

Cilt / Volume: 11 | Sayı / Issue: 36 | 15 Haziran / June 2022

DEMOKRASİ PLATFORMU DERGİSİ

Journal of Democracy
Platform

Makale

Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı

Esmâ Özdaşlı

Etki ve Sonuçları Bakımından İkinci Karabağ Savaşı'nı Farklı Açılardan Okumak: Türk Dünyası ve Dönüşen İş Birliği

Sedanur Şeyban

Rus Kaynakları Bağlamında 19. Yüzyılın Sonları ve 20. Yüzyılın Başlarında "Makedonya Meselesi" Ve Büyük Devletler

Tofiq Mustafazade

Jeopolitik İşbirliği Türkiye- Rusya İlişkileri: Vladimir Putin Dönemi (2000 – 2005)

Vefa Kurban - Burcu Gül

Albaniya/Arranın Varisi Şeki ve Sölcüklü Devleti İle Münasibetleri

Reşad Mustafa

Masal Ülkesinin Kahramanı: Kafkasya ve Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa

Kenan Ziya Taş

Tarihin Tekerrürü: Şuşa Beyannamesi

Selma YEL

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi Reşad Memmedov ile Röportaj: Azerbaycan'da Kadim ve Güncel Gelişmeler

Selma YEL

Sınıf Öğretmenlerinin COVID-19 Pandemisi Sürecinde Uygulanan Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi

Nil Yıldız Duban

Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266 (M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler

Ahmet Gündüz

**DEMOKRASI
PLATFORMU
DERGİSİ**

Demokrasi Platformu Dergisi

Journal of Democracy Platform

P- ISSN: 1305-4600

E-ISSN: 2792-0909

Cilt/Volume: 11, Sayı/Issue: 36

(15 Haziran/June 2022)

<https://www.demokrasiplatformu.com>

Demokrasi Platformu Dergisi
Journal of Democracy Platform
Cilt/Volume: 11, Sayı/Issue 36 (2022)

Sahibi

Dr. Serkan Yorgancılar
Ankara/Türkiye
E-Posta: serkanyorgancilar@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8438-2012

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Muhammed Ünlüler
Ankara/Türkiye
E-Posta: muhammedunluler51@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5846-6095

Baş Editör

Prof. Dr. Selma Yel.
Gazi Üniversitesi, Temel Eğitim Bölümü,
Ankara/Türkiye
E-Posta: selmayel@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9624-6966

Editörler

Prof. Dr. M. Seyfettin Erol
Ankara HBV Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, Ankara/Türkiye
E-posta: mserol@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-8358-7326.

Prof. Dr. Özcan Güngör

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi, Ankara/Türkiye
E-Posta: ogungor@ybu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0775-023X

Doç. Dr. Şefaattin Deniz

Kocaeli Üniversitesi Umuttepe Kampüsü Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kocaeli/Türkiye
E-Posta: sefaattin.deniz@kocaeli.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-1333-5657

Alan Editörleri-Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ayşe Yücel Çetin (Edebiyat)
Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ankara/Türkiye
E-Posta: ayucel@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-5488-7645

Prof. Dr. Bahadır Akın (Turizm)

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi
(Turizm İşletmeciliği), Konya/Türkiye.
E Posta: bahadirakin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1352-6338

Prof. Dr. Bülent Aksoy (Coğrafya)

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim
Bölümü / Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, Ankara,
Türkiye
E-Posta: baksoy28@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-7181-8008

Prof. Dr. Cengiz Şahin (Psikoloji)

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Psikoloji,
Ankara/Türkiye
E Posta: cengizshahin18@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4875-4883

Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü (Yeniçağ Tarihi)

Hacettepe Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi,
Ankara/Türkiye
E-Posta: eozunlu@hacettepe.edu.tr.
ORCID ID:0000-0002-8064-2016

Prof. Dr. Gürcü Erdamar Koç (Eğitim Bilimleri)

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Eğitim
Bilimleri Eğitim Programları ve Öğretim,
Ankara/Türkiye
E-Posta: gurkoc@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6753-0151

Prof. Dr. Hüseyin Köksal (Tarih)

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi.
E-posta: hkoksal@gazi.edu.tr
ORCID ID : 0000-0003-3805-2810

Prof. Dr. Kseanela Sotirofski (Eğitim Yönetim)

"Aleksandër Moisiu" University, Eğitim Fakültesi,
Eğitim Yönetimi, Tiran/Arnavutluk
E-Posta: nelasotiri@yahoo.com
ORCID ID:

Prof. Dr. Mahmut Akın (Sosyoloji)

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, İstanbul/Türkiye.
E-Posta: mahmuthakin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8140-8600

Prof. Dr. Mehmet Akif Sözer (Eğitim Sosyoloji)

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi,
Ankara/Türkiye.
E-Posta: akif@gazi.edu.tr.
ORCID ID: 0000-0002-1291-4067

Prof. Dr. Mehmet Altunkaya (Özel Hukuk)
Akdeniz Üniversitesi, Hukuk Fakültesi,
Antalya/Ankara
E-Posta: altunkaya@akdeniz.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-0709-9034

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol, (Uluslararası İlişkiler)
Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara Kriz ve
Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM) Başkanı,
Ankara/Türkiye
E-Posta: mserol@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8358-7326.

Prof. Dr. Meliha Yılmaz (Güzel Sanatlar)
Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar
Eğitimi, Ankara/Türkiye
E-posta: ameliha@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7732-2660

Prof. Dr. Necdet Hayta (Yakınçağ Tarih)
Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi,
Ankara/Türkiye
E-Posta: nhayta@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-8707-3637).

Prof. Dr. Nil Yıldız Duban (Sınıf Eğitim)
Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlköğretim Bölümü,
Afyonkarahisar/Türkiye.
E-Posta: nily@aku.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-8851-0114

Prof. Dr. Nurullah Çetin (Yeni Türk Edebiyatı)
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Ankara/Türkiye.
E-posta: nctin@64@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4402-5966

Prof. Dr. Özcan Güngör (İlahiyat)
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi, Ankara/Türkiye.
E-Posta: ogungor@ybu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0775-023X

Prof. Dr. Rüya Özmen (Özel Eğitim)
Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi,
Ankara/Türkiye.
E-Posta: eruya@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0226-1672

Prof. Dr. Erdal Aksoy (Sosyoloji)
Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji, Ankara/Türkiye
E-posta: erdal.aksoy@hbv.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-2201-9039

Doç. Dr. Alper Kaşkaya (Sosyal Bilgiler) Erzincan
Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Erzincan, Türkiye
E-Posta: alperkaskaya@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6695-6422

Doç. Dr. Dilek Altun (Okul Öncesi Eğitim)
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Ankara/Türkiye.
E-Posta: daltun@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9973-0585

Doç. Dr. İrade Memmedova (Azerbaycan Tarihi ve
Kafkasya)
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü
"Genel Tarih" Şubesi "Avrupa Ülkeleri Tarihi"
Bölümü Başkanı, Bakü/Azerbaycan
E-Posta: irade.mammadli@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2273-5732

Doç. Dr. İsmail Şahin (Uluslararası İlişkiler)
Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of
Economics and Administrative Sciences, Department
of International Relations, Ankara/ Türkiye.
E-Posta: ismailshn@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3144-7844

Doç. Dr. Şefaattin Deniz (Yeniçağ Tarihi)
Kocaeli Üniversitesi, Umuttepe Kampüsü Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kocaeli/Türkiye
E-Posta: sefaattin.deniz@kocaeli.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-1333-5657

Doç. Dr. Zeynep Kurtulmuş (Okul Öncesi Eğitim)
Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Temel
Eğitim, Ankara/Türkiye.
E-Posta: zeynepkurtulmus@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8799-8306.

Dr. Latif Çelik (Avrupa Tarihi)
IKG- Kültür Tarih ve Entegrasyon Araştırmaları
Enstitüsü Başkanı. Almanya
E-Posta: info@ikg-institut.org

Dil Editörleri

Prof. Dr. Yakup Civelek (Arapça)
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili
ve Belağati Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,
Ankara/Türkiye
E-posta: yakup.civelek@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3448-4723

Prof. Dr. Ali Asker (Azerbaycan Türkçesi)
Karabük Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler
Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Karabük/Türkiye.
E-posta: aliasker2068@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1801-3371

Dr. Öğr. Gör. Esra Müjgân Karataş (Türkçe)

Gazi Üniversitesi. Rektörlük, Ankara/Türkiye
E-Posta: dr.esramujgan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7136-8484

Arş. Gör. Leman Demirbaş (İngilizce)
Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü,
Ankara/Türkiye.
E-Posta: lemankasap@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9254-6622

Arş. Gör. Mehmet Emin Sarıkaya (İngilizce)
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Ankara/Türkiye
E-posta: mesarikaya@ybu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7550-4727

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Leman Demirbaş
Gazi Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü,
Ankara/Türkiye.
E-Posta: lemankasap@gazi.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9254-6622

Arş. Gör. Mehmet Emin Sarıkaya
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami
İlimler Fakültesi, Ankara/Türkiye
E-posta: mesarikaya@ybu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7550-4727

Yusuf Yaralıoğlu

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Ankara/Türkiye
E-posta: yusufyaralioglu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0966-5925
ISSN: 1305-4600

Yayın Tarihi/Publishing Date: 15.06.2022

Kapsam/ Scope: Sosyal Bilimler

Yayın Dilleri- Languages of Publication Türkçe &
İngilizce & Arapça& Türk Lehçeleri- Turkish & English
& Arabic&Turkish Dialectics

Yazışma Adresi/ Contact Address
Anıttepe Mah. Kubilay Sok, 3/8 PK. 06580
Çankaya/Ankara

Periyot/Period

DPD yılda iki defa yayınlanan uluslararası hakemli
bilimsel bir dergidir.

*JDP is an international refereed journal and is published
biennially*

Demokrasi Platformu Dergisi, Creative Commons Atıf-
Gayri Ticari-Aynı Lisansla Paylaş 4.0 (CC BY)
Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Journal of

Democracy Platform, is licensed by Creative Commons
Attribution-Non-Commercial-No Derivatives 4.0 (CC
BY) licence.

Hakem Kurulu/Referee Board

DPD, iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik
sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta
ve yayımlanmamaktadır.

JDP uses double-blind review fulfilled by two reviewers.
Referee names are kept strictly confidential.

Dizinleme Bilgileri/Abstracting and Indexing Services

	Kabul/Accepted
Citefactor	27 Mayıs 2022
İdeal online	23 Mayıs 2022
DOAJ	13 Haziran 2022 (Ön kabul)

Danışma-Bilim Kurulu/

Advisory-Scientific Board

Prof. Dr. Ahmet Sait Candan, Karabük Üniversitesi,
Türkiye

Prof. Dr. Alfina Sibgatulina, Rusya İlimler
Akademisi, Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Ali Murat Özdemir, Hacettepe
Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Atemova Kalipa, Hoca Ahmet Yesevi
Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşe Yücel Çetin, Gazi Üniversitesi,
Türkiye

Prof. Dr. Bahri Ata, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Barno Ubaydullayeva, Özbekistan

Prof. Dr. Bülent Aksoy, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Cengiz Dönmez, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Cengiz Şahin, Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Cezmi Eraslan, İstanbul Üniversitesi,
Türkiye

Prof. Dr. Dilek Ergönenç, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Dilorom Yusupova, Özbekistan Bilimler
Akademisi, Özbekistan

Prof. Dr. Dilşen İnce Erdoğan, Dokuz Eylül
Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Emre Ünal, Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Erol Duran, Uşak Üniversitesi, Türkiye;

Prof. Dr. Fatma Açık, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Fatma Ahsen Turan, Ankara Hacı Bayram
Veli Üniversitesi, Ankara

Prof. Dr. Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Hamiye Duran, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Hüseyin Köksal, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. İbrahim Coşkun, Trakya Üniversitesi,
Türkiye;

Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi,
Türkiye

Prof. Dr. İmperiyat Halipayeva, Dağıstan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Dağıstan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Kenan Olgun, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Kenan Ziya Taş, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Kseanela Sotirofski, Aleksandër Moisiu Üniversitesi, Arnavutluk

Prof. Dr. Kubilay Yazıcı, Ömer Halis Demir Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Kudret Bülbül, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mamatkul Jurayev, Özbekistan İlimler Akademisi, Özbekistan

Prof. Dr. Mehmet Ali Çakmak, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Altunkaya, Antalya Üniversitesi, Türkiye **Prof. Dr. Mehmet Hacı Salihoglu**, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Turan, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Meliha Yılmaz, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mim Kemal Öke, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nahide Şimşir, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nil Yıldız Duban, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nurdan Kalaycı, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nurullah Çetin, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ömer Anayurt, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ömer Özkan, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ramazan Çalık, Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Redzep Şkrijelj, Sırbistan Yeni Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan

Prof. Dr. Rüya Özmen, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Selçuk Ural, Kars Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Serdar Sağlam, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Shohistahon (Şohistahon) Uljayeva, Özbekistan

Prof. Dr. Tattigul Kartayeva, El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Kazakistan

Prof. Dr. Tofiq Mustafazade, Amia Tarih Enstitüsü, Azerbaycan

Prof. Dr. Ugur Ünal, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Türkiye

Prof. Dr. Ülkü Eser Ünal, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Yakup Mahmudov, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan

Prof. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Almas İsmayılova, Dağıstan Devlet Üniversitesi, Mahaçkale, Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Fatma Uygur, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Alper Kaşkaya, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Arda Baş, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Bahaattin Demirtaş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Baltabayeva Alyona, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Bülent Çakmak, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Cavid Kasimov, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Cengiz Kartın, Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Eduard Lebedev, Çuvaş Devlet Üniversitesi, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Elmira Zulpiharova, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Elza Samedli, Bakü Hazar Üniversitesi, Azerbaycan

Doç. Dr. Erdem Yavuz, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Faik Elekberli, Amia Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Azerbaycan

Doç. Dr. Feride Tahirova, Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, Tataristan, Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Galina Miskiniene, Vilnius Üniversitesi, Litvanya;

Doç. Dr. Gulmira Azretbergenova, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Halil Özcan, Başkent Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Hasan Cicioğlu, Netkent Akdeniz Araştırma Ve Bilim Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

Doç. Dr. Hatice Güzel Mumyatmaz, Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İrade Memmedova, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan

Doç. Dr. İskender Gümüş, Kırklareli Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İsmail Şahin, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Leniyara Dzhelilova, Kırım Kipu Üniversitesi, Ukrayna

Doç. Dr. Meliha Köse, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Mirzahan Egamberdiyev, Kazakistan El-Farabi Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Muhittin Gümüş, Kırgızistan Manas Üniversitesi, Kırgızistan

Doç. Dr. Mübariz Mammadli, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan

Doç. Dr. Osman Çepni, Karabük Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Seadet Şihıyeva, Amia Şarkiyat Enstitüsü, Azerbaycan
Doç. Dr. Sherzodhon Mahmudov, Özbekistan İlimler Akademisi
Doç. Dr. Soner Aladag, Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye;
Doç. Dr. Şefaattin Deniz, Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Şükran Calp, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Tekin Avaner, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Türkiye
Doç. Dr. Vakur Sümer, Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, Türkiye
Doç. Dr. Yasemin Kuşdemir, Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Yasin Coşkun, Siirt Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Yüksel Özgen, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. M. Cüneyt Özşahin, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Orhan Battır, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Türkiye
Dr. Farhad Rahimî, Urmiye Üniversitesi, İran İslam Cumhuriyeti
Dr. Hale Koçer, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Dr. Latif Çelik, İkg Enstitüsü, Wülzburg, Almanya
Dr. Lilia Memetova, Kırım Mühendislik Ve Pedagoji Üniversitesi, Kırım, Ukrayna
Dr. Marsil N. Farkhshatov, Rusya İlimler Akademisi, Rusya Federasyonu
Dr. Milyausha Gaynanova, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Tataristan, Rusya Federasyonu
Dr. Nataliia Zub (Rudenko), Ukrayna Millî Bilimler Akademisi, Ukrayna
Dr. Urazalieva Gulhada Bekpulatovna, Taşkent Üniversitesi, Özbekistan
Dr. Zuhra Altımışova, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan

Jenerik.....I-VI

İçindekiler.....VII-VIII

Baş Editörden

Selma Yel.....IX

Konu Editöründen

Ramin Sadık.....X-XII

Kafkasya Konulu Akademik Makaleler

Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan’da Çocuk Asker Kullanımı

The Use of Child Soldiers in the Armenia during and after the Second Karabakh War from the Perspective of International Law

Esmâ Özdaşlı.....1-31

Etki ve Sonuçları Bakımından İkinci Karabağ Savaşı’nı Farklı Açıdan Okumak: Türk Dünyası ve Dönüşen İş Birliği

Reading the Second Karabakh War From a Different Perspective Based on The War’s Effects and Outcomes: The Turkic World and a Transforming Cooperation

Sedanur Şeyban.....32-62

Rus Kaynakları Bağlamında 19. Yüzyılın Sonları ve 20. Yüzyılın Başlarında “Makedonya Meselesi” Ve Büyük Devletler

The “Macedonian Question” and the Great Powers in the Context of Russian Resources in the Late 19th and Early 20th Century

Tofiq Mustafazade.....63-75

Jeopolitik İşbirliği Türkiye- Rusya İlişkileri: Vladimir Putin Dönemi (2000 – 2005)

Geopolitical Cooperation Türkiye – Russia Relations: The Vladimir Putin Era (2000 – 2005)

Vefa Kurban-Burcu Gül.....76-100

Albaniya/Arranın Varisi Şeki və Səlcuqlu Dövləti ilə Münasibətləri

Sheki As a Successor Of Albania/Arran And Its Relations With Seljukids

Reşad Mustafa.....101-128

Masal Ülkesinin Kahramanı: Kafkasya ve Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa

Hero of The Tale Country: Caucasus And its Conqueror Özdemiroğlu Osman Pasha

Kenan Ziya Taş.....129-139

Kafkasya Konulu Rapor

Tarihin Tekerrürü: Şuşa Beyannamesi

The Repetition of History: The Shusha Declaration

Selma Yel.....140-150

Azerbaycan Konulu Röportaj

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi Reşad Memmedov ile Röportaj: Azerbaycan'da Kadim ve Güncel Gelişmeler

Interview with Reşad Mammadov, Ambassador of the Republic of Azerbaijan to Turkey: Ancient and Current Developments in Azerbaijan

Selma Yel.....151-159

Diğer Akademik Araştırma Makaleleri

Sınıf Öğretmenlerinin COVID-19 Pandemisi Sürecinde Uygulanan Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi

Classroom Teachers' Views on Distance Education Implemented During the COVID-19 Pandemic Process

Nil Yıldız Duban, İnanet Dal Çalışıcı, Büşra Sevilmiş ve Zuhal Akbabaoğlu.....160-195

Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266 (M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler

Nfs.D Belonging to Geygel Core; Information Determined in The Population Books Number 1907-1908- 1909 and Dated 1260- 1266 (M.1844-1850)

Ahmet Gündüz.....196-259

Baş Editörden

Haziran sayımız ile yeniden merhaba!

Köklü geçmişi ve gelecek vaat eden akademik vizyonuyla Demokrasi Platformu dergisi yoluna devam etmektedir. Hatırlanacağı gibi 2021’de 10. Yılına idrak ettiğimiz Demokrasi Platformu Dergisi’nin 35. Sayısını sizlerle paylaşmıştık. Demokrasi Platformu Dergisi olarak, şimdi de 11. Yıl ve 36. Sayısı sürecinde siz kıymetli akademisyen hocalarımızın desteği ile Haziran 2022 sayımızı birbirinden kıymetli rapor, kitap değerlendirmesi, röportaj, konulu ve serbest makaleler ile yine sizinle paylaşıyor olmaktan çok mutlu olduğumuzu ifade etmek isteriz.

Bu sayımızda içinde bulunduğumuz sürecin anlam ve önemine ithafen ağırlıklı olarak Kafkasya konulu makalelere yer verilmiş bulunmaktadır. Bu sayının hazırlanmasında Doç. Dr. Ramin Sadık hocanın çok büyük emek ve gayretleri vardır. Elbette ona destek olan pek çok akademisyen, yazar ve hakem olarak sayının olgunlaşmasına katkıda bulunan hocalarımız da vardır. Bu nedenle burada başta konu editörümüz Doç. Dr. Ramin Sadık olmak üzere yazarlara, editörlere, hakemlere ve teknik destek sağlayan kişilere şükranlarımı sunmak istiyorum. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Türkiye Büyükelçisi Sn. Reşad Memmedov’a da dergimize ve şahsımıza gösterdiği teveccühten dolayı hürmetlerimi sunuyorum.

Bunun yanında diğer bir mutluluğumuzu da sizlerle paylaşmak istiyoruz. Dergimiz bu kısa süre içindeki başarısı ile 23 Mayıs 2022’den itibaren İdeal Online’da, 27 Mayıs 2022’den itibaren Citefactor’da, 13 Haziran 2022’den itibaren de DOAJ indekslerinde (Ön kabul)Kabul/Accepted edilmiş bulunmaktadır. Hedefimiz bu yolda en saygın indekslerde yer almak olup, yine sizlerin desteği ile başaracağımıza olan inancımız tamdır. Sizlerle daha nice güçlü akademik nitelikli sayılarda buluşmak üzere esen kalın.

Prof. Dr. Selma Yel

Gazi Üniversitesi/Eğitim Fakültesi

Bölüm Editöründen

Merhabalar!

Demokrasi Platformu Dergisinin 2022 yılının ilk sayısıyla yeniden birlikteyiz. Akademik bir dergi olmakla beraber her sayısında günceli de takip eden derginin bu defaki sayısının kapak konusu Kafkasya'dır. Kafkasya, Hazar ve Karadeniz arasına sıkışmış olsa da, üzerinde yaşayan farklı topluluklar bağlamında hayli zengin, kuzeyden güneye, doğudan batıya ticaret yollarının kesişme noktasında yerleşmesi ve oldukça verimli topraklara sahip olmasıyla tarih boyunca hep dikkat çeken bir bölge olmuştur. Kafkasya aynı zamanda Milattan önceden başlayarak farklı Türk topluluklarına da ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda bir anlamda bölgeye, Türklerin en eski yurt yerlerinden birisi de denebilir.

Jeostratejik konumu itibariyle tarih boyunca Kafkasya için farklı devlet ve imparatorluklar kıyasıya mücadele etmiştir. Güneyden ve kuzeyden sürekli baskı altında kalan bölge, 17-19. Yüzyıllar boyunca Osmanlı, Çarlık Rusya'sı ve Kaçar İran Devleti arasında rekabet alanına dönüşmüştür. Bölgeden ilk çekilen Osmanlı Devleti olmuştur. 19. Yüzyıl başlarına kadar Çarlık Rusya'sı ve Kaçar İran'ı, Kafkasya'nın tamamına hakim olmak üzere çatışmış, sonuçta Aras Nehri'ne kadar olan bölge Çarlık Rusya'sının egemenliği altına girmiştir. Çarlık Rusya'sı döneminde Kafkasya, Şeyh Şamil'in özgürlük mücadelesiyle dünya gündemine taşınmıştır. Çarlığın yıkılmasından sonra bölgede bağımsız devlet varlıkları ortaya çıkmış, ancak bu durum uzun sürmemiş, nihayetinde Kafkasya'nın tamamı Çarlık döneminde olduğu gibi yeniden Sovyet Rusya kontrolüne girmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra Kafkasya'nın güneyinde, bugün de bağımsızlığını sürdüren üç devlet ortaya çıkmış olup, Kuzey kısmı bugün hala Rusya Federasyonu'na bağlı bir bölge olarak varlığını sürdürmeğe devam etmektedir.

SSCB'nin dağılmasından sonra Kafkasya dünyanın büyük devletlerinin dikkatini daha fazla çekmeye başlamıştır. Zengin doğal servetlerinin yanı sıra birliğin dağılmasına paralel şekilde hem Azerbaycan'a mahsus Karabağ'da, hem de Gürcistan'da silahlı çatışmaların meydana gelmesi Kafkasya'nın, "sıcak çatışmalara yatkın bölge" olarak dünyada tanınmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda dünyanın büyük güçleri Kafkasya'da etkin olabilmek için yıllar boyunca

kendi çıkarlarına uygun politikalar üretmiş, güçlü pozisyonlar almaya çalışmışlardır. Bilindiği gibi büyük güçler söz konusu pozisyonlarını bugün de devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Lakin 2020 yılında meydana gelen 44 günlük Karabağ Savaşı ve Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını kurtarması, bölge ile ilgilenen büyük güçleri politikalarında değişiklikler yapmak zorunda bırakmış ve yıllardır devam ettirmekte oldukları statükoda köklü değişiklik yaparak Azerbaycan ile hesaplaşmadan Kafkasya'da etkin politika üretemeyeceklerini anlamışlardır.

Demokrasi Platformu Dergisi'nin bu sayısı yine zengin bir içeriğe sahip olmakla birlikte bu nedenden dolayı ağırlıklı olarak Kafkasya ve Azerbaycan konusuna ağırlık vermek istemiştir. Nitekim bu sayıda yer alan birbirinden kıymetli hakemli akademik makaleler, ilerleyen dönemde derginin bilim camiasında daha çok tercih edilir bir yayına dönüşeceğine işaret etmektedir. 11. Yılında 36 sayısı ile okurlarının önüne çıkan Demokrasi Platformu dergisinin bu sayısında rapor, röportaj, makaleler ve kitap değerlendirmesi bulunmaktadır. Akademik makalelerin yanı sıra her sayıda olduğu gibi bu sayıda da önemli bir röportaja yer verilmiş olup Karabağ savaşıyla dünyada adını duyuran Kafkas ülkesi Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Sayın Reşad Memmedov, güncel konulardaki görüşlerini dergimiz okurlarıyla paylaşmıştır. Bilindiği gibi 15 Haziran 2021'de Şuşa'da, Türkiye ile Azerbaycan arasında stratejik müttefiklik anlaşması imzalanmıştır. Bu bağlamda anlaşmanın önemi, ülkelerimizin bir birleriyle daha sıkı kaynaşması ve bütünleşmesi konusunda değerli Prof. Dr. Selma Yel Hocamızın yazısı da dergimizin bu sayısında yer almıştır. Bunun yanında; Sedanur Şeyban tarafından "Etki Ve Sonuçları Bakımından İkinci Karabağ Savaşı'ni Farklı Açıdan Okumak: Türk Dünyası Ve Dönüşen İş Birliği" adlı çalışmasıyla Türk Dünyasının mevcut durumu ve pozisyonları incelenmiş; Esmâ Özdaşlı çalışmasında "Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı Ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı" konusunu irdelemiş ve Ermenistan'ın savaş ve insanlık suçlarını objektif bir şekilde ele almış; Kenan Ziya Taş, "Masal Ülkesinin Kahramanı: Kafkasya Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa"yı konu edinmiş ve Kafkasya mücadelesine değinmiş; Vefa Kurban, "Jeopolitik İşbirliği Türkiye - Rusya İlişkileri: Vladimir Putin Dönemi (2000 - 2005)" adlı çalışmasını Putin dönemini çok boyutlu olarak ele almış; Reşad Mustafa,

“Albaniya/Arranın Varisi Şeki ve Selçuklu Devleti İle Münasabetleri” konulu çalışmada dönemin şartları ve imkânlarını ele almış; Tofig Mustafazade, “19. Yüzyılın Sonları Ve 20. Yüzyılın Başlarında “Makedonya Meselesi” Ve Büyük Devletler” konusunu tartışmıştır. Bunun dışında dergide Nil Yıldız Duban, “Sınıf Öğretmenlerinin Covid-19 Pandemisi Sürecinde Uygulanan Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi” adlı çalışmasıyla Covid’in etkilerini ele almış ve Ahmet Gündüz ise “Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı Ve H 1260-1266 (M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler” bağlamında tarihi vesikalar ile konuya açıklık getirmiştir.

Bu sayının editörü olduğum günden itibaren tavsiye ve desteklerini gördüğüm, dahası gecelerini gündüzlerine katarak şahsımla beraber özverileriyle çalışan, Prof. Dr. Özcan Güngör ve Prof. Dr. Selma Yel hocalarıma teşekkür ediyorum. Ayrıca derginin teknik işlerinden yayım aşamasına kadar sürekli yardımlarını esirgemeyen Serkan Yorgancılar ile Arş. Gör. Leman Demirbaş’a yürekten minnettarlığımı sunuyor, derginin ülkemizin akademik camiasına hayırlar getirmesini temenni ediyorum. Yolun açık olsun Demokrasi Platformu..

Doç. Dr. Ramin Sadık

Bayburt Üniversitesi

**Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında
Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı**

The Use of Child Soldiers in the Armenia during and after the Second Karabakh
War from the Perspective of International Law

Esmâ Özdaşlı

Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü

Assoc. Prof., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Department of International Relations

Burdur, Türkiye

E-posta: eozdasli@mehmetakif.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2336-9719

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 29 Ocak/January 2022

Kabul/Accepted: 23 Mayıs/May 2022

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Özdaşlı, Sema. "Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında
Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı". *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2022), 11/36: 1-31.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir.
/This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Esmâ Özdaşlı)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Çocukların savaş ve çatışmalarda kullanılması, günümüzün en önemli sorunlarından biri olmakla birlikte tarihin çok eski dönemlerine kadar var olan bir meseledir. Özellikle çatışmaların hayatın bir parçası haline geldiği bölgelerde ve iç savaşın yaşandığı ülkelerde çocuk askerlerin sık sık kullanıldığı görülmektedir. Çocukların düzenli devlet orduları tarafından kullanıldığı örnekler mevcut olsa da, daha çok terör ve suç örgütlerinin istismarına maruz kaldıkları görülmektedir. Uluslararası hukuk genel olarak 18 yaş ve altındaki kişileri çocuk olarak tanımlamaktadır ve çalışma konumuz olan “çocuk askerler” ile ilgili en önemli adımlar özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra atılmıştır. Özellikle silahlı çatışmalar sırasında sivillerin haklarının korunmasına ilişkin Cenevre Sözleşmesi’nde “15 yaşından küçük çocukların askere alınmaması” yönündeki madde ve Roma Statüsü ile kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin çocuk asker kullanılmasını “savaş suçu” olarak kabul etmesi oldukça önemlidir.

Bu çalışmada, İkinci Karabağ Savaşı’nda Ermenistan ordusundaki “çocuk asker”ler konusu ele alınacaktır. Hiç şüphesiz 27 Eylül 2020’da Ermenistan’ın Azerbaycan’a saldırması ile başlayan İkinci Karabağ Savaşı’nın akılda kalan en önemli konularından biri, Ermeni ordusunun “çocuk asker” kullandığına ilişkin görüntü ve bilgiler olmuştur. Savaş sırasında ve sonrasında, Azerbaycan makamlarının Ermenistan’ın çocuk asker kullanılmasına yönelik bilgi ve belgeleri resmi düzeyde dile getirmesine, uluslararası alanda ilgili kuruluşlara bu yöndeki suçlamalar iletmesine rağmen günümüze kadar bu savaş suçunun cezalandırılmasına ilişkin herhangi bir adım atılmamıştır. Çalışmanın sınırı İkinci Karabağ Savaşı ve sonrası olmakla birlikte, konuyla ilgili savaş öncesi bilgilere de yer verilmiştir. Özellikle 2000’li yıllarda Karabağ’da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde çocukların zorla askere alındığına ilişkin uluslararası raporların mevcut olması, yapılan çalışmanın iddialarını destekler niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, İkinci Karabağ Savaşı, Çocuk Asker, Savaş Suçu.

Abstract

The use of children in wars and conflicts is one of the most important problems of our time, and it is an issue that has existed until very ancient times in history. It is seen that child soldiers are frequently used especially in regions where conflicts have become a part of life and in countries where civil wars take place. In fact, the use of child soldiers in conflict zones, which are deprived of the most basic human rights, is considered normal by the society and there is no will to resist the abuse of children under current conditions. While people aged 18 and under are defined as children in terms of international law, the concept

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

of child became international for the first time with the "Declaration of the Rights of the Child" prepared by the League of Nations in 1924. Since 1924, many international agreements and conventions on children's rights have been made and the most important steps regarding the subject of "child soldier", which is our subject of study, were taken especially after the Second World War. In particular, it is very important that the International Criminal Court, which was established with the article in the Geneva Convention on the protection of the rights of civilians during armed conflicts and the Rome Statute, which states that "children under the age of 15 should not be recruited", accept the use of child soldiers as a "war crime".

In this study, the issue of "child soldiers" in the Armenian army in the Second Karabakh War will be discussed. Undoubtedly, one of the most important issues of the Second Karabakh War, which started with the attack of Armenia on Azerbaijan on September 27, 2020, was the image and information about the use of "child soldiers" by the Armenian army. During and after the war, no steps have been taken to punish this war crime, although the Azerbaijani authorities have officially expressed the information and documents regarding the use of child soldiers by Armenia, and have forwarded accusations in this direction to the relevant organizations in the international arena. While the limit of the study is the Second Karabakh War and after, the pre-war information on the subject is also included. The existence of international reports regarding the forced conscription of children in the regions where Armenians lived, especially in Karabakh in the 2000s, supports the claims of the study.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Second Karabakh War, Child Soldier, War Crime

Giriş

Çocukların savaş ve çatışmalarda kullanılması, günümüzün en önemli sorunlarından biri olmakla birlikte tarihin çok eski dönemlerine kadar var olan bir meseledir. Özellikle çatışmaların hayatın bir parçası haline geldiği bölgelerde ve iç savaşın yaşandığı ülkelerde çocuk askerlerin sık sık kullanıldığı görülmektedir. Hatta en temel insan haklarından mahrum olan çatışma bölgelerinde çocuk askerlerin kullanımı, toplum tarafından da normal karşılanmakta ve mevcut şartlar altında çocukların istismar edilmesine karşı koyma iradesi gösterilememektedir.

Çocuklar, çeşitli nedenlerle silahlı bir gücün veya grubun parçası olurlar. Bazıları silahlı aktörler tarafından kaçırılır, tehdit edilir, zorlanır veya yönlendirilirler. Diğerleri ise aileleri için gelir elde etmeye zorlanan yoksul çocuklardır. Bununla birlikte bazı çocuklar, hayatta kalmak veya topluluklarını

korumak için kendilerini çatışmanın içinde bulurlar. Katılımları ne olursa olsun, çocukların silahlı kuvvetler tarafından silah altına alınması ve kullanılması, çocuk hakları ve uluslararası insancıl hukukun ciddi manada ihlalidir (Azərbaycan24, 15 Mayıs 2022). UNICEF Paris İlkeleri'nin 6. maddesinde de belirtildiği üzere çocukların birçoğu zorla, diğerleri ise koşulları nedeniyle "gönüllü" olarak silahlı kuvvetlerin bir parçası olurlar. Savaşın kendisi önemli bir belirleyici olsa da, çocuklar yoksulluk, şiddet, sosyal eşitsizlik veya adaletsizlik gibi sorunlar ile askere gitmeyi kendileri, aileleri ve toplulukları için en iyi seçenek olarak görebilirler (UNICEF, 15 Mayıs 2022).

Günümüzde dünya çapında 240 milyondan fazla çocuğun çatışmalardan etkilenen ülkelerde yaşadıkları düşünülmekte ve birçoğu, silahlı kuvvetler ve çeşitli gruplar tarafından şiddet, yerinden edilme, açlık ve sömürüyle karşı karşıya kalmaktadır. 2017 verilerine göre örneğin, Boko Haram'ın Çad Gölü Havzası'nda ciddi sayıda çocuğu "intihar bombacısı" olarak kullandığı, Nijerya ve Kamerun'da konuyla ilgili 203 vaka yaşandığı, Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde sadece 3000'den fazla çocuk asker alımı olduğu, Güney Sudan'daki çatışmalarda ise 18 yaş altı en az 19.000 çocuğun katıldığı tahmin edilmektedir (Reliefweb, 15 Mayıs 2022).

Teorik Çerçeve

Diplomasiyle birlikte Uluslararası İlişkilerin (UI) en önemli inceleme alanlarından biri olan savaş, UI çalışmaları arasında hatırı sayılır bir yere sahiptir. Savaş çalışmaları, savaş hukuku, savaş tarihi, savaşın nedenleri, savaş sosyolojisi bu alandaki çalışmaların bazı alt başlıklarıdır (Yalçınkaya, 2014: 409-410). İnsanlık tarihi, esasen savaşlar tarihidir ve savaşın tanımı da yaşanan çağın şartlarına göre değişiklik göstermektedir. Her şeyden önce, savaşın yaşanmadığı "barış" dönemlerinin bile bir anlamda savaşın engellenmesine ve çıkış nedenlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik bir süreç olduğu düşünülürse, çatışmanın yaşanmadığı dönemlerde dahi savaş, fiziksel olmasa da düşünsel olarak hayatın bir parçasıdır. Savaşı, düşmana irade kabul ettirmek için yapılan sınırsız bir şiddet hareketi olarak tanımlayan Carl von Clausewitz'e göre (Clausewitz, 1976: 75) savaş, politik ilişkilerin başka araçların desteğiyle sürdürülmesinden başka bir şey değildir (Clausewitz, 1976: 605). Uluslararası hukukun temellerinin atılmasında

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

önemli bir yere sahip olan Hugo Grotius ise savaşı “güç kullanarak çarpışanlar arasındaki durum” olarak tanımlamaktadır (Yalçınkaya, 2014: 409-410).

Bununla birlikte çocuk asker konusunu düzenleyen uluslararası hukuk belgelerinde “savaş” yerine “silahlı çatışma” ifadesinin daha sık kullanılması, “silahlı çatışma” kavramının tanımlanması zorunluluğunu doğurmaktadır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, “savaş” Birleşmiş Milletler (BM) belgelerinde kullanılmamasına özen gösterilen bir ifadedir. Bunun temelde iki nedeni vardır. Birincisi, dünya tarihinin gördüğü en büyük felaketlerden biri olan İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan BM, ürkütücülüğü ve korkunçluğundan dolayı kararlarında ve resmi belgesinde “savaş” sözünü¹ kullanmamaya özen göstermiştir (Çeçen, 2013: 822). Esasen savaş sırasında sivillerin korunmasını düzenleyen Uluslararası İnsancıl Hukuk -savaş hukuku yerine- lafsının BM çatısı altında belirgin bir şekilde kullanılmasının nedeni de bu hassasiyettir. İkincisi ise savaş hukukunu oluşturan iki temel düzenlemeden biri olan² ve savaşa başvurmak için uyulacak kuralları içeren “*jus ad bellum*”dur. Savaş hukukunun uygulanabilmesi için savaşın ne zaman başladığı, ne zaman bittiği Lahey Sözleşmeleri ile düzenlendiği için “*jus ad bellum*” “Lahey Sözleşmeleri” olarak da isimlendirilmektedir. 1945'ten sonra savaş kavramının yerine silahlı çatışma ifadesinin kullanılmasının nedeni de *jus ad bellum* ile ilgilidir. Bu tarihten sonra savaş ilan etme yetkisi devletlerden alınarak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne (BMGK) devredilmiş ve bu yetki ile savaşlar engellenmese de ilan edilmesine mâni olunmaya çalışılmıştır. Bu nedenle savaşan devletler meşru müdafaa haklarını kullandıklarını öne sürerek ilan edilmemiş savaşlara girişmiş, bu durum savaş ilanı olmasa da *jus in bello*'nun uygulanmasını zorunlu hale

¹BM, İnsancıl hukuku esas alarak her türlü karar ve uluslararası belgede, “savaş” kavramını kullanmayarak, bu kavramı insanlığın zihninden silmeye özen göstermektedir. Bu amaçla devletlerarası ilişkilerde ve uluslararası bütün protokollerde savaş kavramı devre dışı bırakılarak; “silahlı çatışma”, “dolaylı çatışma” ya da “düşük yoğunluklu çatışma” gibi düzenleyici hükümlere yer verilmektedir. Bkz. Çeçen, 2013, s. 828. BM Anlaşması'nda da “savaş” sözcüğü beş kez geçmekte, sadece giriş bölümünde “savaş” kavramı açıklamak için kullanılmakta (.....savaş felaketinden gelecek kuşakları.....) diğer dört yerde (Madde 53, Madde 77, Madde 107 (iki defa)) ise İkinci Dünya Savaşı'nı tanımlamak kullanılmıştır.

²Diğeri savaş esnasında uyulacak kurallar yani *jus in bello*'dur. Günümüzde özellikle silahlı çatışma durumlarında sivillerin korunmasına yönelik düzenlemeler Cenevre Sözleşmeleri (1949) ve ek Protokolleri ile düzenlenmiştir. Bu nedenle de *jus in bello* Cenevre sözleşmeleri olarak da bilinir (Yalçınkaya, 2014: 411-142).

getirmiş ve “savaş hukuku” yerine, “silahlı çatışma hukuku”; “savaş” yerine ise “silahlı çatışma” kavramı kullanılmaya başlanmıştır (Yalçınkaya, 2014: 411-412).

Uluslararası Hukukta Çocuk ve Çocuk Askerlik

Çocuk; uluslararası ve ulusal hukuk açısından 18 yaş ve altındaki kişilerdir ve 1924 yılında Milletler Cemiyeti tarafından hazırlanan Çocuk Hakları Bildirgesi ile “çocuk” kavramı ilk kez uluslararası hale gelmiştir (Kekevi ve Kılıçoğlu, 2016: 486). Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu’nun 20 Kasım 1989 tarihinde kabul ettiği “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”de belirtildiği üzere; çocuk haklarına özel bir ilgi gösterme gerekliliği 1924 tarihli Cenevre Çocuk Hakları Bildirisi’nde ve 20 Kasım 1959 tarihli BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen Çocuk Hakları Bildirisi’nde, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’nde, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nde (özellikle 23 ve 24. maddelerinde) ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’sinde (özellikle 10. maddede) ve çocukların esenliği ile ilgili uzman kuruluşların ve uluslararası örgütlerin kurucu ve ilgili belgelerinde tanınmıştır.³

30 Nisan 1997 tarihli UNICEF Cape Town İlkeleri’nde de belirtildiği üzere çocuk asker genel olarak aşçılar, hamallar, haberciler ve bu gruplara eşlik edenler dâhil ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere, herhangi bir sıfatla düzenli veya düzensiz silahlı kuvvet veya silahlı grubun parçası olan 18 yaşın altındaki herhangi bir kişi anlamına gelmektedir.⁴ Çocuk askerler, çatışmanın hâkim olduğu düzenli devlet orduları tarafından kullanılacakları gibi daha çok terör ve suç örgütleri tarafından istismar edilmektedirler. Çoğunluğu Afrika ve Asya’nın çatışma yaşanan bölgeleri olmak üzere dünyanın birçok yerinde çocuk askerler kullanılmakta ve günümüzde ne kadar çocuk asker olduğu net olarak bilinmemektedir. Bu çocukların bir kısmı yaşanan çatışmalarda hayatlarını kaybetmektedirler. 2016’dan bu yana, dünya çapında en az 18 farklı çatışmada çocuk askerler yer almış, İnsan Hakları İzleme Örgütü’nün verilerine göre, çocukların çoğu gönüllü olarak veya itaat ederek hem kendileri hem de aileleri için sosyal veya ekonomik güvenliği garanti edecekleri yönündeki yanılsamalar altında

³ Sözleşmenin tam metni için bkz. Convention on the Rights of the Child, UNICEF, <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text>, (22.01.2022).

⁴ Sözleşmenin tam metni için bkz. “Cape Town Principles”, UNICEF, <https://openasia.org/en/wp-content/uploads/2013/06/Cape-Town-Principles.pdf>, (22.01.2022).

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

çatışmalara dâhil olmaktadır. Kız çocukları ise çatışma bölgelerinde çoğunlukla cinsel istismara maruz kalmakta, intihar saldırılarına zorlanmakta, haberci, hizmetçi veya muhafız olmaları istenmektedir. Yemen, Sudan, Güney Sudan, Irak, Filipinler, Orta Afrika Cumhuriyeti, Afganistan, Burma, Çad, Kolombiya, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Hindistan, Somali ve Tayland'daki militan grupların ve silahlı kuvvetlerin tümünün çocuk asker kullandıkları bilinmektedir (<https://projectworldimpact.com>). Çocukların Silahlı Kuvvetlere alınmasının engellemesine yönelik açıklanan UNICEF Paris İlkeleri'nde (2007) de belirtildiği üzere kız ve erkek çocukların askeri kuvvetlerdeki rolleri farklıdır (The Paris Principles).

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 14 Aralık 1974'te kabul ettiği "Olağanüstü ve Silahlı Çatışma Hallerinde Kadınların ve Çocukların Korunmasına Dair Bildiri"de de silahlı çatışmalarda çocukların fiziksel ve psikolojik olarak korunmasına ilişkin önemli hükümler içermektedir. Bununla birlikte günümüzde çocukların silahlı çatışmalarda kullanılmasını uluslararası hukuk açısından güvenceye alan en önemli yapı, 1998 Roma Statüsü⁵ ile kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesi'dir.⁶ İnsanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve soykırım suçlarıyla ilgili soruşturma ve yargılama yetkisine sahip olan Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM), diğer ceza mahkemelerinden farklı olarak sürekli olarak görev yapmaktadır. UCM'yi kuran Roma Statüsü'nün giriş bölümünde, "*....Bu yüzyıl boyunca milyonlarca çocuk, kadın ve erkeğin, insanlık vicdanını derdinden etkilemiş, hayal bile edilemeyen kötülüklerin kurbanı*" olduğu belirtilerek, çocuğun bir birey olarak yaşadığı sıkıntılara işaret edilmektedir (Roma Statute of the International Criminal). Aynı statünün "Savaş Suçları" başlığı altındaki 8. maddesinde ise, "*15 yaşından küçük çocukların ulusal silahlı kuvvetlere çağırılması, askere alınması veya çatışmalarda aktif olarak kullanılması*" savaş suçu olarak değerlendirilmekte ve UCM'nin savaş suçları üzerinde yargı yetkisinin olduğu ifade edilmektedir. Yine Roma Statüsü'nde (36. md.) "*.... kadın ve çocuklara karşı şiddeti içeren ancak, onunla*

⁵ Azerbaycan ve Ermenistan Roma Statüsü ve Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne taraf değildir.

⁶ Uluslararası Ceza Mahkemesi (International Criminal Court); soykırım suçlarını, savaş suçlarını ve insanlığa karşı işlenen diğer suçların sorumlularını cezalandırmayı hedefleyen sürekli bir mahkemedir. Ulusal mahkemelerin yerine geçmeyi değil tamamlamayı amaçlayan ve dünyanın ilk kalıcı uluslararası ceza mahkemesi olan UCM, 15 Haziran-17 Temmuz 1998'de toplanan Birleşmiş Milletler Roma Konferansı'nda karara bağlanan uluslararası bir anlaşma ile kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. International Criminal Court, <https://www.icc-cpi.int/Pages/Main.aspx>, (09.01.2022).

sınırlı olmayan bazı özellikli konular üzerinde hukuki deneyimi olan yargıçlarca yürütülmesinin” önemine işaret edilmektedir. Roma Statüsü’nün çocuk haklarıyla ilgili hükümleri özetle; çocuklara yönelik suçların cezalandırılmasını, çocukların ceza sorumluluğu konusunda ayrı usullerin belirlenmesi zorunluluğunu, UCM’de davalarda çocuk mağdur ve tanıkların korunmasına yönelik özel tedbirleri ve UCM personelinin çocuklarla ilgili konularda uzman olması zorunluluğunu içermektedir (Uluslararası Ceza Mahkemesi Koalisyonu). UCM’nin özellikle iç çatışmaların yaşandığı ülkelerde ya ordu grupları, milisler içinde veya terörist örgütler tarafından çocukların asker/gerilla/militan adı altında kullanılmasını uluslararası hukuk normları ile yasaklayan, böylesi bir durumun savaş suçu olarak kabul edeceğini açıkça vurgulayan daimi bir mahkeme olması önemlidir (Kekevi ve Kılıçoğlu, 2016: 485).

Çocuk asker kullanımı daha önce birçok uluslararası belgede suç olarak değerlendirilmesine rağmen, çocuk hakları açısından Roma Statüsü’nün önemi, çocukların askere çağırılması, askere alınmasını ve çatışmalarda aktif olarak kullanılmalarını “savaş suçu” olarak kabul etmesidir. İlgili Statü’nün 8(2)(b)(xxvi) maddesi uluslararası silahlı çatışmalarda, 8(2)(e)(vii) maddesi ise uluslararası nitelikte olmayan çatışmalarda çocukların kullanılmasını savaş suçu olarak kabul etmektedir (Roma Statute of the International Criminal Court). Çocukların silahlı çatışmalarda istismar edenlerin en ağır uluslararası hukuk ihlallerinden biri olan savaş suçu işlemekle isnat edilmesi elbette çok önemli bir adımdır. Ancak Roma Statüsü’nde çocuk asker tanımlamasında kabul edilen yaş sınırının 15 olarak kabul edilmesi hala ciddi eleştirilere neden olmaktadır. Hâlbuki uluslararası hukuk açısından genel olarak “çocuk” tanımlamasına getirilen yaş sınırı 18’dir.

Savaş ve çatışmalarda sivillerin korunmasına ilişkin Cenevre Sözleşmesi⁷ uluslararası insancıl hukukun günümüzdeki en önemli hukuksal metinleri arasında yer alır ve Roma Statüsü dâhil kendisinden sonra yapılan ilgili anlaşma ve sözleşmeler için de önemli bir kaynak niteliği taşır. Söz konusu sözleşmenin “Çocukların Korunması” başlıklı 77. maddesinde, “15 yaşına ulaşmamış çocukların çatışmalardan uzak tutulmaları ve askeri kuvvetlere alınmasının engellenmesi, 15 yaşını geçmekle birlikte 18 yaşını doldurmamış olanlar arasında

⁷ Savaş Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin 1949 Cenevre Sözleşmesi

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

önceliğin yaşça büyük olanlara verilmesi" yönünde hüküm yer almaktadır. Dolayısıyla Cenevre Sözleşmesi her ne kadar savaş suçu olarak tanımlamasa da 15 yaşından küçük çocukların asker olarak kullanılmasını yasaklamaktadır. Cenevre Sözleşmesi'nin "Uluslararası Olmayan Silahlı Çatışma Mağdurlarının Korunmasına İlişkin Ek Protokolü"nün (8 Haziran 1977) "İnsani Muamele" başlıklı ikinci kısmında ise "...15 yaşını doldurmamış çocukların silahlı kuvvetlerce veya silahlı gruplarca silah altına alınmayacağı veya muhasamata katılmalarına izin verilmeyecekleri" hükmüne yer verilmiştir.

UCM, sadece çatışmalarda asker olarak savaşmaya zorlanan çocukların değil, ebeveynlerini hedef alan saldırılar sonucu mağdur olan çocukların da mevcut çocuk koruma standartlarında korunmasına yönelik yeni ve etkili bir mekanizmadır. Bu bakımdan UCM'ye taraf olan devletler, Çocuk Hakları Sözleşmesi (ÇHS) ve bu Sözleşme'nin protokollerinde yer alan pek çok yükümlülüğü toplu bir biçimde yerine getirmek üzere adım atmıştır. Bu sözleşmeye taraf olmak ayrıca, devletlerin ülke mevzuatını uluslararası hukukun çocuk haklarıyla ilgili hükümlerine uygun hale getirmek üzere yeni yasalar çıkartmalarını teşvik etmek anlamına da gelmektedir (Uluslararası Ceza Mahkemesi Koalisyonu).

Yukarıda da ifade edildiği üzere her ne şekilde olursa olsun silahlı çatışmalarda çocuk asker kullanmak UCM tarafından savaş suçu olarak kabul edilmektedir ve bu yöndeki suçlara yönelik yargılamalar UCM'nin kuruluşunu takiben başlamıştır. 15 yaşından küçük çocukları askere almak ve onları çatışmalara aktif olarak kullanmak suçundan hüküm giyen ilk kişi ise Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nden (DKC) Thomas Lubanga Dyilo'dur. Dyilo 14 yıl hapse mahkûm edilmiştir. UCM'nin açtığı ikinci dava, "çocukların çatışmalarda kullanılması" suçunu da içeren yedi savaş suçu ve üç insanlığa karşı suç işlediği iddiasıyla tutuklanan DKC'den Germain Katanga ve Matthieu Ngudjolo'dur. 2008'den itibaren Lahey'de yapılan yargılamada, çocukları silahlı çatışmada kullandığı gerekçesiyle Katanga⁸ ceza alırken, Ngudjolo beraat etmiştir. Ngudjolo'yu yargılayan daire her ne 2012'de beraat kararı verse de açıklanan kararda "suçların 24 Şubat 2003 tarihinde işlenmediği ve mağdurların zarar görmediği

⁸ Katanga Davası için bkz. International Criminal Court, "The Prosecutor v. Germain Katanga", <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/KatangaEng.pdf>, (15.05.2022).

anlamına gelmediğini” vurgulaması dikkat çekicidir.⁹ Ngudjolo davası ayrıca UCM tarafından verilen ikinci karar olmasının yanı sıra ilk beraat kararıdır (The Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo, 2012). Çocuk asker kullanılmasını da içeren diğer bir dava 2006’da Demokratik Kongo Cumhuriyeti’nden Bosco Ntaganda hakkında açılmış ve 13 adet savaş suçu ve 5 adet insanlığa karşı işlediği iddiasıyla yargılanan Ntaganda 2019’da suçlu bulunmuştur (Ntaganda Case, 2006).¹⁰ 15 yaşından küçük çocukların askere alınması ve çatışmalarda aktif olarak kullanılmasyla ilgili bir diğer dava¹¹ ise Uganda’nın kuzeyinde dini temellere dayalı bir devlet kurmak isteyen Tanrının Direnişi Ordusu (LRA) liderleri ile ilgili olarak 2004’te Lahey’de açılmıştır (Aksünger, 15 Mayıs 2022). Davaya konu olan LRA liderlerinden Dominic Ongwen 2021’de savaş suçu ve insanlığa karşı suç işlemekten hüküm giyerken, Lukwiya’nın 2006’da ve Otti’nin 2007’de çatışmalarda öldüğü, diğer şüpheli Joseph Kony’nun ise koronavirüs nedeniyle hayatını kaybettiği iddia edilmiştir.

Çocukları Korumaya Yönelik Bir Mekanizma Olarak Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesi

BM Genel Kurulu’nda 20 Kasım 1989’da kabul edilen ÇHS,¹² 2 Eylül 1990’da yürürlüğe girmiştir. Günümüzde BM üyesi ülkelerin neredeyse tamamının kabul ettiği sözleşme, uluslararası alanda en geniş çapta onaylanan insan hakları belgesi olma özelliğine de sahiptir (Convention on the Rights of the Child). ÇHS, çocukların bedensel ve zihinden tam olarak ergenliğe ulaşmamış olmalarından dolayı doğum öncesi ve sonrasında yasal düzenlemelerle güvenceye alınması gerektiğini belirtir. ÇHS’nin 38. Maddesi’nin 1., 2. ve 3. fıkralarında da silahlı çatışmalarda çocukların korunması ile ilgili hükümler yer almaktadır:

⁹ Mathieu Ngudjolo davası için bkz. International Criminal Court , “The Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo”, <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/873/Ngudjolo/>, (10.04.2022).

¹⁰ Ntaganda Case davası için bkz. International Criminal Court, “Ntaganda Case”, 2006, <https://www.icc-cpi.int/drc/ntaganda>, (20.03.2022).

¹¹ İlgili dava için bkz. “The Prosecutor v. Joseph Kony and Vincent Otti”, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/KonyEtAlEng.pdf> (15.05.2022).

¹² ÇHS’nin tam metni için bkz. UNICEF, “Convention on the Rights of the Child Text”, <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text>, (11.02.2022).

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

- Taraf Devletler, silahlı çatışma halinde kendilerine uygulanabilir olan uluslararası hukukun, çocukları da kapsayan insani kurallarına uymak ve uyulmasını sağlamak yükümlülüğünü üstlenirler. (ÇHS 38/1)

- Taraf Devletler, 15 yaşından küçüklerin çatışmalara doğrudan katılmaması için uygun olan bütün önlemleri alırlar. (ÇHS 38/2)

- Taraf Devletler, özellikle 15 yaşına gelmemiş çocukları askere almaktan kaçınırlar. Taraf Devletler, 15 ile 18 yaş arasındaki çocukların silahlı çatışmalara alınmaları gereken durumlarda, önceliği yaşça büyük olanlara vermek için çaba gösterirler. (ÇHS 38/3)

Buna ek olarak ÇHS'nin Ek Seçmeli Protokolü'nün giriş bölümünde UCM Statüsü'ne atıfta bulunularak 15 yaş ve altındaki çocukların askere alınması ve ulusal ve uluslararası silahlı çatışmalarda faal olarak kullanılmasını savaş suçu olarak değerlendirmektedir. Ek Protokolün 1, 2, 3, 4 6, 8. maddelerinde ise çocukların askere alınmaları ile hükümler yer alırken, özellikle 1, 2, 3 ve 4. maddelerde askere alım ve silahlı çatışmalara katılım yaş sınırının on sekiz olarak kabul edilmesi, ÇHS'de bu sınırın on beş olarak gösterilmesine yönelik eleştirileri bir dereceye kadar gidermektedir. ÇHS 38/3 maddesinde "...on beş ve on sekiz yaş arasındaki çocukların silah altına alınmaları durumunda öncelikle yaşça büyük olan tercih edilmeli" hükmüne yer verilmektedir. Halbuki ÇHS'nin 1. maddesinde, "...daha erken yaşta rüşt kazanmadıkça çocuktan 18 yaş ve altındaki her insanın kastedildiği" hükmü yer almaktadır. Dolayısıyla Ek protokol çocuk tanımına uygun olarak askere alım ve silahlı çatışmalara katılım için yasal sınırı on sekiz olarak göstermesi önemlidir. Çünkü bir kişinin ilke olarak silahlı kuvvet personeli olabilmesi için en az on sekiz yaşını doldurması (Kekevi ve Kılıçoğlu, 2016: 486) genel olarak devletlerin ulusal hukuklarında ve uluslararası alanda kabul gören bir anlayıştır.

Çocukların silahlı kuvvetler ve silahlı gruplar tarafından kullanılmasını engellemeye yönelik diğer önemli belgeler arasında UNICEF Paris İlkeleri¹³ ve 2017

¹³ Paris İlkeleri (2007) için bkz. UNICEF, "The Paris Principles", <https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/ParisPrinciples.pdf>, (15.02.2022).

BM Vancouver İlkeleri'dir.¹⁴ Ayrıca BM Güvenlik Konseyi'nin 1999'da kabul ettiği 1261 sayılı "Çocuk Asker Kullanılmasını Kınayan Karar" da önemlidir.¹⁵

Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımını ve Çocuklara Ağır Askeri Eğitim Verilmesinin Nedenleri

Ermenistan Anayasası'nın 46. maddesinde "Her vatandaş, yasanın öngördüğü şekilde Ermenistan Cumhuriyeti'nin savunmasına katılır" hükmü yer almaktadır (Constitution of the Republic of Armenia). Zorunlu askerlik ve gönüllü askerlik, 2002 yılında değiştirilen Askerlik Kanunu ve 1998 tarihli Zorunlu Askerlik Kanunu ile yeniden düzenlenmektedir (Reliefweb, 15 Mayıs 2022). Bu yasal düzenlemelere göre 18 yaş ve altındaki çocukların askerlik yapması mümkün değildir. Hatta 2005 yılında Erivan, Ermenistan yasalarına göre 18 yaşından küçük vatandaşların gönüllü olsalar bile askere alınamayacaklarını da açıklamıştır (İbrahimov, 2020: 8).

Çocuk asker kullanımının özellikle de işgal altındaki Azerbaycan topraklarında yaşayan Ermeniler arasında daha sık görüldüğü raporlara yansımaktadır. Nitekim *Child Soldiers Global Report*'un verilerine göre, Ermenistan'da 18 yaşından küçüklerin, zorla ve yasadışı bir şekilde orduya alınmış olabileceğini, savaş veya ulusal acil durum zamanlarında 15 yaşından büyük çocukların askere alınmasına izin verildiğini kaydetmektedir (Reliefweb, 15 Mayıs 2022). Hâlbuki Temmuz 2003'te Ermenistan, BM Çocuk Hakları Komitesi'ne, erkeklerin on altı yaşında zorunlu askerlik için kayıt yaptırdığını ve Zorunlu Askerlik Yasası'nın 5. ve 11. maddelerine göre, 18 ile 27 yaşları arasında, gerekli sağlık standartlarını karşılayan erkeklerin zorunlu askerlikten sorumlu olduğunu bildirmiştir. Gönüllü askerlik için ise asgari yasal sınırı 18 olarak kaydedilmiştir. Zorunlu askerlik hizmetini tamamlamış erkekler ve kadınların gönüllü olarak hizmet edebilecekleri de Ermenistan kanunlarında yer almaktadır. Buna rağmen Karabağ'da 1994 yılında imzalanan antlaşmadan sonra da reşit olmayanların

¹⁴ Vancouver İlkeleri için bkz. "The Vancouver Principles", https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/principles-vancouver-principes.aspx?lang=eng, (02.03.2022).

¹⁵ Söz konusu karar için bkz. "Adopted by the Security Council at its 4037th meeting, on 25 August 1999", Resolution 1261 (1999), United Nations Security Council, <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CAC%20SRES%201261.pdf>, (21.02.2022).

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

askere alınmadığı bilinmektedir. Söz konusu raporda bu durumu teyit eden ve şikâyete konu olan örnekler de mevcuttur. Örneğin, 16 yaşındaki bir çocuğun zorunlu askerliğe kaydolması için çağrıldığı ve kendisine iki yıl sonrası için bir bildirim verildiği, benzer şekilde 15-16 yaşlarında onuncu sınıftaki bir başka öğrencinin de okul odasından alınıp askere götürüldüğü bildirilmektedir. Ermenistan hükümeti Çocuk Hakları Komitesi'ne verdiği bir raporda, “15 yaşından küçük çocukların askeri faaliyetlere katılmasının yasak olduğunu” belirterek, bazı durumlarda 15 ila 18 yaşındakilerin askere alınmasına izin verildiğini belirtmiştir. 2005'te ise Erivan, yasalara göre 18 yaşından küçük vatandaşların gönüllü olsalar bile askerlik hizmetine çağrılmayacağını açıklamıştır (Reliefweb, 15 Mayıs 2022). Bununla birlikte her ne kadar 1999 Seferberlik Hazırlama ve Seferberlik Yasası'nda, savaş sırasında veya ulusal acil durumlarda vatandaşların hizmet etmeyeceği koşullar (kadınlar ve çocuklar dâhil) ortaya koyulsa da, askere alınanların asgari yaşına açıkça atıfta bulunulmaması ilgi çekicidir (Reliefweb, 15 Mayıs 2022). 2001 yılındaki Çocuk Askerler Raporu ve BM Çocuk Hakları Komitesi'nin Ocak 2000'deki toplantısında da bu konular uluslararası uzmanlar tarafından dile getirilmiştir (Iskandarlı, 15 Mayıs 2022).

2008 yılında yayınlana “Küresel Çocuk Asker Raporu”, 2006'da Erivan'ın yoksul bir banliyösündeki okulda çocukların çok erken yaşlarda askeri eğitime başladığını kaydetmektedir. Buna göre okul disiplinini geliştirmek amacıyla ergenlik öncesi çocuklara yönelik askeri eğitim iddiasıyla, birçoğu yetim olan 18 erkek ve 11 ve 12 yaşlarında 6 kız öğrenciden oluşan bir sınıf seçilmiştir. Eski bir askeri paraşütçü tarafından eğitilen çocuklar, otomatik silahları tutmayı ve savaş becerilerini geliştirmeyi öğrenmişlerdir. Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın bu kursu ülke çapında dezavantajlı çocukların bulunduğu 11 diğer özel okula genişletmeyi ve askeri kariyer isteyenlerin bu okullara geçişine izin vermeyi planladığı da açıklanmıştır. Uluslararası raporlarda ayrıca, 6-18 yaşları arasındaki okul öğrencileri için askeri eğitimin zorunlu olduğu, haftalık derslerde 8. ve 9. sınıflardaki kız ve erkek öğrencilere otomatik silah kullanılmasının öğretildiği de yer almaktadır (İbrahimov, 2020: 5).

Ermenistan Zorunlu Askerlik Kanunu'nun 8. maddesi, okullarda ve uzmanlaşmış ortaöğretim kurumlarında zorunlu askerlik öncesi eğitimi öngörmektedir. Eğitimin haftada bir saat sivil savunma sınıflarında ve silah

eğitiminden oluştuğu bildiriliyor. Ancak askeri eğitimin ülke genelindeki okullarda ne ölçüde verildiği belli değildir. Nitekim BM Çocuk Hakları Komitesi, Ermenistan ile ilgili Ocak 2004'te dönem raporu hazırlarken, hükümete yönlendirdiği çocukların "müfredat dışı faaliyetlerin kullanımı"na ilişkin sorulara net cevap alamadığını kaydetmiştir. Dolayısıyla "sivil savunma eğitimi" adı altında 18 yaşından küçük çocuklara ne tür bir askeri eğitim verildiği tam olarak bilinmemekle birlikte, ortaya çıkan görsel materyaller ve tanıkların açıklamaları bu eğitimlerin silah kullanımını da içeren bir müfredatı içerdiğini göstermektedir (Reliefweb, 15 Mayıs 2022).

Ermenistan'ı çocuk asker kullanımına veya çocuklara çok erken yaşlarda askeri eğitim vermesine iten en önemli neden işgalci politikalarıdır. İran dışında tüm komşularından toprak iddiası olan Ermenistan'ın gerçekte kendi sınırlarını dahi koruyacak askeri personel ve teçhizatı bulunmamaktadır. Bu nedenle de Ermenistan'ın ülke sınırları Rusya tarafından korunmakta, ülkede çok sayıda Rus asker ile Rus üssü bulunmaktadır. Erivan yönetiminin mütecaviz politikaları Ermenistan'ı Güney Kafkasya'nın istikrarsızlık merkezi haline getirirken, bu saldırgan politika "herkesin Ermenistan'ı yok edeceği" yönünde bir paranoyanın resmi görevlilerden toplumun geniş bir kesimine kadar yayılmasına neden olmaktadır. Devletin izlediği politikalarla kendisini "güvensizleştirdiği" böylesi bir ortam, asker ihtiyacını gündeme getirir ki, bu noktada Ermenistan açısından en büyük çıkmaz bağımsız olduğu 1991'den sonra ülke nüfusunun sürekli olarak azalmasıdır. Genç nüfus başta Rusya ve hatta Türkiye olmak üzere resmi veya gayri resmi yollardan farklı ülkelere göç etmektedir. Bunlara ek olarak uluslararası raporlara da yansıdığı üzere "vicdani ret" iddiasıyla zorunlu askerlik hizmetine karşı çıkan onlarca kişinin var olduğu, hatta bu kişilerin hapis cezasına çarptırıldığı da düşünüldüğünde (Reliefweb, 15 Mayıs 2022) Ermenistan açısından orduya asker sağlamak farklı nedenlerle de zorlaşmaktadır.

Yaklaşık olarak 30 yıl Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermenistan ihtiyaç duyduğu asker sayısına ulaşamayınca, İkinci Karabağ Savaşı'nda da görüldüğü gibi çocuk askerler, kadınlar ve hatta yaşlıları dahi sahaya sürmüştür. Bağımsızlığını ilan ettiği 1991'den itibaren istikrarlı bir ekonomiye kavuşamayan Ermenistan, doğal kaynak açısından fakir olmasının neden olduğu ekonomik,

denize çıkışı olmamasının getirdiği jeopolitik zorluklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Tüm bu olumsuzluklara ek olarak işgalci politikanın bir sonucu olarak ülkenin kaynakları büyük oranda ordunun güçlendirilmesine aktarılmış, bu nedenle de halkın refah seviyesini artıracak yatırımlar ve ekonomik adımlar atılamamıştır. Bu durum, Rusya ve diasporanın Ermenistan ekonomisinin önemli bir kısmını denetlemesi ve ülke siyasetini şekillendirmesi ile sonuçlanmıştır. 1998'de diaspora ve Rusya'nın baskısına karşı çıkan Levon Ter Petrosyan'ın istifa etmek zorunda kalması, bu etkinin oldukça güçlü olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Ermenistan açısından daha fazla işgalci politika, Rusya ve diasporaya daha fazla bağımlılık anlamına gelmektedir. Özellikle Rusya ile yakın ilişki içinde olan ve Karabağ Klanı olarak nitelendirilen Ermenistan'ın ikinci ve üçüncü devlet başkanları Robert Koçaryan ve Serj Sarkistan, hem işgalin hem de Moskova'ya bağımlılığın sembolü olan isimler olmuştur. Bu liderlerin dönemlerinde, yolsuzluğun ve nepotizmin yaygın bir anlayış haline gelmesi, ekonomik zorluklarla mücadele eden halkın belli bir kesiminin işgalci politikalara desteğini azaltmıştır. Bu nedenle Erivan yönetimi, mütecaviz politikalarını devam ettirecek insani desteği sağlamak için çocuklara askeri eğitim verilmesini bir devlet politikası haline getirmiştir. İkinci Karabağ Savaşı'nda çocukların cephe hattında kullanılması, uzun yıllar çocuklara verilen askeri eğitimin bir sonucudur.

Ekonomik ve siyasi açıdan oldukça zayıf olan Ermenistan'ın Rusya'nın desteği olmaksızın kendi öz gücüyle Azerbaycan ile de 30 yıla yakın bir süre mücadele etmesi mümkün değildir. Bunların bir yansıması olarak Ermenistan'ın nüfusu da her geçen gün azalmış; dolayısıyla uzun yıllar devam eden bu savaşta asker ihtiyacı ile nüfusun artış hızı arasındaki negatif ilişki, çocukların cepheye sürülmesini sonucunu doğurmuştur. Ermenistan'ın nüfusunun %53,5'i kadın, %46,5'i ise erkektir. Bunun yaklaşık olarak %18'ini 15 yaş ve altındaki çocuklar, %10,1'ini ise 65 yaş ve üstü insanlar oluşturmaktadır (Day Day News, 15 Mayıs 2022).

İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan ve Karabağ'daki Ayrılıkçı Yapının Çocuk Asker Kullanımı

İkinci Karabağ Savaşı, 27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın Terter, Ağdam, Fuzuli ve Cebrail'in sivil yerleşim yerlerine saldırmasıyla başlamıştır. Uzun zamandır böylesi bir saldırı olacağı bilgisine sahip olan Azerbaycan ordusu, saldırılara tüm

cephe hattında çok hızlı bir şekilde cevap vermiştir. Zaten Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev saldırıdan iki gün önce, 25 Eylül 2020’de Ermenistan’ın sivillere yönelik saldırılarının olabileceği yönünde istihbarat aldıklarını açıklamıştı. Savaşın ilk günü bazı köylerin işgalden kurtarılması, 28 Eylül’de ise Ermenistan ile Karabağ’da Ermenilerin mukim olduğu bölge arasında ikmalde kullanılan en büyük yollardan biri olan M11 karayolunu denetleyen Murovdağ’ın geri alınması savaşın gidişatını değiştiren en önemli olaylardan biri olmuştur. Daha savaşın ilk günlerinde Murovdağ ve bazı yerleşim yerlerinin işgalden kurtarılması, Azerbaycan ordusu için büyük bir manevi güç olmuştur. Çünkü yaklaşık olarak 30 yıl devam eden Karabağ işgalinde, 2016’da yaşanan “Dört Gün Savaşları” dışında herhangi bir bölge işgalden kurtarılamamıştır. Bu nedenle 44 gün gibi kısa sürede 30 yıllık işgalin büyük oranda sona erdirilmesi, hem Azerbaycan hem de Ermenistan ordusu için psikolojik bir eşik olmuştur. Bu savaşla Azerbaycan ordusu, “topraklarını işgalden kurtaramayan ordu” algısından kurtulurken; Ermenistan’ın daha üstün bir orduya sahip olduğu, Azerbaycan’ın herhangi bir askeri girişiminde Rusya’nın anında Ermenistan’a yardım edeceği tezi de çürütülmüştür (Özdaşlı, 2021: 58). Bu savaş ayrıca, Rusya, İran ve Batılı ülkelerden aldığı askeri, siyasi ve ekonomik güce olan sonsuz güvenle Ermenistan ordusunun gerek kurmay aklı gerekse askeri teçhizat açısından kendisini yenilemediğini ve siyasi elitin halka dayattığı “Ermenistan ordusunun yenilmezliği” mitinin de ne kadar gerçek dışı olduğunu ispat etmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı’nda Azerbaycan’ın sahada aldığı hızlı ve kesin galibiyet karşısında büyük hezimet yaşayan Ermenistan, cephe hattının gerisindeki sivil bölgelere saldırılar düzenlemiş, msket bombaları gibi kullanımı yasaklı mühimmatlar kullanmış ve uluslararası hukuka göre envanterinde bulunmaması gereken İskender-M füzelerini dahi kullanarak Uluslararası İnsancıl Hukuku ihlal eden birçok girişime imza atmıştır. Gence, Berde, Terter, Ağcabedi, Goranboy, Gedebev, Mingeçevir gibi Azerbaycan şehirlerine yapılan füze saldırıları neticesinde çocuklar dâhil düzinelerce sivil ölmüş, birçok sivil de yaralanmıştır. Uluslararası insancıl hukuku açıkça hiçe sayan bu saldırılar, ağır savaş suçudur. Tüm savaş boyunca sivillere yapılan saldırılarla; Azerbaycan’da halkın direncini kırmak, sınır bölgelerinde yaşayanların göç etmelerini sağlayarak sınır hattını kendisi açısından daha güvenli hale getirmek, Azerbaycan Ordusu’nun dikkatini

cephedeki hattının gerisini çekmek ve yaşanan sivil kayıplardan dolayı halkla yönetim arasında hoşnutsuzluk yaratılmak istenmiştir. Ancak Ermenistan'ın sivillere yönelik gerçekleştirdiği saldırılar sonrası ortaya çıkan görüntü, Ermenistan'ın ulaşmak istediği amaçların tam tersi istikametinde sonuçlar doğurmuş, halkın işgale tepkisi ve yönetime olan desteğini daha da artmıştır. Bu noktada Erivan'ı yönetenlerin göz ardı ettikleri en önemli nokta, 30 yıldır ülkeleri işgal edilen Azerbaycan Türkleri'nin bu işgali sonlandırmak için her şeyi göze aldıkları gerçeğidir (Özdaşlı, 2021: 58).

Savaş boyunca çatışma hattının çok uzağındaki sivillere saldırarak Uluslararası İnsancıl Hukuku açıkça çiğneyen Ermenistan, çocuk asker kullanarak da UCM tarafından açıkça savaş suçu olarak kabul edilen başka bir suça imza atmıştır. Gerek Ermeni askerlerin yayınladıkları görüntülerle gerekse Azerbaycan istihbaratının yaptığı çalışmalarla Ermenistan'ın çocuk asker kullandığı kanıtlanmış ve bu durum uluslararası alandaki ilgili kurumlara iletilmiştir. Ancak günümüze kadar başta UNICEF olmak üzere hiçbir ilgili kurum bu konuda herhangi bir adım atmamış ve hatta Ermenistan'ın çocuk asker kullandığını (İbrahimov, 2020) gündeme dahi almamıştır. Savaşta ağır yenilgi alan Ermenistan, firarları ve kayıpları engelleyemeyince 18 yaşın altındaki çocukları cephede kullanmaya ve çocuklara askeri eğitim vermeye başladı.¹⁶

Ermenistan dâhil çocuk asker kullanan devletlerin sağladıkları en önemli avantajlar, çocuk askerlerden kayda değer ekonomik menfaat elde edilmesi, destek kuvvet veya savaşçı olarak kullanıldıklarında daha az ödeme yapılması, hayatta kalmak için daha az yiyeceğe ihtiyaç duymalarıdır. Cenevre Sözleşmesi'ne, BM ÇHS'ye taraf olan Ermenistan'ın çocukları silah altına alması ve fiilen kullanması açıkça uluslararası hukukun ihlalidir ve Roma Statüsü'ne göre savaş suçudur. Dolayısıyla çocukları askere alan, cephede kullanan veya askeri talim yapan asker ve diğer devlet görevlileri alenen bu sözleşmeleri ihlal etmektedirler.

Ermenistan'ın çocukları çatışmalarda kullanması bunlarla da sınırlı değildir. Savaş devam ederken Karabağ'daki ayrılıkçı yapının sözde lideri Arayik Harutyunyan dâhil Ermeni silahlı gruplarının bir anaokulunu adeta bir karargâh

¹⁶ Ermeni çocuk asker videosu için bkz. "Armenia uses child soldiers against Azerbaijani military", APA.AZ, 24 October 2020, <https://apa.az/en/frontline-news/Armenia-uses-child-soldiers-against-Azerbaijani-military-colorredVIDEOcolor-333812>, (11.02.2022).

gibi kullanarak, askeri toplantılar düzenlemesi de tepkilere neden olmuş, çocukların eğitim almaları için inşa edilen binaların çatışmanın bir unsuru haline getirilmesi Azerbaycan Devlet Başkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev tarafından uluslararası alanda kınanmıştır. Çocuklara ait meskenlerin savaş sırasında korunması gerektiği Cenevre Sözleşmesi'nin Sivillerin Korunmasına ilişkin 4. Sözleşmesi'nin 5. Maddesinde de ifade etmektedir. Ermeni askerlerin çocukların eğitim aldığı yerleri kullanması bu sözleşmeye göre de savaş kurallarına aykırıdır. Ayrıca yine Cenevre Sözleşmesi'nin 1977 tarihli Ek Protokol-1'in 77. Maddesinde ve Ek Protokol-2'nin 4. Maddesinde de gerek zorla gerekse gönüllü olsun 15 yaşından küçük çocukların askere alınması yasaklanmıştır.¹⁷

Görsel 1. İkinci Karabağ Savaşı'nda sözde lider Arayik Harutyunyan ve askerler anaokulunda toplantı yaptı (Kaynak: İbrahimov, 2020)

Aslında Harutyunyan anaokulunda askeri toplantı yaparak, istemese de Azerbaycan ordusunun sivillere saldırmayacağı gerçeğinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Savaş sırasında uzun süre kendisinden haber alınamayan Harutyunyan, zaman zaman askeri sığınakta görüntülenmişti. Ermenistan ordusuna Türk SİHA'larının verdiği zarar düşünüldüğünde, anaokulunda toplantı düzenleyen Harutyunyan'ın kendilerinin aksine Azerbaycan ordusunun sivil yerleşim yerlerine, okullara saldırmayacağından emin olduğunu da gösteren bir kanıttır. Hâlbuki tüm savaş boyunca cephe hattının çok uzağındaki sivillere

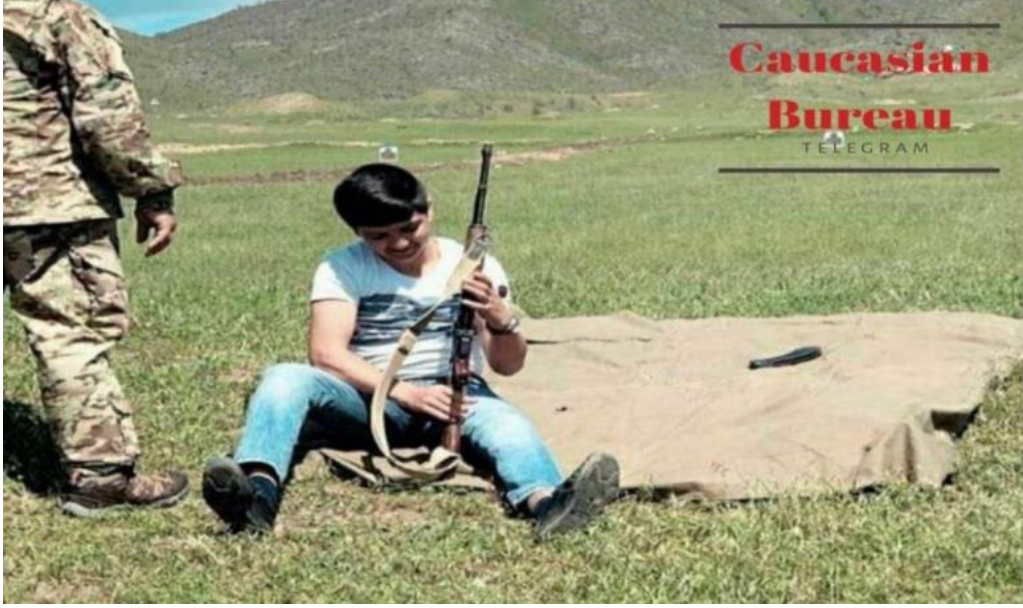
¹⁷ Cenevre Sözleşmesi (1949) ve Ek Protokolleri için bkz. International Committee of the Red Cross, "The Geneva Conventions of 1949 and their Additional Protocols", <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.htm>, (11.02.2022).

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

saldıran Ermeniler, 100'e yakın sivilin hayatını kaybetmesine, 400'den fazla sivilin yaralanmasına ve okullar da dâhil olmak üzere 3 bin 410 özel mülkün, 120 apartmanın ve diğer 512 sivil yerleşimin, anaokullarının, hastanelerin, dini yapıların ve kültürel anıtların yıkılmasına ya da zarar görmesine neden olmuştur (GASC, 15 Mayıs 2022: 12). Okulları askeri amaçla kullanan Ermeni Ordusu, Cenevre Sözleşmesi'ni de açıkça ihlal etmiştir, çünkü sözleşmesinin 52. maddesinde "...okullar gibi normalde sivil amaçlara tahsis edilmiş olan bir malın, askeri harekâta etkin bir katkıda bulunmak için kullanılmayacağı" belirtilmektedir. Sivilleri hedef alarak savaş suçu işleyen Ermeni yetkililerin bireysel sorumluluk ilkesi gereği, aynen sivillerin hedef alınması emrini veren Şilili diktatör Augusto Pinochet, Nürnberg, Tokyo Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Sırpların Bosna'da yaptığı katliamlara iştirak edenler için kurulan Lahey yargılamaları gibi yargılanmaları gerektiği savunulmaktadır (Güvendik vd., 15 Mayıs 2022).

İkinci Karabağ Savaşı'nda büyük bir askeri kayıp yaşayan Ermenistan, çocukları casus, haberci veya gözcü olarak kullanmış; sözde Karabağ'daki ayrılıkçı silahlı gruplar ise cepheye sürececek yeni asker bulmakta zorlandıkça çocukları zorla askere almıştır. Savaş sırasında Paşinyan, sık sık Ermenistan ve dünyaya gönüllü askerlik çağrısında bulunmuştur. Savaş sırasında sosyal medyadan yaptığı canlı yayında, tüm Ermenilerin "silah alıp anavatanını savunması" gerektiğini söylemiş ve yerel belediye başkanlarını gönüllü birlikleri düzenlemeye çağırmıştır (Daily Sabah, 15 Mayıs 2022). Paşinyan'ın gönüllü birlikler kurulması çağrısına uygun olarak oluşturulan sivil gruplar arasında da reşit olmayan çocukların olduğu bilinmektedir (Defence.Az, 15 Mayıs 2022). Hatta bu çocuklarının bazılarının 10 yaşından küçük oldukları da gerek Azerbaycan'ın yaptığı istihbarat çalışmalarıyla gerekse bölgeden gelen görüntülerle kanıtlanmıştır. Ayrıca savaş sırasında tüm diplomatik çabaları Şuşa'nın işgalden kurtarılmasına kadar reddeden Nikol Paşinyan, ülkedeki vatandaşların silahlanması gerektiğini açıklamış ve dünyadaki tüm Ermenilere cepheye savaşmak için Karabağ'a çağırmıştır. Tüm bunlar yaşanırken asker kaybı artan Karabağ'daki ayrılıkçı yapı da çocukları zorla askere almaya başlamıştır. Savaş sırasında sürekli sivilleri hedef alan emirler veren Paşinyan, bu çağrısıyla Azerbaycan'ı sivil kayıplardan sorumlu tutmaya çalışmıştır. Aslında aralarında 15 yaş ve altındaki çocuklar da dâhil olmak üzere sivilleri savaş hattına süren Ermeni başbakan meydana gelen sivil ölümlerden de birinci derecede sorumludur.

Görsel 2. Elinde silah tutan on iki yaşında bir Ermeni çocuk: Miko Avonesyan
(Kaynak: İbrahimov, 2020)

Paşinyan ayrıca, Ermeni halkını gönüllü mangalar oluşturmaya, bir komutan seçmeye, hazırlık yapmaya ve cepheye gitmeye çağırdı. Kanıtlar, gönüllü ekip arasında reşit olmayan çocukların olduğunu göstermektedir. Ermenistan, günümüzde 170 ülkenin de imzacı olduğu “18 yaşın altındaki çocukların doğrudan düşmanlıklarda kullanılmamasını ve çocukların devlet dışı silahlı gruplar tarafından askere alınmasını ve kullanılmasını suç saymayı kabul eden BM anlaşmasını” onaylamıştır. Dolayısıyla Ermenistan, çocuk asker kullanımına son vermek için BM ile resmi anlaşmaları yerine getirmek zorundadır (Azərbaycan24, 15 Mayıs 2022).

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı
ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

Görsel 3. Ermeni çocuk askerler

(Kaynak: Hauer, 15 Mayıs 2022)

İkinci Karabağ Savaşı'nda hem Azerbaycan hem de Türk istihbaratı Ermenistan'ın PKK/YPG terör örgütü militanlarını sahaya sürdüğünü kanıtlamıştır. Bu terörist örgütlerin yıllardır çocukları çatışmalarda kullandığı, cinsel ve fiziksel istismara maruz bıraktığı düşünüldüğünde, uzun yıllar bu örgütlerle sıkı organik bağı bulunan ve bu örgütlerin teorik ve pratik taktiklerini benimseyen Ermenistan'ın çocuk asker kullanmayı aykırı bulmayacağı açıktır.

Fransız Associated Press'in savaş devam ederken, 2 Kasım 2020'de yayınladığı "Ermeni askerler savaşa girmeden önce vaftiz edildi" başlıklı haberin görselinde yer alan askerlerin bazılarının 18 yaşın altı olduğu da iddia edilmektedir. Ermenistan'ın savaşta çok sayıda askerini kaybettiği ve 60 yaş ve üstündeki kişileri bile cepheye gönderdiği düşünüldüğünde, savaşın sonlarına doğru çekilen bu karedeki askerlerin "çocuk asker" olma ihtimali artmaktadır.

Görsel 4. Aralarında 18 yaşından küçük askerlerin olduğu bir Ermeni askerî töreninden görüntüler

(Kaynak: Associated Press)

Savaş sırasında Ermenistan'ın çocuk asker kullandığını kanıtlayan en önemli verilerden biri, Ermeni askerler tarafından paylaşılan ve 18 yaş altında olduğu net olarak görülebilen askeri kıyafetler içindeki bir çocuğa ait görüntüler¹⁸ olmuştur. Hikmet Hacıyev konuyla ilgili sosyal medyadan yaptığı açıklamada, 15 yaşından küçük çocukların askere alınması ve asker olarak kullanılmasının uluslararası insancıl hukuk -anlaşmalar ve gelenekler -tarafından yasaklandığını ve UCM tarafından savaş suçu olarak kabul edildiğini ifade ederek bu görüntülerin soruşturulması gerektiğini ifade etmiştir (Iskandarli, 15 Mayıs 2022).

Görsel 5. Ermeni Çocuk Asker (Kaynak: Ramil Iskandarli, 15 Mayıs 2022)

ÇHS Ek Protokolü'nün giriş kısmında; *“Devletin silahlı kuvvetleri dışında kalan silahlı gruplarca, ulusal, sınırların içinde veya sınır aşırı muhasamatta, çocukların silah*

¹⁸ İlgili video için bkz. TRT World, <https://www.youtube.com/watch?v=hUUOAiUdxOs>, (11.01.2022).

Özdeşli, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

altına alınmalarını, eğitilmelerini ve kullanılmalarını şiddetle kınayarak ve bu çerçevede çocukları asker olarak silah altına alanların, eğitmenlerin ve kullananların sorumlulukları”nın olduğu vurgulanmaktadır.¹⁹

İkinci Karabağ Savaşı'nda çocuk asker kullanımının münferit bir olay olmadığı, yıllardır devlet eliyle inşa edilmeye çalışılan “toplumsal mititarizasyon” sürecinin bir sonucu olduğunu, Nisan 2017'de Ermenistan Eğitim ve Bilim Bakanı Levon Mkrtchian'ın ifade ettiği şu sözler kanıtlamaktadır: “Askeri bilim uzmanları çocuklara silahları sevmeyi ve onlardan korkmamayı öğretmelidir. Silahlar sevilmeli, değer verilmeli, bakılmalıdır. Herkesin potansiyel bir asker olduğu bir bölgede yaşıyoruz ve bu doğal olarak eğitim sistemini etkiliyor; bu kavram okulların birincil görevi olmalıdır” (Abrahamyan, 2017). Daha önce de ifade edildiği gibi İkinci Karabağ Savaşı öncesinde de Ermenistan'ın çocuk asker kullandığı, uluslararası raporlara yansımıştır. Bununla birlikte “çocuk asker” olarak nitelendirilebilecek bir yaşta bizzat sahada olan Ermenilerin de bu yönde beyanatları mevcuttur. Örneğin, kendisiyle mülakat yapılan Armen Hovannissian, Birinci Karabağ Savaşı'na katıldığında 15 yaşında olduğunu söylemiştir (Iskandar, 15 Mayıs 2022).

Görsel 6. Ermeni çocuk askerler

(Kaynak: Hauer, 15 Mayıs 2022)

Ermenistan saldırgan politikalarıyla sadece yüzlerce Azerbaycanlı çocuğun hayatını kaybetmesine ve binlercesinin yaşadıkları yerlerden ayrılarak büyük zorluklar yaşamasına neden olmamış; ayrıca Ermeni çocukları silahlı çatışmanın bir unsuru haline getirerek de çocuk haklarını ihlal etmiştir. Çocukları savaşçı

¹⁹ ÇHS'nin Ek Protokolü için bkz. <https://www.ombudsman.gov.tr/document/mevzuat/6314--Cocuk-Haklarina-Dair-Sozlesmeye-Ek-Cocuklarin-Silahli-Catismalara-Dahil-Olmalari-Konusundaki-Secmeli-Protokol.pdf> (11.02.2022).

olarak kullanan Erivan, çocukların açıkça askeri hedefler haline gelmelerine, dolayısıyla da en temel çocuk haklarından, özellikle de yaşam hakkı ve korunma hakkından mahrum olmalarına neden olmaktadır (Dev.Report.Az., 15 Mayıs 2022).

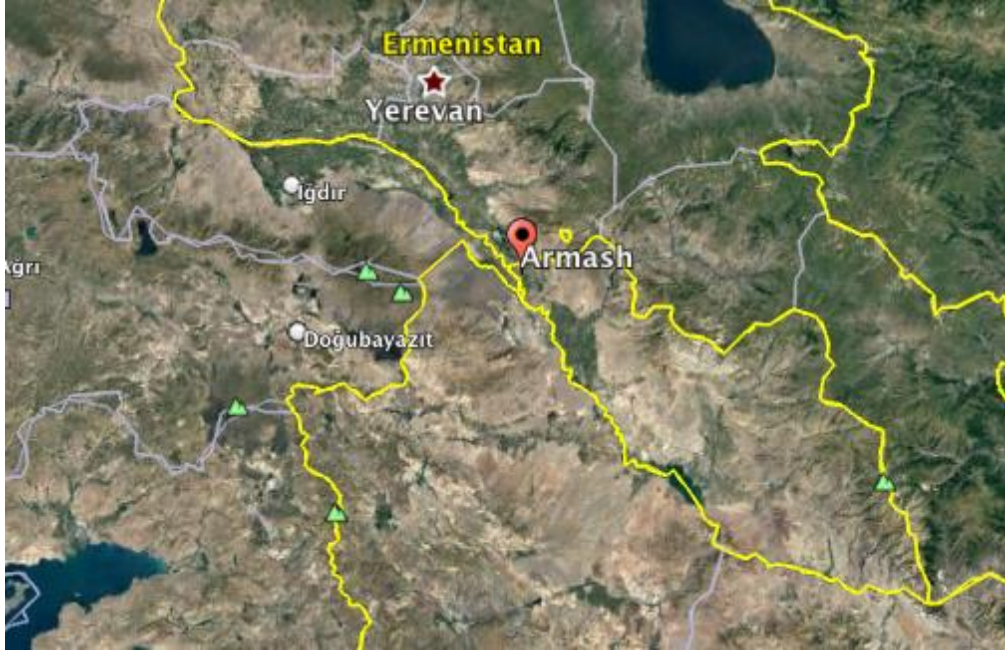

Görsel 7. Ermeni çocuk askerler

(Kaynak: Azerbaijan24, 15 Mayıs 2022)

Ermenistan'dan gelen son bilgiler İkinci Karabağ Savaşı sonrası da çocuklara ağır askeri eğitim verildiği, bunun için ülke içinden ve dışından profesyonel askerlerin görevlendirildiği, eğitime tabi tutulan bu çocukların tam olarak Türkiye ve Azerbaycan düşmanı olarak yetiştirildiği yönündedir. Örneğin, Kanadalı gazeteci Neil Hauer Amerikan *Washington Examiner* gazetesi için kaleme aldığı yazıda "çocuk askerlerin" nasıl yetiştirildiğini askeri kamplara yaptığı gezide açıkça yazmıştır. ABD Hava Kuvvetleri'nden emekli bir asker (Aram takma adıyla biliniyor) İkinci Karabağ Savaşı'na katılan Ermeni askerlerle 'Phoenix Cesaret Okulu'nu kurduğunu ve başkanı olduğunu, bu örgütün Azerbaycan sınırına sadece birkaç kilometre uzaklıktaki bir Ermeni köyü olan Armash'ta Ermeni çocukları Azerbaycan'a karşı savaşa hazırladığını, köylü gençlerin ve çocukların savunma taktikleri ve savaş operasyonları konusunda eğitildiğini gözlemci sıfatıyla aktarmıştır. Eğitimciler arasında Fransa, Rusya ve Suriye ve Lübnan gibi ülkelerden gelen emekli askerler de bulunuyor (Hauer, 15 Mayıs 2022). Eğitimin verildiği Armash köyü Türkiye ve Azerbaycan (Nahçıvan) sınırına birkaç km uzaklıkta bulunmaktadır (SuperHaber, 15 Mayıs 2022).

Görsel 8. Çocuklara askerî eğitim verilen bir Ermeni köyü (Armash) (Kaynak: SuperHaber, 15 Mayıs 2022)

Ermeni örgütün, ABD'nin Irak'ta oldukça kötü şöhreti olan Blackwater, Rusların Wagner'i gibi özel bir yapılanması olduğu, kendi özel askerlerini yetiştirdiği de belirtilmektedir. Gerek taktiksel gerekse kurmay aklı açısından Ermeni ordusunun hala Sovyet doktrininden kopmadığını düşünen bir kısmı yurtdışından gelen emekli askerler tarafından daha önce de farklı isimlerle paramiliter örgütler kurulmuştu. Bunlar arasında en çok bilineni, İkinci Karabağ Savaşı'nda da ismini çok duyduğumuz terör örgütü VoMA'dır. Bu örgütlerinde de çok sayıda çocuğa askeri eğitim verdiği, bu çocukları ağır askeri eğitime tabi tuttukları da bilinmektedir. Askeri eğitim alanların farklı yaş gruplarından olduğunu, ergenlik çağında olan birçok gencin de örgüt yapılanmasında yer aldığını yazan Hauer, Ermenistan'ın çocuk asker kullandığına dair çok önemli bilgilere de yer vermiştir. Paramiliter gruplarda yer alan çok sayıda çocuğun olduğu, hatta örgütün en genç üyesinin genç kız olan 12 yaşındaki Amalya olduğunu da yazmaktadır. Yazıda ayrıca Azerbaycan'ın en yıkıcı gücünün Türk yapımı Bayraktar TB2 olduğu ve tek başına onlarca Ermeni tankını imha ettiğine, daha savaşın ilk günlerinde hava savunma sistemlerinin yok edildiğine de değiniliyor (Hauer, 15 Mayıs 2022).

Görsel 9. Phoenix Cesaret Okulu tarafından eğitilen 12 yaşındaki Ermeni çocuk asker Amalya (Kaynak: Hauer, 15 Mayıs 2022)

Sonuç

BM Anlaşması'nın giriş bölümünde de ifade edildiği üzere, 20. yüzyılda *"Bir insan yaşamı içinde iki kez insanlığa tarif olunmaz acılar getiren savaş felaketi"* yaşanmış, bu savaşlarda çocukların da dahil olduğu milyonlarca sivil hayatını kaybetmiştir. Özellikle *"topyekûn savaş stratejisinin"* uygulandığı İkinci Dünya Savaşı'nın siviller üzerindeki yıkıcı etkisi, sivillerin silahlı çatışmalarda uluslararası hukuk normlarıyla daha güçlü bir şekilde korunması ihtiyacını doğurmuştur. Özellikle *"büyükleri"* tarafından çıkarılan savaşlardan en fazla etkilenen *"çocukların"* uluslararası hukuk çerçevesinde korunması ve istismar edilmemesi için bu tarihten sonra çok önemli adımlar atılmıştır. Nitekim silahlı çatışmalarda sivillerin korunmasına ilişkin Cenevre Sözleşmeleri'nde (1949) yer alan *"15 yaşından küçük çocukların askere alınmaması"* yönündeki madde ve Roma Statüsü ile kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin çocuk asker kullanılmasını *"savaş suçu"* olarak kabul etmesi çocukların hangi amaçla olursa olsun ulusal ve uluslararası çatışmalarda kullanılmasının engellenmesi adına oldukça mühim gelişmelerdir. Bununla birlikte her ne kadar 1945 öncesiyle kıyaslandığında *"çocuk asker"* kullanımının yasaklanmasına yönelik olumlu gelişmeler olsa ve uluslararası hukuk açısından koruyucu mekanizmalar teşkil edilse de, uluslararası toplum hala *"çocuk asker"* sorununu bütünüyle çözmüş değildir ve günümüzde milyonlarca çocuk hala zorla veya kandırılarak silahlı çatışmaların bir parçası haline getirilmektedir. Günümüzde çoğunluğu Afrika ve Asya'nın çatışma yaşanan

Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.

bölgeleri olmak üzere dünyanın birçok yerinde çocuk askerler kullanılmakta ve gerçekte ne kadar çocuk asker olduğu net olarak bilinmemektedir.

27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırması ile başlayan İkinci Karabağ Savaşı'nın akıllarda kalan en üzücü sahnelerinin başında Ermenilerin sivillere karşı yaptığı saldırılar yer almıştır. Uluslararası insancıl hukukun en ağır şekilde ihlal edildiği bu saldırılar neticesinde aralarında çocukların da yer aldığı 100'e yakın sivil hayatını kaybetmiştir. Ancak savaşın ilerleyen günlerinde, dünya Ermenistan'ın farklı şekillerde de uluslararası hukuku çiğnediğine, hatta Roma Statüsü'ne göre "savaş suçu" işlediğine şahit olmuştur. Ermeni askerlerin yayınladıkları görüntülerle şüpheye yer bırakmayacak bu savaş suçunun adı "çocuk asker" kullanımındır. Asker kıyafetiyle cephe hattında bizzat yer alan çocukların ağır silahlar kullandıkları görülmüştür. Bununla birlikte şu noktanın da altını çizmekte fayda vardır. Her ne kadar İkinci Karabağ Savaşı'nda daha çok gündeme gelmiş olsa da Ermenistan'ın bu savaştan önce -özellikle de işgal döneminde Karabağ'da- ve savaştan sonra da çocuk asker kullandığı, 15 yaşından küçük çocuklara ağır askeri eğitim verdiği çeşitli uluslararası kuruluşlarca da dile getirilmiştir.

Azerbaycan, savaş sırasına ve sonrasında başta BM'nin ilgili kuruluşları olmak üzere uluslararası alanda Ermenistan'ın çocuk asker kullandığını dile getirmiş, ancak günümüze kadar bu savaş suçunun cezalandırılmasına ilişkin hiçbir adım atılmamıştır. Unutulmalıdır ki, bu tür cürümleri işleyenlerin cezalandırılması sadece bölgenin değil, uluslararası barışın sağlanması için de çok önemlidir. Çünkü bu tür suçların cezasız kalması; sorumluları daha fazla cesaretlendirebilir, benzer suçlara itebilir ve dünyanın farklı bölgelerinde Ermenistan gibi başka ülkenin toprağını işgal eden ve orada savaş suçu işleyen veya işleme ihtimali olan kişi, grup veya devletleri de cesaretlendirebilir. Bu noktada şu konunun da altını çizmek gerekir. Uluslararası uzmanların raporlarıyla da görüldüğü üzere, Ermenistan sadece kendi topraklarında değil, işgal döneminde Azerbaycan topraklarında da çocuk asker kullanmıştır. Dolayısıyla Ermenistan, bu savaş suçunu kendi toprağı olmayan bir bölgede gerçekleştirerek başka bir uluslararası hukuk ihlaline de imza atmıştır.

Kaynakça

- Abrahamyan, G., (2020) "Armenia: Nation-Army Plan Raises Concerns About Society's Militarization" Erişim 15 Mayıs 2022, <https://eurasianet.org/armenia-nation-army-plan-raises-concerns-about-societys-militarization>
- Aksünger, Selman. "UCM, Ugandalı ayrılıkçı grubun komutanı Dominic Ongwen'i savaş suçu ve insanlığa karşı suçlardan mahkûm etti", Anadolu Ajansı, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ucm-ugandalı-ayrilikci-grubun-komutani-dominic-ongweni-savas-sucu-ve-insanliga-karsi-suclardan-mahkum-etti/2133712>
- Associated Press. "Armenian recruits baptized before heading into war", The Associated Press, November 2, 2020
- Azerbaycan24. "Armenian Armed forces use children to replenish their ranks", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.azerbaycan24.com/en/armenian-armed-forces-use-children-to-replenish-their-ranks-video>
- UNICEF, "The Paris Principles", Erişim 15 Şubat 2022, <https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/ParisPrinciples.pdf>
- Clausewitz, C. On War, Edited and Translated by Michael Howard and Peter Paret, Princeton University Press, Princeton, 1976
- Çeçen, A. "İnsan Hakları ve İnsancıl Hukuk", *Journal of Yaşar University*, Cilt 8, ss. 803-830, 2013.
- Child Soldier, "Child Soldiers", Erişim 15 Mayıs 2022, https://projectworldimpact.com/cause/Child-Soldiers?gclid=CjwKCAjwjZmTBhB4EiwAynRmDwVI7SyLxjPJXce1A_uG4Qns48ysHKfGkVgj7rycw7EtiITb9-AjxoCRjoQAvD_BwE
- Constitution of the Republic of Armenia, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://aceproject.org/ero-en/regions/europe/AM/CONSTITUTION%20OF%20THE%20REPUBLIC%20OF%20ARMENIA.pdf>
- Daily Sabah. "Armenia uses child soldiers in occupied Nagorno-Karabakh, commits war crimes: Azerbaijan", Daily Sabah, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/armenia-uses-child-soldiers-in-occupied-nagorno-karabakh-commits-war-crimes-azerbaijan>
- Day Day News. "It is Really Helpless! Armenia Recruits Child Soldiers on the Battlefield: Revenge for Father and Brother", Day Day News, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://daydaynews.cc/en/military/874730.html>
- Defence.az. "Armenian Armed Forces Use Children to Replenish their Ranks", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://defence.az/en/news/147702>

**Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı
ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.**

- Dev.Report.Az. "MFA comments on child soldiers involved in battles by Armenia", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://dev.report.az/en/karabakh/mfa-comments-on-child-soldiers-involved-in-battles-by-armenia>
- ESH, En Son Haber, "Ermeni komutanlar SİHA korkusundan anaokulunda toplantı yapıyor", <https://www.ensonhaber.com/dunya/ermeni-komutanlar-siha-korkusundan-anaokulunda-toplanti-yapiyor>
- GASC. "Letter dated 18 November 2020 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General", General Assembly Security Council, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://un.mfa.gov.az/files/file/letters/Letter%20to%20UNSG%20on%20FTFs%20625.pdf>
- GASC. "Report on the Use of Foreign Terrorist Fighters by the Republic of Armenia in Its Recent Aggression Against the Republic of Azerbaijan", General Assembly Security Council, 4 December 2020, Letter No: A/75/625-S/2020/1161, Erişim 10 Mayıs 2022, <https://undocs.org/A/75/625>
- Güvendik, Murat Özgür - Tarhan, Muhammet - Varan, Gökhan. "Uzmanlara göre Paşinyan halkını cepheye çağırarak Azerbaycan'ı sivil kayıplardan sorumlu tutmaya çalışıyor", Anadolu Ajansı, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/uzmanlara-gore-pasinyan-halkini-cepheye-cagirarak-azerbaycani-sivil-kayıplardan-sorumlu-tutmaya-calisiyor/2016386>
- Hauer, Neil "Inside the World of Private War", Washington Examiner, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.washingtonexaminer.com/politics/inside-the-world-of-private-war>
- İbrahimov, Mirza. "Child Soldiers Used By Armenia In Nagorno-Karabakh War", Center Of Analysis of International Relations, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://aircenter.az/uploads/files/Child%20Soldiers.pdf>
- International Criminal Court, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.icc-cpi.int/Pages/Main.aspx>
- International Criminal Court, "The Prosecutor v. Germain Katanga", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/KatangaEng.pdf>
- International Criminal Court, "The Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/873/Ngudjolo>
- International Criminal Court, "Ntaganda Case", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.icc-cpi.int/drc/ntaganda>

- Iskandar, Johny G. "Child Soldiers Used by Armenia During Karabakh War", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.blogger.com/profile/13846346612843423030>
- Iskandarli, Ramil. "Armenia committing war crime by recruiting child soldiers in Karabakh conflict", Legal Analysis and Research Public Union, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://laied.az/2020/10/25/armenia-committing-war-crime-by-recruiting-child-soldiers-in-karabakh-conflict-by-ramil-iskandarli>
- Kekevi, Serkan - Kılıçoğlu, Gökmen. Uluslararası Hukuk Açısından Çocuk Askerler ve PKK'nın Çocuk, Askerleri/Militanları, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 3, s. 486. ss. 483-510, 2013
- Özdaşlı, Esmâ. "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", *Giresun İİBF Dergisi*, Cilt 7 Sayı 1, ss. 51-83, 2021.
- Reliefweb, "Child Soldiers Global Report 2004", Erişim 15 Mayıs 2022, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/7951D366562987B4C1256F50004D9C23-child_soldiers_CSC_nov_2004.pdf
- Reliefweb, "Child Soldiers International Annual Report 2017-2018", Erişim 15 Mayıs 2022, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/CSI_annual_report_2018.pdf
- Roma Statute of the International Criminal Court, Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>
- SuperHaber "Korkunç iddia fotoğraflandı: İşte Ermenistan'ın 'çocuk askerleri'!", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.superhaber.tv/korkunc-iddia-fotograflandi-iste-ermenistanin-cocuk-askerleri-haber-370168>
- "The Prosecutor v. Joseph Kony and Vincent Otti", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/KonyEtAlEng.pdf>
- "The Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo", Erişim 15 Mayıs 2022, <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/873/Ngudjolo>
- "The Vancouver Principles", Erişim 2 Mart 2022, https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/principles-vancouver-principes.aspx?lang=eng
- Uluslararası Ceza Mahkemesi Koalisyonu, "Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Çocuklar İçin Adalet", Erişim 15 Mayıs 2022, http://ihop.org.tr/wp-content/uploads/2010/07/UCM_cocuk1.pdf

**Özdaşlı, Sema. Uluslararası Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı
ve Sonrasında Ermenistan'da Çocuk Asker Kullanımı.**

- UNICEF. "Cape Town Principles", Erişim 15 Mayıs 2022,
<https://openasia.org/en/wp-content/uploads/2013/06/Cape-Town-Principles.pdf>
- UNICEF. "Convention on the Rights of the Child", Erişim 15 Mayıs 2022,
<https://www.unicef.org/child-rights-convention>
- UNICEF. "Convention on the Rights of the Child", Erişim 15 Mayıs 2022,
<https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text>
- UNICEF, The Paris Principles, Erişim 15 Şubat 2022,
<https://www.unicef.org/mali/media/1561/file/ParisPrinciples.pdf>
- Yalçınkaya, Haldun. "Savaş". *Uluslararası İlişkilere Giriş*, ed. Şaban Kardeş - Ali Balcı, Küre, Dördüncü Baskı, İstanbul, ss. 409-410, 2014.

**Etki ve Sonuçları Bakımından İkinci Karabağ Savaşı'nı Farklı Açıdan Okumak:
Türk Dünyası ve Dönüşen İş Birliği**

Reading the Second Karabakh War From a Different Perspective Based on The War's
Effects and Outcomes: The Turkic World and a Tranforming Cooperation

Sedanur Şeyban

Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bölge
Çalışmaları Anabilim Dalı

Graduate Student, Karabuk University, Graduate School of Education, Department of
Regional Studies, Karabuk-Turkiye

E-Posta: sedaseyban@outlook.com

ORCID ID: 0000-0003-0932-5234

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 25 Mart/March 2022

Kabul/Accepted: 28 Mayıs/May 2022

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Şeyban, Sedanur. "Etki ve Sonuçları Bakımından İkinci Karabağ Savaşı'nı Farklı Açıdan Okumak: Türk Dünyası ve Dönüşen İş Birliği". *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2022), 11/36: 32-62.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir. /This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Sedanur Şeyban)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Turkiye.

Öz

Yapay bir sorun olarak ortaya atılan "Karabağ" meselesi Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için tertiplelediği planların başında gelmiştir. Ermenistan, bu planını gerçekleştirmek için Karabağ'ı kendisine ilhak etmeye çalışırken, bir süre sonra taktik değişerek "Karabağ Ermenilerinin self-determinasyon hakkını" savunmaya başlamıştır. Böylelikle, gittikçe derinleşerek kanlı bir çatışmaya dönüşen bu sürecin sonunda Azerbaycan'ın topraklarının %20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. 1994'te Bişkek'te imzalanan Ateşkes Antlaşması bağlamında çatışmalara ara verilse sorunun çözümü yönünde herhangi bir başarı sağlanamamıştır.

Ermenistan'ın 27 Eylül 2020 tarihinde saldırıda bulunması üzerine Azerbaycan'ın karşı taarruz harekâtı başlatması "Karabağ" sorununa yönelik belirleyici bir gelişme olmuştur. İkinci Karabağ Savaşı olarak adlandırılan savaş sonucunda Ermenistan, büyük kayıplar vererek yenilgiyi kabul etmiş ve Azerbaycan topraklarından geri çekilmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı etki ve sonuçları bakımından dikkat çekmektedir. Azerbaycan'ın kazanmış olduğu zafer, Türk cumhuriyetlerine farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. İş birliğini güçlendiren Türk cumhuriyetleri, Türk Devletleri Teşkilatı kapsamında ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atmaktadırlar. Fakat Türk cumhuriyetleri arasında iş birliğine katkıda bulunan gelişmelerin yaşanması rakip güçlerin dikkatlerinden kaçmamıştır. Bu bağlamda Kazakistan'da 2022 yılının başında meydana gelen olaylar Türk devletleri arasındaki iş birliğini engelleyici etkileri bakımından dikkat çekmektedir. Bu gelişme, İkinci Karabağ Savaşı sonucunda kazanılan zaferin etkisiyle Türk dünyasında yaşanan olumlu dönüşümlere ters tepki şeklinde yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Karabağ Savaşı, Türk Dünyası, İş Birliği, Entegrasyon, Kazakistan

Abstract

The objective of the Armenian nationalism that surged as the Soviet Union entered its dissolution process was the occupation of Azerbaijan's territories. To reach this objective, Armenia adopted the strategy of annexing Karabakh, which is an inseparable part of Azerbaijan. The decisions that were taken by Armenia's administration to join Karabakh with Armenia in violation of the Soviet Union's laws resulted in Azerbaijan's objections, and the said decisions were not implemented by

Moscow. However, as the dissolution process of the USSR accelerated, the Armenians began to pursue a different strategy. In line with this strategy, the Armenians embarked on a “struggle” for the establishment of an independent “Nagorno-Karabakh Republic” based on the principle of “self-determination”. The objective was to tear off the territories belonging to Azerbaijan and attach them to Armenia.

The dispute intensified in time and resulted in the break-out of an armed conflict between the two countries, causing the deaths of tens of thousands of people and the destruction of Azerbaijan’s cities and villages. The suggestions for the resolution of the dispute that were made at that period, the decisions that were taken, and the ceasefire regime that was implemented since 1994 failed to bring about any positive outcomes.

In the end, on 27 September 2020, the Azerbaijani military initiated a counter campaign in response to yet another attack by the Armenian military and inflicted a heavy defeat upon the enemy as a result of a war that lasted 44 days. This war, which has been named the Second Karabakh War, draws attention due to the effects and outcomes it has generated.

Second Karabakh War, clearly revealed that the discourse sustained for a quarter of a century of Azerbaijan being a “beaten and weak state” was a lie and a psychological smear campaign. Another matter that draws attention about this war was the continuous support provided by Turkey to Azerbaijan from the first day of the clashes until the end. Because of this support, Russia was forced to demonstrate a relatively neutral posture during the course of the war. As a necessity of the maxim of “one nation, two states”, Turkey remained at the side of the friendly and brotherly country Azerbaijan and played a role that effected the course of the war.

In addition to this Azerbaijan’s victory is a noteworthy development from the perspective of serving as a good source of motivation for the Turkic republics. In this context possessing the potential for a new cooperation in the Eurasian geography, the Turkic republics have taken important steps for the development of their relations within the scope of the Organization of Turkic States. However, these positives developments have not escaped the notice of rival powers.

The events that took place at the beginning of the year 2022 in Kazakhstan, an effective power in Central Asia that constitutes an integral part of the Turkic world, are highly noteworthy in terms of necessitating an assessment of their obstructive effects and outcomes on the cooperation between Turkic states. This development can be interpreted as a backlash against the positive transformations that have been

experienced in the Turkic world due to the victory achieved at the Second Karabakh War.

Keywords: Second Karabakh War, Turkic World, Cooperation, Integration, Kazakhstan

Giriş

Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan "Karabağ" sorunu uzun yıllar boyunca çözüme kavuşmamıştır. 1994'te Bişkek'te imzalanan Ateşkes Antlaşması bağlamında çatışmalara ara verilse sorunun çözümü yönünde herhangi bir başarı sağlanamamıştır. Aslında çeyrek asırdan fazla bir zaman kesitinde uygulanan bu ateşkesin amacı; sorunu "donmuş çatışma"ya dönüştürerek, Azerbaycan'ı bu durumu kabullenmeye zorlamaktır. İşgal sırasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu dört karar yerine getirilmezken, sorunu çözmek için görevlendirilen AGİT Minsk Grubu'nun faaliyetleri herhangi bir olumlu sonuç doğurmamıştır. Böylece 2020 yılına kadar devam eden süreçte zaman zaman ihlal edilen ateşkes rejimi devam ettirilse de kalıcı bir çözüm sağlanamamıştır. Fakat Azerbaycan bu süre zarfında milli ordunun savaş kabiliyetini yükseltirken, önemli silah teknolojileriyle donatmayı başarmıştır. 2016 yılında yaşanan Nisan Çatışması sırasında üstünlük sergileyen Azerbaycan ordusunun ülke topraklarını geri alabileceklerine dair genel bir kanaat oluşmuştur. Bu kanaat 2020 yılında Tovuz çatışması sırasında daha da güçlenmiştir. Aynı yıl 27 Eylül'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türk Dünyasının iki önemli aktörü olan Türkiye ve Azerbaycan'ın sergilemiş oldukları birliktelik diğer Türk cumhuriyetlerine farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Nitekim savaş sırasında "itidalli açıklamalarıyla" dikkat çeken Türk devletleri, savaşın ardından daha kararlı ve emin açıklamalarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın kazanmış olduğu zafer Türk Cumhuriyetleri açısından iyi bir motivasyon etkisi yaratmıştır. Bu etki sayesinde, Türk devletleri arasında iş birliğinin ana örgütü olarak Türk Konseyi'nin faaliyetlerinde önemli dönüşüm kaydedilmiştir. Bu bağlamda en önemli gelişmelerden birisi örgütün adını değiştirerek Türk Devletleri Teşkilatı adını alması olmuştur.

Avrasya coğrafyasında yeni bir iş birliği potansiyeline sahip olan Türk devletleri, bu örgüt kapsamında tesis edilecek güçlü bir birliktelikle hem bölgenin barış ve istikrarı hem de Türk devletleri açısından yeni fırsatlara kapı açacaktır. Bu gelişmeler, rakip güçlerin dikkatinden kaçmamıştır. Orta Asya'da etkin bir güç olan ve Türk Dünyasının ayrılmaz parçasını oluşturan Kazakistan'da 2022 yılının başında meydana gelen olaylar Türk devletleri arasındaki iş birliğini engelleyici etki ve sonuçları bakımından yorumlanması

gereken son derece kayda değer bir olaydır. Bu gelişme, İkinci Karabağ Savaşı sonucunda kazanılan zaferin etkisiyle Türk dünyasında yaşanan olumlu dönüşümlere ters tepki şeklinde yorumlanabilir.

1. İkinci Karabağ Savaşı'na Giden Yolda İki Çatışma

1.1. Nisan Muharebesi (4 Gün Savaşı)

21. yüzyılın ilk çeyreğinde, uluslararası ilişkilerin temel konularından birisini ne yazık ki ülke içi ve sınır ötesi çatışmalar oluşturmuştur. Bu noktada Kafkasya bölgesinin en önemli sorunlarından biri olarak Karabağ sorunu dikkat çekmektedir (Aslanlı, 2016, 13). Kafkasya bölgesinde istikrarsızlığa yol açmak amacıyla yapay bir şekilde oluşturulan bu sorun, Anadolu ve Kafkasya Türklüğünü bölmek üzere inşa edilmiş sistematik ve stratejik bir planın parçasıdır. Bu planın temelleri Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ihlal etme ve Karabağ'ın Ermenistan'a katılmasını sağlama üzerine kuruludur. 1990'lı yıllarda Karabağ Ermenistan tarafından işgal edilmiş; işgal süreci yılında imzalanan ateşkes anlaşması ile neticelenmiştir (Arslan - Özdemir, 2021, 324). Ateşkes süresi boyunca devam eden barış görüşmeleri, çatışmanın çözümüne yönelik herhangi bir olumlu katkı sağlamamıştır. Birçok kez ateşkesi ihlal eden Ermenistan, sadece askeri mevzileri hedef almakla kalmamış, cephe hattına yakın bölgedeki iskân birimleri ve sivillere de büyük zararlar vermiştir. Ateşkes sürecinin ihlal edilmesi ve statükonun dağılmasında üç önemli dönüm noktası ortaya çıkmıştır (Bk. Asker, 2021).

Dönüm noktalarından ilki, 2-5 Nisan 2016 tarihleri arasında Ermenistan'ın provokatif saldırısıyla başlayan "4 Gün Savaşı" ya da "Nisan Dövüşleri" olarak bilinen çatışmadır. 1994 yılı itibarıyla sürdürülen ateşkes döneminde ihlal ve ufak ölçekte çatışmalar meydana gelse de "4 Gün Savaşı"nın boyutu, ortaya çıkarmış olduğu durum ve neticeler bakımından öncekilerden farklı olmuştur. Savaş sırasında Ermenistan tarafı tarafından ortaya atılan bu asılsız iddialar/haberler (Bk. Tuncel, 2016, 306) sonuçsuz kalmış ve savaş Ermenistan ordusunun yenilgisiyle neticelenmiştir. Azerbaycan ordusunun zaferle çıktığı savaşta Terter'in Talış köyü, Cebrayıl'ın Leletepe yüksekliği, Goranboy'un Gülistan köyü, Çocuk Mercanlı ve Terter'in Madağız köyü çevresindeki birçok mevzi kurtarılmıştır (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 10 Ocak 2022). Dört gün süren savaş, Rusya'nın arabuluculuğunda, Ermenistan-Azerbaycan Genelkurmay Başkanları arasında Moskova'da imzalanan anlaşma kapsamında durdurulmuş ve yerini "ateşkes" sürecine bırakmıştır (Caferov - Aslanlı, 2016, 255). Savaştan dört yıl sonra Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın basına verdiği bilgilere göre Serj Sarkisyan yönetiminin Karabağ çevresindeki rayonları Azerbaycan'a geri vereceğini sözlü olarak kabul etmesi dört gün süren savaşın durmasına neden olmuştu. Basında yer alan bilgiye göre Serj

Sarkisyan dört günlük savaşın ardından Karabağ Ermeni temsilcileriyle görüşerek, yedi rayonun Azerbaycan'a verilmemesi durumunda Hankendi'yi de kaybedeceklerini ifade etmiş ve onları ikna etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla savaş öncesi ve sonrasında Ermenistan ordusunun öncelikle işgal altında tuttuğu yedi rayondan geri çekilmesine ilişkin telkinler yapılmıştır (Veliyev, 2021, 312).

Öte yandan yaşanan savaş sırasında çoğu uluslararası aktörün endişelerini dile getirerek, her iki tarafı da desteklemekten ya da suçlanmaktan kaçındığı görülmektedir. Bu noktadaki tek istisna Türkiye'dir. Zira Türkiye, Azerbaycan'a her platformda destek vererek yanında yer almıştır. Diğer yandan BM, AB ve Avrupa Konseyi gibi uluslararası örgütler çatışmaların gidişatından duydukları endişeyi ifade etmişler ve Minsk Grubu ülkeleri ve diğer Avrupa ülkelerinin hükümetleri de dâhil olmak üzere herhangi sorumlu bir tarafı işaret etmeden yaşanan çatışmaları kınamışlardır (Zolyan, 2017, 114-115). Bu süre zarfında, Azerbaycan ve Ermenistan'ın hem iç hem de dış politikalarında farklı gelişmeler yaşanmıştır. Ermenistan askeri ve siyasi açıdan önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır; Azerbaycan'ın taarruzu sonucunda düşmanın savunma hattının düşmesi ve ciddi zayıflar verilmesi Ermenileri psikolojik açıdan yıpratırken muhtemel sıcak çatışmalarda daha ciddi yenilgilerin ihtimalini gündeme getirmiştir (Cafersoy, 12 Ocak 2022). Dört Gün Savaşı aynı zamanda Ermenistan'da Rusya ile olan ilişkilerin sorgulandığı ilk savaş olmuştur. Zira bu savaşta Ermenistan, üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nden (KGAÖ) beklediği desteği alamamış, aksine örgüt üyelerinden Belarus ve Kazakistan gibi ülkeler Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü bağlamında Karabağ sorununun çözümünü desteklemişlerdir. Dahası, savaşta Azerbaycan'ın Rus yapımı silahları kullanması Ermenistan'da Rusya'ya dönük eleştirilerin artmasına yol açmıştır. Yaşanan gelişmeleri takiben, bazı Ermeni uzmanlar Rusya'yı savaşta sessiz kalmakla suçlamış ve Ermenistan'ın başkentinde Rusya karşıtı gösteriler düzenlenmiştir (Veliyev, 2021, 12-313). Bunlara ek olarak, Ermenistan'ın savaştan yenilgiyle çıkması ekonomik anlamda da birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir. Buna göre ülkede savaşın mali yükü sosyo-ekonomik koşulları daha da olumsuz etkilemiş, toplumda ise yenilgiden duyulan endişeler daha da artmıştır. Askeri ve psikolojik açıdan stratejik avantaj kazanan Azerbaycan ise dış politikasında başta Rusya olmak üzere diğer küresel ve bölgesel güçlerle ilişkileri dengeli tutmayı başarmış, Karabağ'la ilgili müzakerelerde daha güçlü konuma gelmiştir (Cafersoy, 12 Ocak 2022). Azerbaycan Ordusunun başarılı bir şekilde tamamladığı karşı taarruzun ardından Cumhurbaşkanı Aliyev'in talimatıyla Cebrayıl bölgesindeki Çocuk Mercanlı köyüne Şuşa camisine benzer bir cami inşa edilmiştir. Burada vurgulanmak istenen iki önemli mesaj vardır. Bunlardan ilki Azerbaycan, İslam dünyasının parçası olarak tarihi geçmişine bağlılığını göstermiştir; ikincisi Azerbaycan askeri Şuşa'yı işgalden kurtulacak ve restore edecek. Böylelikle Ermenistan yönetimi, yıllardır süregelen statükonun

değiştirdiğinin farkına varmıştır (APA, 3 Nisan 2021). Sonuç olarak, Azerbaycan Ordusunun kuvvetini ve haklı kararlığını açık bir şekilde gösteren “4 Gün Savaşı”, Azerbaycan zaferine giden yolun başlangıcı olarak değerlendirilmesi mümkün görülmektedir.

1.2. Savaşa Bir Adım Kala: Tovuz Saldırısı

Azerbaycan-Ermenistan savaşının ikinci dönüm noktası 12-18 Temmuz 2020’de yaşanan Tovuz çatışmasıdır. Dört Gün Savaşı’nın ardından yaşanan en geniş çaplı çatışmalardan biri olarak Tovuz saldırısında Ermenistan’ın açık niyeti provokasyon, Azerbaycan’ı tahrik etmek ve savaşa çekmekti. Saldırıdan iki gün önce, 10 Temmuz 2020 tarihinde, Ermenistan’ın yeni ulusal güvenlik strateji belgesini kamuoyuyla paylaşan Nikol Paşinyan, Karabağ’a yönelik dikkat çekici açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalardan ilki; *“Biz, Üçüncü Ermenistan Cumhuriyetinin onurlu yurttaşlarıyız, Üçüncü Ermenistan Cumhuriyetini kuran ve Artsakh’ı (Karabağ’ı) özgürleştiren Ermeni halkının çocuklarıyız. Ermenistan Cumhuriyeti Artsakh (Karabağ) Ermenilerinin güvenlik ve özgürlüklerinin garantörüdür. Ermenistan Cumhuriyeti bir Pan-Ermeni devletidir ve dünyadaki tüm Ermenileri temsil etmektedir.”* şeklindedir. Ermeni halkının ulusal değerlerinden hakkında konuşan Paşinyan, Karabağ’da yapılması gerekenler konusunda bazı iddialarda bulunarak, *“Karabağ’ın hiçbir kısıtlama olmadan kendi kaderini tayin hakkının uluslararası düzeyde tanınması gerektiğinin”* (Tuncel, 15 Ocak 2022) altını çizmiştir. Bu perspektiften bakıldığında Ermenistan yönetiminin uzlaşmaya yönelik seçeneklere uzak durduğu net bir şekilde görülmektedir. Diğer yandan Paşinyan’ın Karabağ’a ilişkin gerilimi artıran açıklamaları Ermenistan’ın asıl gayesini ortaya koymaktadır. Nitekim Tovuz saldırısı, Ermenistan’ın uzlaşmaz ve saldırgan tutumunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. 12 Temmuz öğle saatlerinde Ermenistan ordusu Azerbaycan’ın sınır bölgesi olan Tovuz istikametine topçu ateşi açarak ateşkes rejimini yeniden ihlal etmiş, bölgeye yönelik geniş çaplı bir askerî harekât girişiminde bulunmuştur (Kalkan, 15 Ocak 2022). Azerbaycan’ın UAZ tipi küçük bir askeri aracını vuran Ermenistan, hemen ardından top atışları gerçekleştirmiştir. Nitekim Azerbaycan Ordusu, Ermenistan’ın Tovuz saldırısına sert bir şekilde karşılık vermiş ve Ermenistan güçleri büyük zayıflık vererek bölgeden geri çekilmiştir (Sarıkaya, 2020, 9).

Niteliği ve konumu itibarıyla büyük ehemmiyeti haiz Tovuz bölgesinin stratejik özelliklerini irdelemek saldırının anlaşılması açısından son derece önemlidir. Zira jeopolitik, jeostratejik ve jeo-ekonomik bir konumda bulunan Tovuz, bölgesi önemli ulaşım ve enerji ihracat rotalarının yer aldığı, Azerbaycan’ı Avrupa ve diğer küresel pazarlara bağladığı bir kara koridorudur. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Güney Kafkasya doğalgaz boru hattı (SCP) ve Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu gibi kritik altyapılar bu bölgede yer almaktadır. Öte yandan Ermenistan’ın, saldırılarını Karabağ

dışındaki Tovuz bölgesine gerçekleştirmesindeki mantığının arkasında Azerbaycan ve Türkiye arasındaki bağın koparılmasına yönelik hedefin olduğu da düşünülebilir. Bu noktada Tovuz milletvekili Ganire Paşayeva'nın "Ermenistan bazı stratejik noktaları ele geçirse, Azerbaycan'ı Türkiye ile birleştiren tek kara yolu, iki ülkenin ortak enerji ve ulaştırma hatları onların silahlı güçlerince her an vurulabilir"(Yeni Şafak, 17 Temmuz 2020) şeklinde yaptığı açıklaması dikkate şayandır. Ermenistan'ın Tovuz'a yönelik saldırısı yalnızca Türkiye ve enerji hatları ile sınırlı değildir. Ermeniler aynı zamanda Gence ve Mingeçevir hattını da kontrol altına almak istemiş ve bu isteklerini medya araçlarında zaman zaman dile getirmişlerdir. 2018'de Samvel Karapetyan adında bir Ermeni araştırmacı "Kuzey Artsah" (Karabağ) isimli kitabını yayınlamış ve Rusya'da yayınlanan söz konusu kitapta Gazah ve Tovuz'daki saha çalışmalarıyla birlikte Ermeni mimari eserleri, kültürü, tarihi ve kiliselerine yer vermiştir. Karapetyan kitabının kapağında Tovuz ve Gazah bölgelerini içeren ve "Kuzey Artsah" olarak tanımladığı bölgenin haritasına da kitabında yer vermiştir (Sadıgov, 16 Ocak 2022). Sonuç olarak Ermenistan'ın Tovuz bölgesine saldırması ve gerilimi azaltmaya ilişkin herhangi çabasının olmaması daha büyük yeni bir savaşın gelişinin habercisi olmuştur.

1.3. İşgalin Son Noktası: İkinci Karabağ Savaşı

Savaşın üçüncü dönüm noktası, 27 Eylül 2020'de sabah saatlerinde Ermenistan'ın sivil yerleşim noktalarına saldırıda bulunmasının ardından başlayarak 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'dır. Bu savaş, etki ve sonuçları bakımından Azerbaycan-Ermenistan savaşının en önemli merhalesi olarak tanımlanabilir. Bilindiği üzere işgal sürecinde yalnızca Türkiye'nin askeri eğitim ve diplomatik destek sağladığı Azerbaycan'ın karşısında, Rusya'nın doğrudan yardım ettiği, Rus silahlarının temin edildiği ve müttefiklik ilişkilerinin güçlendirildiği bir Ermenistan vardı (Asker, 16 Ocak 2022). İkinci Karabağ Savaşı bu statükonun yıkılmasını sağlarken bölgesel dengelerin yeniden şekillenmesi sonucunu doğurmuştur. Savaş, 27 Eylül 2020'de Ermenistan ordusunun büyük çaplı saldırısı ve buna karşılık Azerbaycan ordusunun cephe bölgesinde bulunan mevzilere karşı saldırısıyla başlamıştır. Kısa sürede Azerbaycan ordusunun üstünlüğü açık bir şekilde kendini belli etmeye başlarken, Ermenistan bu durum karşısında şaşırılmış bir vaziyette üçüncü ülkelerin müdahil olması için girişimlere başlamıştır. Bu girişimlerden herhangi bir sonuç elde edemeyince, savaş hukuku normlarını büyük ölçüde ihlal ederek, iskan birimlerine ağır silahlar birlikte ateş açarak çok sayıda sivilin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Azerbaycan ordusu bu provokasyona engel olmak ve cephe hattına yakın bölgelerdeki sivil nüfusun güvenliğini muhafaza etmek için misilleme önlemi almıştır. Azerbaycan kuvvetlerinin karşı saldırıyı başlatmasıyla birlikte askeri operasyonlar yoğunlaşmıştır. İşgal altındaki topraklarda temas hattı boyunca Ağdam, Fuzuli, Hocavend,

Tatar, Ağcabedi, ve Goranboy bölgelerinde askeri operasyonlar derinleşmiştir (Hac, Eylül-Ekim, 2020).

Caspian News'in haberine göre üst düzey bir Ermeni yetkili, Azerbaycan'daki nüfusun yoğun olduğu bölgelerin yakın zamanda bombalanmasının, bu tür saldırgan eylemler yoluyla uluslararası hukukun norm ve ilkelerini büyük ölçüde ihlal eden Ermenistan'ın askeri-politik açıdan planlı taktiğinin bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte, Nikol Paşinyan'ın baş danışmanı Vagharşak Harutyunyan'ın Rus televizyonu Russia-1'e verdiği röportajda Ermenistan'ın kasıtlı olarak Azerbaycan'ın barışçıl şehirlerini bombaladıklarını belirterek şu ifadeleri kullanmıştır: *"Şimdi bir topçu vurma taktiği geliştirdik ve gelecekte panik yaratmak için barışçıl yerleşim yerlerine saldıracağız..."* (Abbasova, 22 Ocak 2022). Bu ve benzeri örnekler Ermenistan'ın saldırgan tavrını açık bir şekilde göstermektedir. Savaş boyunca Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı niteliksel askeri avantajını açık şekilde ortaya çıkarmıştır. Ermenistan ise savaş noktasındaki askeri araçlarını almaya dahi fırsat bulamadan kaçarken, bir yandan da Azerbaycan'ı yeni bir provokasyona çekmek için sivillere saldırmıştır. Azerbaycan ordusunun başarısı öncelikli olarak; sivilleri vurmaktan kaçınma, askeri hedeflere nokta atışı yaparak imha etme, en az zayıyla ilerleme şeklinde kendini göstermiştir. Bu noktada Azerbaycan ordusu savaşın başından beri uyguladığı ilkeler kapsamında hamle yaparak, sağduyu ve istikrarlı tutumunu muhafaza etmiştir (Asker - Özpınar, 2021, 91-92).

Azerbaycan ordusunun gerçekleştirdiği başarılı harekât, Ermenistan ordusunun yenilgiyi kabul etmesiyle sonuçlanmıştır. 44 günlük bu sürecin sonunda Azerbaycan Fuzuli, Cebrayıl, Zengilan, Gubadlı illeri ve Şuşa ile Hocavend, Hocalı ve Ağdere illerinin bir kısmını düşman işgalinden almıştır. 10 Aralık tarihinde Rusya'da imzalanan ve Üçlü Bildiri adıyla bilinen mutabakat kapsamında Ermenistan Kelbecer, Laçın ve Ağdam'dan geri çekilmiştir. Buna paralel olarak İlham Aliyev *"Düşmanı topraklarımızdan kovduk ve yeni bir gerçeklik yarattık. Herkes bu gerçekliği kabullenecek"* şeklindeki açıklamasıyla işgal altında bulunan bölgelerin Azerbaycan'ın kontrolüne geçtiği realitesini vurgulamıştır (Bilgin, 2020, 17). Azerbaycan sergilemiş olduğu kararlı tutum sayesinde, topraklarını işgalden kurtarmış, dış baskılar rağmen kararlı bir duruş göstermiş, ordunun ve halkın moralini ve zafere olan inancını canlı tutmuş ve Ermenistan'ın yenilgiyi kabullenmesini sağlamıştır (Asker, 2021, 99). Karabağ çevresindeki yedi rayonun ve Şuşa'nın Azerbaycan'a bırakılması, Karabağ'a özerklik ya da self-determinasyon hakkında söz edilmemesi Azerbaycan için son derece önemli kazanımlardır. (Arslan - Özdemir, 2021, 327). Ermenistan'ın bu savaştan yenilgiyle ayrılması, ülkede güçlü protestoların yaşanmasına neden olmuştur.

2. Dış Tepkiler, Tutumlar ve Söylemler

İkinci Karabağ Savaşı'nın en önemli aktörlerinden biri de Rusya'dır. Bilindiği üzere Rusya Azerbaycan-Ermenistan çatışması boyunca askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda Ermenistan'a olan desteğini doğrudan gerçekleştirmiştir. Fakat uzun yıllardır Ermenistan'a destek veren Rusya'nın İkinci Karabağ Savaşı'nda aktif bir rol üstlenmediği görülmektedir. Keza Ermenistan ve Rusya arasındaki yaşanan siyasi sorunlar Karabağ sorununa da yansımıştır. Elbette ki Rusya'nın pasif tutumu yalnızca iki devlet arasındaki ilişkilerle sınırlı değildir; Türkiye'nin bölgede gücünü arttırması, kararlı tavrı ve Rusya'nın askeri müdahalede bulunması durumunda sürecin olumsuz etkileneceği ve Rusya'yı hoşnut etmeyen neticeler ile karşı karşıya kalınması ihtimali söz konusu durumu tetiklemektedir (Asker - Özpınar, 2021, 94). Paşinyan, destek talebiyle Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'e bir mektup yazarak Ortadoğu bölgesinden yabancı teröristlerin Azerbaycan'ın yanında yer almak için bölgeye geldiğini ve çatışmaların Ermenistan sınırına yaklaştığının altını çizmiştir. Buna paralel olarak eski Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan, Paşinyan'ın Putin'e gönderdiği mektubu şu şekilde tasvir etmiştir: *"Nikol, Vladimir Putin'e rica içerikli mektup gönderdi. Putin ona Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla cevap verdi. Ne dediğini anlamadınız mı? Eğer anlamadıysanız bize yazıklar olsun! Tam samimiyet ve nezaketle şunları söyledi: Ermenistan'ın tam güvenliğini sağlamaya mecbur ve hazırım, ama anlayın artık, sizin yerinize Karabağ sorununu çözmem."* (Asker, 23 Ocak 2022). KGAÖ ve Rusya tarafından sergilenen tutum ve davranışlar Paşinyan yönetiminde büyük hayal kırıklığına yol açmış ve Ermenistan yönetimi, aleyhine gelişen askeri ve diplomatik durumu kabullenmek zorunda kalmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı sırasında Amerikan politikası, bazı yorumcular tarafından stratejik ilgisizlik olarak nitelendirilmiş, hatta Obama yönetiminin Ukrayna ve Suriye'deki hatalı kararlarıyla bir paralellik kurulmuştur. Bu dönemde Kasım 2020 başkanlık seçimlerinin olması ABD'nin ilgisizliğinin nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Nitekim bu süreçte ABD, cılız bir insani ateşkes girişimi dışında taraflar arasındaki çatışmaya dâhil olmamış, Dışişleri Bakanı Pompeo'nun yaptığı kısa açıklamasıyla Rusya arabuluculuğunda ve Minsk süreci dışında imzalanan ateşkes anlaşmasından da memnuniyet duyulduğu kamuoyuna duyurulmuştur (Ateşoğlu Güney, 2021, 376).

İkinci Karabağ sırasında Fransa, Ermenistan'a en çok destek veren ülkedir. Ermenistan'a açık bir şekilde destek veren Cumhurbaşkanı Macron, bölgeye AB çatısı çerçevesinde askeri müdahalede bulunulması gerektiğini işaret eden açıklamalar yaparak kışkırtıcı bir politika izlemiştir. Bununla birlikte uluslararası basında Fransa'nın ateşkes esnasında hava yoluyla ileri teknoloji silahları Ermenistan'a yollayarak destek verdiği ortaya çıkmıştır (Boyras - Mazı, 23 Ocak 2022). Ayrıca Cumhurbaşkanı Macron, Türkiye'nin

rolünün altını çizerek, “300 cihatçı savaşçının Türkiye üzerinden Bakü’ye geçtiğini tespit ettiklerini” açıklamıştır. Elysee Sarayı’ndan yapılan açıklamada “Fransa, Türkiye’yi Karabağ konusundaki provokasyonlarına son verme, itidal gösterme ve Minsk Grubu çerçevesinde taraflar arasında uzlaşma sağlanmasını tehlikeye sokacak bir adım atmama konusunda uyarıyor” ifadeleri kullanılmıştır (Çakır, 23 Ocak 2022). Azerbaycan’ın Karabağ zaferini kabullenemeyen Fransa Senatosu 25 Kasım 2020’de “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti”ni 1 “hayır” oyuna karşı 305 “evet” oyuyla tanıma kararını kabul etmiştir. Bu karara sert tepki veren Türkiye ve TBMM grubunda bulunan HDP dışındaki siyasi partiler Fransa Senatosu’nun kararını kınamış ve yok hükmünde saymışlardır (Haberler.com, 27 Kasım 2020).

Hem Azerbaycan hem de Ermenistan ile ortak sınırları paylaşan İran, Karabağ sorununda önemli bir aktördür. 12 Temmuz 2020 tarihinde yaşanan askeri çatışmaların ardından İran Dışişleri Bakanlığı 15 Temmuz 2020’de ilk tepkisini vermiş ve Dışişleri Bakanı Muhammed Cevad Zarif, Azerbaycanlı ve Ermeni mevkidaşlarıyla telefon görüşmelerinde bulunmuştur. Görüşmelerde iki tarafında temkinli olması ve sorunun çözümüne ilişkin barışçıl yöntemler işaret edilmiştir. 17 Temmuz 2020 tarihinde ise Dışişleri Bakanı Zarif, mevkidaşı Ceyhun Bayramov’un yeni göreve gelmesini tebrik eden mesajı iletmış, mesajın içeriğinde ise Karabağ son durumuna dikkat çekilmiş ve aracı olmaya hazır olduklarını belirtmiştir. 27 Eylül 2020’de başlayan savaş sırasında ise Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Saeed Khatibzadeh, taraflara çatışmanın sonlandırılmasını ve müzakere yolunu işaret etmiştir (Yetgin - Çakmak, 2021, 284). Öte yandan İran’ın Norduz Sınır Kapısı’ndan Ermenistan’a tır geçişlerinin devam etmesi Güney Azerbaycan’daki Türklerin tepkisine yol açmıştır. Güney Azerbaycan’daki Türkler Tebriz, Sulduz, Erdebil ve Zencan’da “Karabağ bizimdir bizim olacak, Nurduz Gümrüğü Kapatılsın, İleri, İleri Azerbaycan askeri” sloganları eşliğinde sokağa dökülmüştür (Yeni Şafak, 1 Kasım 2020). Ülkenin siyasal krizinin içine girmesini istemeyen İran, sınır geçişlerinin askeri malzeme içermediğini ama yine de yanlış anlaşılmasının engellenmesi amacıyla geçişlerin durdurulduğunu açıklamıştır. Bununla birlikte açıklamada Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün altı çizilmiş ve İran’ın çatışmaların sonlandırılmasında devreye girebileceği de yer almıştır (Sabah, 29 Eylül 2020). Nitekim savaşın seyri Azerbaycan ordusunun lehine doğru yöneldiği bir tarih olan 3 Kasım’da İran’ın dini lideri Hamaney “Azerbaycan’ın 30 yıldır işgal altında olan topraklarını kurtarmasının hakkı olduğunu” ifade etmiştir (Sarıkaya, 2021, 94). Görüldüğü üzere savaş sırasında İran’ın taraflara arabuluculuk ve sorunun çözümüne ilişkin barışçıl yöntemleri işaret etmiştir. İran’ın bu şekilde davranması jeopolitik konumu ve ülkesindeki Türk varlığından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Türkiye’nin bölgede etkinliğini artırması İran’ı rahatsız etmektedir. Özellikle Nahçıvan-Zengezur-Zengilan bağlantısının açılmasını içeren maddeden hoşnut olmayan İran’ın, Rusya’dan söz

konusu maddenin hayata geçirilmemesine ilişkin irade beyanında bulunmasını istediği bilgileri basında yer almıştır. Öte yandan 12 Aralık 2020 tarihinde Ria Novosti haber ajansında Rusya Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov'un "kendisinin Dışişleri Bakanı olarak görev yaptığı süre boyunca İran'lı mevkidaşlarıyla sayısız temasları olduğunu ve fakat bu görüşmelerde Karabağ mevzusunun yer aldığını hiç hatırlamadığını" ifade etmiştir. (Sarıkaya, 2021, 95). İran'ın durumdan hoşnutsuzluğunu gösteren diğer bir gelişme ise, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Bakü ziyareti sırasında yaşanmıştır. Zafer Geçidi töreni sırasında Erdoğan'ın "Aras'ı ayırdılar" dizesinin geçtiği şiiri okuması üzerine İran'dan sert tepki gelmiştir (Oğul, 28 Ocak 2022).

3. İkinci Karabağ Savaşı ve Türk Dünyası

3.1. Türkiye'nin Tutumu

Dil, din, tarih, etnik ve kültürel birlikteliğine sahip Türkiye ve Azerbaycan Türkleri arasındaki ilişkilerin tarihi yüz yıllar öncesine kadar uzamaktadır. Devlet düzeyinde ilişkilere bakıldığında ise Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler yüz yıldan fazla süredir devam etmektedir. İki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin başlangıcı 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmesiyle başlamıştır. Şunu da ifade etmemiz gerekir ki, 1918 yılında Osmanlı İmparatorluğu kendi içinde çeşitli sorunlarla uğraşmak zorunda kalsa da Azerbaycan'ı yalnız bırakmamış; Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'daki yeni devletin yardım çağrısıyla Azerbaycan'a hareket etmiştir. Nuri Paşa komutasındaki Türk ordusu başta Bakü olmak üzere Azerbaycan'ı Rus-Ermeni işgalcilerden kurtarmış ve Azerbaycan silahlı kuvvetlerini oluşumuna destek vermiştir.

Tarihi olayların sonraki seyri Osmanlı Devleti'nin yıkılması, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Rusya tarafından işgal edilerek Sovyetler Birliği bünyesine dahil edilmesi gibi gelişmelerle devam etmiştir. Bu yüzden Sovyet dönemi iki ülke arasındaki ilişkileri yaklaşık yetmiş sene devam eden bir kesintiye uğramıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler, 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden ilan etmesiyle yeniden tesis edilmiştir. Bu bağlamda Türkiye, 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan devlettir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2011). Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan, Türkiye'yi genel olarak "bölgenin güvenlik ve istikrarına katkıda bulunan, kendisinin batıya açılan penceresi, bağımsızlığını tanıyan ilk ülke, Karabağ sorununda bir numaralı müttefiki, en yakın dost ve kardeş ülke" olarak tanımlamıştır. (Sürmelioglu Parlar, 2018, 27). Gerçekten de Türkiye, Karabağ sorununda Azerbaycan'a her zaman destek veren bir ülke olmuştur. Ermenistan'ın silahlı saldırılarda bulunarak Azerbaycan topraklarını her geçen gün daha fazla işgal etmeye başlamasının ardından Ermeni müdahalelerine tepkisiz kalmayacağını açıklayan Türkiye, Mayıs 1992'de Ermeni silahlı grupların Türkiye-Azerbaycan arasında

sınırı oluşturan Nahçıvan'a muhtemel saldırısı durumunda 1921 Kars Antlaşması çerçevesinde Nahçıvan'ın statüsünün korunması amacıyla çatışmalara dâhil olabileceğini açıklamıştır. Dahası, Ermenistan'ın yayılmacı politikasını bırakmadığı sürece diplomatik ilişkiler kurmayacağına ilişkin kararlılığını korumuştur (Sürmelioglu Parlar, 2018, 27). 1993 yılından itibaren ise Türkiye, Karabağ sorununda daha aktif bir şekilde yer almıştır. Türkiye, 3 Nisan 1993 Kelbecer işgalinin ardından Ermenistan'a işgali sonlandırmasını tavsiye etmiş fakat Ermenistan işgale devam etmiştir. Bu durum üzerine Türkiye, Ermenistan ile sınır kapılarını kapatmıştır (Veliyev, 2011, 29). Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, Mayıs 1993 tarihinde Turgut Özal'ın cenaze töreninde katılmak üzere Türkiye'ye gelen Elçibey ve Ter Petrosyan'ı bir araya getirmiştir. Yapılan üçlü toplantıdan bir sonuç alınmamış olursa da Türkiye'nin bir kez daha Karabağ sorununda arabulucu rolünü göstermiştir. Nitekim Türkiye kısa bir süre içinde ABD ve Rusya ile iş birliği yaparak, sorunun çözümüne ilişkin üçlü plan sunmuştur. Fakat tarafların kabul ettiği anlaşma Elçibey hükümetinin devrilmesinden dolayı hayata geçirilememiştir. Bu arada Azerbaycan'daki kaosu fırsat bilen Ermeniler, tekrar harekete geçerek Azerbaycan topraklarını işgal etmiştir (Aydın, 2005, 126). Gelişmeleri takiben Türkiye, Ermenistan ile ticari sınırını kapatmış ve Azerbaycan'ın yanında yer almıştır. Karabağ'da ateşkesin ilan edilmesinin ardından Türkiye'nin uluslararası arenada desteği daha belirgin hale gelmiş ve sorunun Azerbaycan lehine çözülmesi için çaba sarf etmiştir. Bu doğrultuda sorunun barışçıl yollarla çözülmesi amacıyla Minsk Grubu toplantılarına aktif bir şekilde katılan Türkiye, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması, Ermenistan'ın işgal altında tuttuğu topraklardan çekilmesi ve mültecilerin yurtlarına geri dönmesi gibi taleplerin gerçekleşmesiyle sorunun çözümün mümkün olabileceğini savunmuştur (Sürmelioglu Parlar, 2018, 42-43). Minsk Grubu üye ülkelerin ve uluslararası toplumun uzun yıllar Karabağ sorununa çözüm bulmaması üzerine Azerbaycan, Türkiye'nin desteğiyle birlikte askeri kapasitesini güçlendirmeye başlamıştır (Erarslan - Özdemir, 2021, 324).

16 Ağustos 2010 tarihinde iki ülke arasında imzalanan *Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması* ve 15 Eylül 2010'de kurulan *Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi* (YDSK) ikili askeri ilişkileri zirveye çıkarmıştır. Bu tarihten itibaren iki ülke arasındaki kuvvetli bağlar daha fazla güçlenmiş, savunma sanayi konularında önemli adımlar atılmış, bu sayede askeri ilişkiler niteliksel bir merhaleye geçmiştir. Bu geçişin göstergesi olarak iki ülke arasında çeşitli tatbikatlar düzenlenmektedir. Özellikle 2013'ten itibaren bu tatbikatların sayısı ve kapasitesi ivme kazanmıştır. Hava savunma tatbikatları "TurAz Şahini" adıyla 2014, 2016, 2018 yıllarında Türkiye'nin ve "TurAz Kartalı" adıyla 2013, 2015, 2017, 2019 yıllarında Azerbaycan'ın ev sahipliğinde gerçekleşmiştir. 1-5 Ağustos 2020 tarihlerinde iki ülke arasında ortak tatbikat düzenlenmiştir. "Tatbikat için Azerbaycan'a giden

Türk ordusu, Azerbaycan'da 102 yıl önce Nuri Paşa'nın başında olduğu Kafkas İslam Ordusunun karşılandığı gibi sevinç gözyaşlarıyla karşılandı. Bu tarihi bir gelişmeydi. Hem Ermenilere hem de onların bölgedeki destekçilerine açık bir mesajdı." (Taşkiran, 2020, 26). Buna ek olarak 12-20 Eylül 2021 tarihinde Türkiye-Azerbaycan-Pakistan Özel Kuvvetler (Üç Kardeş-2021) Tatbikatı yapılmıştır. Yükselen bir bölgesel güç ittifakı olarak bu üç ülkenin ortak tatbikat gerçekleştirmesi Kafkasya coğrafyasında çok boyutlu ilişkilerde yeni bir dönemin habercisi olmuştur (Şeyban, 28 Ocak 2022).

Yeni bir düzleme giren Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri açısından İkinci Karabağ Savaşı tarihi bir dönüm noktası niteliğindedir. Savaşın başlangıcından bitişine kadar olan süre zarfında Türkiye siyasi, diplomatik, askeri ve kamu diplomasisi olarak Azerbaycan'ın yanında yer almıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye'nin "*tüm imkânları ve tüm kalbiyle dost ve kardeş Azerbaycan'ın yanında olmayı sürdüreceğini*" belirterek, "*Bölgede Yukarı Karabağ'ın işgaliyle başlayan krize artık bir son verilmesinin vakti gelmiştir. Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını derhal terk etmesiyle bölge yeniden barışa ve huzura kavuşacaktır*" ifadelerini kullanmış ve Türkiye'nin kararlı duruşunu netleştirmiştir (Bayraktar, 2021, 345). Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, "*Azerbaycanlı kardeşlerimizin öz topraklarını savunmasında yanlarındayız. Ermenistan derhal saldırılarını durdurmalı, yurt dışından getirdikleri paralı askerleri, teröristleri geri göndermeli ve işgal ettikleri Azerbaycan topraklarını boşaltmalıdır. Böylece ateşkesin, barışın, istikrarın önü açılmalıdır*" (Özer, 28 Ocak 2022) şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, sorunu kökten çözmeyi istediklerini ve Türk diplomasisi olarak dünyanın her tarafında Azerbaycan'ı destekleyeceğini ifade ederken, TBMM Başkanı Mustafa Şentop ise Karabağ sorununa yıllardır çözüm üretemeyen AGİT Minsk Grubu'nun beyin ölümünün gerçekleştiğini ve geçmişte olduğu gibi bugünden sonra da Azerbaycan'ın haklı davasında ve vatan savunmasına yanlarında yer alacaklarını söylemiştir (Asker – Özpınar, 2021, 93-94). Öte yandan Tovuz saldırısının ardından Türkiye'nin Azerbaycan'a İHA/SİHA desteği, mühimmat, elektronik harp sistemleri ve kurmay aklı İkinci Karabağ Savaş'ında oyun değiştirici etkisi göstermiştir (Pirinççi - Güler, 2021, 223). Yine bu dönemde gündeme gelen konulardan biri de F-16'ladır. Ermenistan ordusuna ait önemli zayıatlar verilmesi üzerine İlham Aliyev, "*Nereden geliyor bu paralar? Bizim paramız var. Her şey şeffaftır. Kendi paramızla alıyoruz. Peki, borç içinde yüzen ülke bu silahları nasıl alıyor? Kim veriyor bunlara bu kadar silahı. Neden bunu soran yok? Bana hep 'Türk F-16'lar sizde ne arıyor' diye soruyorlar. Yanıt vermekten yoruldum. Herkes biliyor ki F-16'lar yerde bekliyor. Tatbikat için gelmişlerdi, Türk kardeşlerimiz onları bize manevi destek vermek için burada tuttu. Eğer bize karşı dışarıdan bir saldırı gerçekleşirse o zaman o F-16'ları görecekler*" (Yeni Şafak, 27 Kasım 2020) açıklamalarında bulunmuştur.

Savaş sonrasında Cumhurbaşkanı Erdoğan, Azerbaycan'a giderek, burada Zafer Geçidi Töreni'ne katılmıştır. Törene savaş sırasında şehit olan asker sayısı kadar Türk askeri

katılmış ve askerlerin geçişinde “*Ne güzel ki Türk kardaşım var. Yaşasın Azerbaycan Türkiye kardaşlığı*” anonsu yankılanmıştır. Aynı zamanda Mehter Marşı’nın da duyulduğu törende Türk SİHA’ları ve TB2’lere de yer verilmiştir (Asker - Özpınar, 2021, 92). Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın zafer törenine katılımıyla ilişkilerin daha da güçlendiği açıktır. Öte yandan Türkiye’nin bölgedeki etkinliği diğer Türk cumhuriyeti açısından da olumlu karşılanmaktadır. Zira Türk Dünyasının iki önemli aktörü olan Türkiye ve Azerbaycan’ın sergilemiş oldukları müttefiklik ilişkileri diğer Türk cumhuriyetlerine farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.

3.2. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)

Azerbaycan ve KKTC din, dil, ırk ve kültür birliği olan iki bağımsız Türk cumhuriyetidir. KKTC, Karabağ sorununda her zaman Azerbaycan’ın haklı davasını savunan ve bu ülkenin yanında yer alan bir ülkedir. KKTC’nin bu tutumu, İkinci Karabağ Savaşı sırasında da net bir şekilde görülmüştür. Seçim öncesinde Başbakan olan Ersin Tatar savaşa ilişkin sosyal medya aracılığıyla şu açıklamalarda bulunmuştur: “*Ermenistan’ın, kardeş Azerbaycan’a yönelik saldırılarını şiddetle kınıyor, şehitlerimize Allah’tan rahmet, yaralılara acil şifalar diliyoruz. Belli ki birileri bölgeyle ilgili emellerini gerçekleştirme hayaliyle Ermenistan’ı da piyon olarak kullanmaktadır. Ancak şu bilinsin ki; Azerbaycan asla yalnız değildir ve Ermenistan’la onu saldırıya teşvik edenler hayallerine ulaşamayacaktır.*” (KKTC Enformasyon Dairesi, 28 Eylül 2020). 18 Ekim 2020’de düzenlenen seçim sonucunda KKTC Cumhurbaşkanı olan Ersin Tatar, Karabağ zaferi ardından Azerbaycan’a olan desteğini yeniden göstermiş ve Azerbaycan’ın tarihi zaferini kutlayarak “*Karabağ Azerbaycan’dır, Azerbaycan Karabağ’dır. Üç devlet bir milletiz*” ifadelerini kullanmıştır (Hasanzadeh, 2 Şubat 2022). Gelişmeleri takiben, 2021’de KKTC’ye ilk kez Azerbaycan Milli Meclisi’nden bir heyetin ziyarette bulunması da iki ülke arasındaki ilişkilere olumlu etki göstermektedir. Türkiye Azerbaycan Dernekleri Federasyonu’nun davetlisi olarak İstanbul’da ziyarette bulunan Cumhurbaşkanı Tatar, Karabağ zaferinin 1. yıldönümü amacıyla gerçekleşen “*Karabağ Azerbaycan’ındır*” etkinliğine iştirak etmiştir. Etkinlik öncesinde Azerbaycan basınına demeç veren Cumhurbaşkanı Tatar, “*Öz gardaşlarımız olarak sizlerin zaferi, Türklük dünyasının zaferidir*” ifadelerini kullanmış, Kıbrıs Türk halkı adına Cumhurbaşkanı Aliyev’i kutlamıştır. Kazanılan zaferin büyük bir zafer olduğunu belirten Cumhurbaşkanı Tatar, ilerleyen dönemlerde münasebetlerin gelişmesi, KKTC ve Azerbaycan arasında her türlü iş birliğinin artması ve Azerbaycan’dan KKTC’ye daha fazla turist, öğrenci ve yatırımcının gelmesi, KKTC halkının da Azerbaycan’a gidip gelmesi konusunda temennide bulunmuştur (Kıbrıs Postası, 7 Kasım 2021). İkinci Karabağ Savaşı’nın ardından Karabağ sorununun çözülmesiyle birlikte Azerbaycan dış politikasında KKTC tanınmasının

önündeki engeller ortadan kalmıştır. Azerbaycan'ın KKTC tanınması Türk Dünyasının açısından olumlu sonuçlar doğuracak ve yeni fırsatları beraberinde getireceği aşikârdır.

3.3.Orta Asya Türk Cumhuriyetleri

Kazakistan; Karabağ sorusunda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve sınır dokunulmazlığını savunan ve soruna ilişkin en fazla arabuluculuk rolü üstlenen ülkeler arasındadır. Örneğin; 30 Ağustos 1991 tarihinde Karabağ'da meydana gelen çatışmalarda Nursultan Nazarbayev önemli arabuluculuk adımları atmış ve mekik diplomasisi yürütmüştür. Nursultan Nazarbayev ve Boris Yeltsin'in arabuluculuğuyla başlayan barış müzakereleri Jeleznovodsk Anlaşması'nın imzalanmasıyla neticelenmiştir (Aslanlı, 2020, 1). İkinci örnek ise 2014 yılında yaşanmıştır. Nazarbayev, Ermenistan'ın Avrasya Ekonomi Birliği'ne katılacağı zamanda bu ülkenin örgüte ancak BM tarafınca kabul gören sınırlar kapsamında katılabileceğinin altını çizmiştir. Böylece Nazarbayev, Ermenistan'ın işgal ettiği toprakların Azerbaycan'a ait olduğunu uluslararası bir örgüt nezdinde açık bir şekilde vurgulamıştır (Zorlu, 30 Ocak 2022). Görüldüğü üzere Kazakistan, gerek arabuluculuk rolüyle gerekse uluslararası örgütlerde Karabağ sorununu en üst düzeyde dile getirmesiyle Azerbaycan'a destek veren ülkelerden biri olmuştur. Fakat bu iyimser geçmişe rağmen Kazakistan'ın İkinci Karabağ Savaşı'nda sadece arabuluculuk ve Azerbaycan-Ermenistan'a karşılıklı müzakere çağrısı yapmaktan ileri gidemediği görülmektedir. Kazakistan Dışişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan açıklamada şu ifadelerin yer aldığı görülmektedir: "*Bizim için dost Azerbaycan'ı ve Ermenistan'ı istikrarın sağlanması için tüm tedbirleri almaya, güç kullanmaktan vazgeçmeye ve müzakereleri başlatmaya çağırıyoruz.*" (Raimbekova, 30 Ocak 2022). Bununla birlikte Kazakistan'ın başkenti Nursultan'da bir demiryolu binasında Ermenistan bayrağının yansıtılması iki ülke arasındaki ilişkilere olumsuz yansımış ve bu olay sosyal medya da tepkiye yol açmıştır. Fakat olayın detaylarına inildiğinde bu durumun Kazakistan tarafından yapılmadığı, Ermenistan Büyükelçiliğinin para karşılığında binayı kiralayarak bayrağın yansıtıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bunun üzerine Türk Akademisinin girişi ve Kazakistan hükümetinin onayı kapsamında Kazakistan Demiryolları binasında Azerbaycan'ın bağımsızlık yıldönümündü münasebetiyle Azerbaycan bayrağı yer almıştır. Bu durum Kazakistan'ın Azerbaycan ile yaşanan olumsuz hadiseyi giderme çabasını göstermektedir (Hasanzadeh, 2 Şubat 2022).

Kırgızistan; Türk Dünyasının önemli bir parçası olan Kırgızistan'ın Karabağ sorununa yönelik "arabuluculuk" politikası, İkinci Karabağ Savaşı'nda da kendini göstermiştir. Kırgızistan Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada, Kırgızistan'ın anlaşmazlığa çözüm bulmak için yapıcı öneriler geliştirmeyi kabul ettiği, 1994 Bışkek Protokolü'nün tarihsel deneyimine dayanarak Azerbaycan ve Ermeni taraflarına çatışmaya çözüm bulmalarına yardımcı olmaya hazır olduğu belirtilmiştir (Asker - Şeyban, 2021, 80).

Türkmenistan; Karabağ sorununa ilişkin taraflara müzakere çağrılarını saymazsak, konuya ilişkin herhangi bir adım atmadığını söyleyebiliriz. Bunun temel nedeni ise Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık statüsüdür. Zira Türkmenistan bu statü gereğince, bölgesel ve küresel meselelere ve kurumsallaşmalara uzak durmaktadır.

Özbekistan; Türk cumhuriyetleri arasında Azerbaycan'a en çok destek veren yanında alan ülkelerden biridir. Özbekistan'ın ilk Devlet Başkanı İslam Kerimov'un Ermenistan askeri kuvvetlerinin işgal altındaki Azerbaycan topraklarından geri çekilmesini talep etmesi, bu talep gerçekleşene kadar Ermenistan ile diplomatik temaslar kurmayı ertelemesi bu durumun en net örneklerinden biridir (Rahimov - Asadova, 2019, 325). İkinci bir örnek ise Özbekistan'ın büyükelçiliğinin bulunmadığı tek BDT ülkesinin Ermenistan olmasıdır. Bunlara ek olarak, İslam Kerimov ve Şavkat Mirziyoyev Ermenistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmemiştir (Asker - Şeyban, 2021, 82). İkinci Karabağ Savaşı'nda ise Özbekistan, diğer Orta Asya Türk cumhuriyetleri gibi Azerbaycan ve Ermenistan'a müzakere çağrısında bulunarak, çatışmaların sonlanması gerektiğinin altını çizmiştir. Konuya yönelik Özbekistan Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklama şu yöndedir: *"Özbekistan Cumhuriyeti, Azerbaycan-Ermenistan sınırında yaşanan çatışmalar ile ilgili kaygı duyuyor. İki ülke arasındaki problemin daha da büyümesi ve sivil nüfus kayıplarının yaşanması, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin toplumsal ve ekonomik bağlarını zayıflatarak bölgesel güvenliğe zarar verebilir. Bu nedenle Özbekistan devleti, istikrar ve huzur için karşılıklı siyasi ve diplomatik görüşmelerin yapılması çağrısında bulunuyor. Vefat edenlerin ailelerine ve dostlarına başsağlığı diliyoruz."* (Polat, 2 Şubat 2022).

3.4 Örgütsel Yaklaşım: Türk Devletleri Teşkilatı (Türk Konseyi)

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından şekillenen yeni dünya düzeni, Türk Dünyasında birlik, beraberlik ve müttefiklik gibi konuları gündeme getirmiş ve gerek ikili gerekse örgütsel iş birliği için yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu süreçte İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarının uygulama alanı bulduğu önemli girişimlerden birisi, 3 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Nahçıvan Anlaşması çerçevesinde "Türk Konseyi" ismiyle kurulan daha sonrasında ismi değişen Türk Devletleri Teşkilatı'dır. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan (üye ülkeler) ve Macaristan, Türkmenistan (gözlemci üye) olduğu örgüt; siyasi, sosyokültürel, ekonomik ve ticari iş birliğinin geliştirilmesinde çok boyutlu bir platform haline gelmiştir.

2009'dan bu yana örgüt Azerbaycan'ın egemenliği, toprak bütünlüğü ve sınır dokunulmazlığına destek vermektedir. Bu destek, 2020 tarihinde başlayan İkinci Karabağ Savaşı sırasında da devam etmiştir. Zira Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırılarına tepkisiz kalmayarak süratle ve kararlı bir şekilde tepkisini ifade eden örgütün,

Azerbaycan'ın yanında yer aldığı görülmektedir. Genel Sekreter Bağdad Amreyev, örgütün Azerbaycan'a olan desteğini belirterek, 12-14 Temmuz Tovuz saldırılarını açık bir şekilde eleştirerek kınamıştır. Amreyev'in Azerbaycanlı "şehit ailelerine, kardeş Azerbaycan halkına ve hükümetine taziyelerini iletmişti" açıklamada şu ifadeler yer almıştır: "Türk Konseyi uluslararası hukukun norm ve ilkelerine bağlılığını teyit ederek, Ermenistan-Azerbaycan Yukarı Karabağ ihtilafının Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliği, toprak bütünlüğü ve uluslararası kabul görmüş sınırlarının dokunulmazlığı temelinde en kısa sürede çözüme kavuşturulmasının önemini yineler. Bu bağlamda, Genel Sekreter, çatışmanın bir an önce son bulması, taraflara tansiyonu düşürme ve uluslararası hukukun genel kabul görmüş ilke ve normlarına ve 1993 yılında kabul edilen BM Güvenlik Konseyi'nin ilgili kararlarına dayanarak çatışmayı barış içinde çözümlen yollarını aramaya devam etmeleri çağrısında bulunmaktadır."(Çam, 2 Şubat 2020). Ayrıca 2020 yılının Eylül ayında şiddetlenen çatışmalarda Türk Konseyi'nin uluslararası hukuk ilkeleri, Azerbaycan'ın egemenliği, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığına atıfta bulunarak, Ermenistan askeri kuvvetlerinin Azerbaycan'ın işgal altındaki bütün topraklarından derhal ve koşulsuz olarak çekilmeye çağırması (Türk Keneşi, 28 Ekim.2020) ve ekim ayında Ermenistan'ın Azerbaycan'ın sivil yerleşim merkezlerine saldırı düzenlemesi üzerine Amreyev'in bölgeye ziyaret gerçekleştirerek, Azerbaycan'a kayıtsız şartsız destek verdiğini açıklaması (Türk Devletleri Teşkilatı, 22 Ekim 2020) örgütün Azerbaycan'ın haklı davasında yanında yer aldığını açık bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan örgütün bu yöndeki açıklamaları ve Genel Sekreterin bizzat Azerbaycan'a ziyarette bulunması Türk Dünyasına birleştirici bir mesaj niteliğindedir. Görüldüğü üzere İkinci Karabağ Savaşı'na bir ölçüde mesafeli yaklaşan Türk cumhuriyetleri, Azerbaycan'a yönelik desteklerini bu örgüt üzerinden iletmişlerdir (Asker - Şeyban, 2021, 85).

Türk Dünyasına açısından son derece önemli olaylardan biri de Kazakistan'ın Türkistan şehrinde gerçekleşen Türk Konseyi Gayri Resmi Devlet Başkanları Zirvesi olmuştur. Zirveye Azerbaycan, Türkiye Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve henüz üye olmayan Türkmenistan'la birlikte gözlemci statüsündeki Macaristan katılmıştır. 31 Mart 2021'de İkinci Karabağ Savaşı zaferinin hemen akabinde düzenlenen zirvenin zamanlaması oldukça manidardır. Örgüte üye ülkelerin liderlerinin yaptığı açıklamalarla Azerbaycan'ın yanında yer aldıklarını net bir şekilde göstermeleri ve açıklanan sonuç bildirisini zirveyi önemli kılmaktadır. Örneğin, devlet başkanları Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki toprak bütünlüğüne saygı temelinde, iki devlet arasındaki ilişkilerin normalleşmesinden yana olduklarını ifade etmişlerdir (Zorlu, 3 Şubat 2022). Buna ek olarak Nazarbayev tüm Türk Dünyasını birbirine karayoluyla bağlayan "Turan Koridoru" teklifi yaparken, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev de Türk yatırım fonu ve kalkınma bankasının hayata geçirilmesinin hızlanması gerektiğinin altını çizmiştir (Tomar, 4 Şubat

2022). Ayrıca Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Azerbaycan halkını “tarihi adaletin yeniden tesisi” şeklinde adlandırdığı Karabağ’ı geri aldıklarını için tebrik eden Mirziyoyev, Karabağ’daki antik anıtların ve diğer kültürel tesislerin tekrardan inşa edilmesinde Azerbaycan’a yardım teklifinde bulunmuştur. Mirziyoyev’in bu açıklaması Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan çatışmaların ardından Azerbaycan’a gösterdiği en güçlü siyasi destek niteliğindedir. Ayrıca Özbekistan’ın hangi taraftan yana olduğunu açık şekilde gösterdiği söz konusu açıklamanın Türk liderlerin bir arada bulunduğu örgütte yapılması, Türk dünyası için birlikteliğin ve desteğin bir yansımasıdır (Podery Gloria, 2021).

Türk Dünyasında yeni bir aşamaya geçişin yansıması olarak, İstanbul’da 12 Kasım 2021 tarihinde Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) Devlet Başkanları 8. Zirvesi düzenlenmiştir. Bu zirvede son derece önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan ilki, 1995 tarihinden itibaren dış politikasını daimi tarafsızlık statüsü gereğince kurumsallaşmadan uzak Türkmenistan’ın zirveye ilk kez gözlemci üye statüsüyle ve Cumhurbaşkanı düzeyinde katılmasıdır. Türk Dünyası açısından önemli ve stratejik bir aktör olan Türkmenistan’ın attığı bu adım, örgütün kapsamını genişleten, bağları kuvvetlendiren ve iş birliğime ivme kazandıracak olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir. İkinci dikkat çeken gelişme ise Karabağ Zaferi dolayısıyla Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’e örgüt adına “Türk Dünyası Âli Nişanı”nı takdim edilmesidir. Örgüt adına verilen bu nişan aynı zamanda üye ülkelerin bu konuya ilişkin politikalarını gösterir niteliktedir. Üçüncü ve en önemli gelişmelerden biri ise Türk Konseyi isminin “Türk Devletleri Teşkilatı” olarak değiştirilmesidir (Zorlu, 4 Şubat 2022). Üye ülkeler arasında alınan stratejik karar kapsamında örgüte üye olan devletlerden her biri Türk Devleti olduklarını açık bir şekilde tüm dünyaya duyurmuştur. Sonuç olarak, Avrasya coğrafyasının merkezinde Türk gerçekliğini yeniden kendini göstermiştir. Bununla birlikte Avrasya coğrafyasında yeni bir iş birliği alanı olarak Türk Devletleri Teşkilatı kapsamında tesis edilecek güçlü bir birliktelik, hem bölgenin barış ve istikrarı hem de Türk devletleri açısından yeni fırsatların kapısını aralamıştır (Şeyban, 4 Şubat 2022). Görüldüğü üzere, 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan’ın saldırıları sonucunda başlayan İkinci Karabağ Savaşı boyunca Azerbaycan ve Türkiye’nin “Bir Millet İki Devlet” söylemi gereğince daha önce örneği görülmemiş bir şekilde birbirlerine destek vermiş olmaları iki ülkenin ilişkilerine güç katarken, diğer Türk cumhuriyetlerine farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Türk cumhuriyetleri arasında kurumsallaşma ve iş birliğinin ivme kazanmasına vesile olan 44 günlük savaş Türk Dünyasında birlik, beraberlik ve müttefiklik ilişkilerinin gerekliliğini bir kez daha ortaya çıkarmıştır. Bu durum tıpkı 2020 yılında Azerbaycan’da olduğu gibi 2022 yılında da

kendini Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurucu üyelerinden biri olan Kazakistan'da göstermiştir.

4. Türk Dünyası Açısından Kazakistan Olayları

2022 yılının dikkat çeken ilk gelişmesi, Orta Asya'da etkin bir güç ve Türk Dünyasının ayrılmaz parçası olarak öne çıkan Kazakistan'da yaşanan olaylardır. Yeni yılın ilk günü itibariyle LPG fiyatına yüzde 100'lük zam yapılarak 120 Tenge'ye (yaklaşık 3.72 TL) yükseltilmesi halkın tepkisine yol açmış ve 2 Ocak tarihinde Hazar kıyısındaki petrol üretim şehri olan Aktau'da halk sokaklara dökülmüştür. Daha sonrasında Almatı, Nursultan, Çimkent, Karaganda, Beynau, Kökteşav şehirlerine de sıçrayarak genişleyen kitlesel protestolar, ülke genelinde şiddetini giderek artırmıştır (Hürriyet, 7 Ocak 2022) Hızlı bir şekilde çatışma dönüşen protestolarda polis ve askere saldırılarda bulunduğu, kurum ve kuruluşların basıldığı, dükkan, ofis, restoran ve kafe gibi yerlerin yağmalandığı, devlet kanalının ateşe verildiği, Almatı ve Aktau'da havaalanlarının ele geçirildiği ve araba yakma gibi yıkıcı olaylarının yaşandığı görülmüştür. Gösterilerin ardından ülkede yapılan zamları önlemek amacıyla Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev tarafından akaryakıt ve gıda fiyatlarına 180 günlük devlet düzenlenmesi getirildiği açıklanmış olsa da olaylar yatışmamış, göstericiler yaşam standartlarının iyileştirilmesi talebiyle eylemlerine devam etmiştir (TRT Haber, 5 Ocak 2022)

Gelişmeleri takiben, Cumhurbaşkanı Tokayev, 5-19 Ocak 2022 tarihleri arasında uygulanmak üzere Almatı ve Mangistau'da olağanüstü hâl ilan etmiştir. Bununla birlikte zamlar ve yaşanan olaylardan dolayı Hükümeti, Enerji Bakanlığını ve KazakGaz şirketini suçlayan Tokayev, birçok yerel ve merkezî yöneticinin görevini sonlandırmış, Nazarbayev'i Kazak Güvenlik Konseyi Başkanlığından almış ve gelişmelerin devletin güvenliğiyle ilişkili olduğunu ifade etmiştir. (Yardım, 4 Şubat 2022). Daha sonra Tokayev, 5 Ocak'ta halka hitaben yaptığı konuşmasında (Nazarbayev'in yerine) Kazakistan Güvenlik Konseyi Başkanlığını üstlendiğini ve yakında bir reform paketi hazırlayacağını açıklamış, göstericilerin "yurt dışında eğitim almış terör unsurları" olduklarını ve Kazakistan güvenliğini tehdit ettiklerini belirterek, Rusya'nın öncüsü olduğu KGAÖ'ne barış gücü yardımı çağrısında bulunduğunu ilan etmiştir (Aktiyadov, 6 Şubat 2022). KGAÖ Dönem Başkanı Başbakan Paşinyan, Cumhurbaşkanı Tokayev'in çağrısı ve KGA 4. maddesi kapsamında "barışı koruma" güçlerinin Kazakistan'daki istikrarı korumak için sınırlı bir süreliğine gönderilmesine karar verildiğini açıklamıştır. Kazakistan'a gelen 2.500 civarındaki barış gücünün büyük bir çoğunluğu Rus ordusu askeriydi. (Yardım, 4 Şubat 2022). Böylece kuruluşundan beri KGAÖ ilk kez bir ülkeye müdahale etmiş olmuştur. 11 Ocak 2022 itibariyle yeni hükümetin kurulduğu Kazakistan'da durum kontrol altına alınmış ve ülkedeki olaylar durulmuştur.

Yaşanan bu olaylar akıllara “renkli” devrimler ve Arap baharını getirirken, öte yandan Kazakistan’da meydana gelen ayaklanmaların Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi yakın çevrelerde “domino etkisi” yaratabileceği de öne sürülmüştür. Hatta Kazakistan’daki durumla geçmiş örnekler arasında paralellikler kurmak için “Türk baharı” terimini kullananlar da olmuştur. (Duran, 6 Şubat 2022). Kazakistan’ın Türk tarihi ve kültüründeki stratejik önemi ve merkezi konumu düşünüldüğünde ülkede yaşanan karışıklığın Türk Dünyası açısından değerlendirilmesi son derece önemlidir. Bu noktada dünya basınında bazı haberlere bakıldığında Kazakistan’daki olaylara ilişkin “Türkiye”, “Türk Devletleri Teşkilatı” ve “İkinci Karabağ Savaşı”na atıfta bulunduğu görülmektedir. Örneğin; Zamanlamaya dikkat çeken Fransız Le Monde gazetesi olayların Kazakistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerde ilerleme yaşandığı bir döneme denk geldiğine vurgu yaparak Kazakistan’ın NATO ülkesi Türkiye’den İHA satın aldığını ve Türk Devletleri Teşkilatı’nı geliştirme yönelik gayretlerini işaret etmiştir. Orta Asya ve Kafkasya bölgelerindeki beş devletin bir araya getirildiğini kaydeden haberde Tokayev’in daha önce Türk Devletleri Teşkilatı konusundaki görüşleri yer almıştır: *“Bu ülkeler, Türkiye ile büyük bir dilsel ve kültürel yakınlığa sahip ve nüfuslarının büyük çoğunluğu İslam dinini benimsiyor. Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev, Mart 2021’de TDT Zirvesi’ndeki konuşmasında, ‘Hedefimiz, Türk dünyasını 21’inci yüzyılın en önemli ekonomik, kültürel ve insani bölgelerinden biri yapmak’ demiştir.”* Ayrıca, haberde Kazak siyaset uzmanı Dosym Satpaiev’in şu görüşleri de yer almıştır: *“Türkiye, 2020’de Karabağ çatışmasında kilit bir oyuncu olduğunu gösterdi ve TDT üyelerinin gözünde güçlü argümanları var. Artık her şey iki unsur etrafında dönüyor: ekonomi ve güvenlik.”* (Time Turk, 6 Ocak 2022). İtalya medyasında ise Türkiye vurgusu yapılmıştır. Domani Giornale tarafından yapılan haberde pek çok ülke için çıkarların “kavşak noktası” olarak görülen Kazakistan’ın Türkiye için de ayrıca önemli olduğuna vurgu yapılmıştır (Yeni Şafak, 7 Ocak 2022). Türk Dünyasına ilişkin bir haber de Rusya’nın Nezavisimaya Gazetesinden gelmiştir. *“Rusya, Kazakistan’ı Türk Dünyası zincirinden çıkardı”* ifadesine yer verilen gazetede Orta Asya’da Rusya’nın konumun güçlendiğine vurgu yapılmıştır (Palavar, 7 Şubat 2022). Görüldüğü gibi Kazakistan’daki olaylarla ilgili yapılan birçok yorumda gözler İkinci Karabağ Savaşı’nın ardından bölgede etkinliğini artıran Türkiye ve gittikçe daha fazla kenetlenen Türk Dünyası’na çevrilmiştir.

Olayların hassasiyeti nedeniyle halk ve hükümet arasında ayrım yapmayan Türkiye, hem Kazak halkını hem de hükümeti kucaklamayı tercih etmiş ve Kazakistan’ın istikrarını güçlü bir şekilde desteklemiştir. Buna paralel olarak, Türk Devletleri Teşkilatı’nın da Türkiye ile benzer bir politika izlediğini ifade etmemiz mümkündür. Nitekim Teşkilatın stratejisine bakıldığında Kazakistan hükümeti ve Kazak halkı arasına girecek söylemlerden kaçınarak, istikrardan yana olduğunu ve KGAÖ ile karşı karşıya kalabilecek açıklamalarda

bulunmadığı görülmektedir. 6 Ocak tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan, Teşkilata üye ülkelerin Cumhurbaşkanı ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev ile telefon görüşmesi yapmıştır. Aynı gün Teşkilat'ın yaptığı açıklamada Kazakistan'la güçlü dayanışmaya vurgu yapılarak, Kazakistan hükümeti ve halkına ihtiyaç duymaları halinde Türk cumhuriyetlerinin destek vermeye hazır oldukları açıklanmıştır. 7 Ocak tarihinde Kazakistan Dışişleri Bakanı Muhtar Tleuberdi ile telefonda görüşme gerçekleştiren Amreyev, bu desteği yeniden dile getirmiştir. Kazakistan hükümeti bu yönde bir talepte bulunmamıştır (Veliyev, 7 Şubat 2022). Bununla birlikte Dönem Başkanı Türkiye'nin girişimi doğrultusunda Türk Devletleri Teşkilatı Üye ve Gözlemci Devletlerinin Dışişleri Bakanları 11 Ocak 2022 tarihinde Kazakistan gündemiyle çevrimiçi gerçekleşen Olağanüstü Toplantıda bir araya gelmişlerdir. Toplantının ardından yayımlanan açıklamada, Kazakistan'a ve kardeş Kazak halkına olan kararlı destek ve dayanışma yinelenirken, barış ve istikrarının önemine vurgu yapılmıştır (Bk. Türk Devletleri Teşkilatı, 2022). Özet olarak Kazakistan'da yaşanan olaylarda Teşkilat, ülkedeki anayasal düzenin korunmasına, Kazak hükümeti ve halkı arasında güvenin tesis edilmesi, Cumhurbaşkanı Tokayev'in ve ülkede hayata geçirilecek ekonomik ve politik reformların desteklenmesi ve Kazakistan hükümetinin talebi çerçevesinde teknik bilgi ve tecrübe paylaşımına ilişkin önemli açıklamalar ve mesajlar vermiştir (Veliyev, 7 Şubat 2022). Bu hususlar bir arada ele alarak değerlendirildiği zaman olayın her ne kadar iç dinamiklerin harekete geçmesi sonucunda patlak verdiği bir gerçekse de dış güçlerin olay sırasında devreye girdikleri gözden kaçmamıştır. Türk Devletleri Teşkilatı'nın son dönemde sergilediği yakınlık, işbirliği ve entegrasyon yönündeki gelişmeler, kuşkusuz rakip örgüt ve devletleri açık veya dolaylı yoldan harekete geçirmiştir.

Sonuç

Türk Dünyasında yaşanan gelişmeler ve Türk coğrafyalarında ortaya çıkan olaylar bir sürecin parçası olarak değerlendirilebilir. 2020 yılında İkinci Karabağ Savaşı sırasında başlayan bu süreç, 2022 yılında Kazakistan'da yaşanan olaylarda yeniden kendini göstermiştir. Dünya basınında yer alan haberlerde Kazakistan'daki olaylara ile "Türkiye", "Türk Devletleri Teşkilatı" ve "İkinci Karabağ Savaşı" gibi konular arasında paralellik kurulması son derece dikkat çekicidir. Bilindiği üzere İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanması Türk Dünyası açısından olumlu gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Türk Cumhuriyetleri arasında ilişkilerin güçlenmesi, karşılıklı güvenin artması, Zengezur Koridoru ile Türk Dünyası karayoluyla birbirine bağlanması, Azerbaycan'ın KKTC'ni tanınması önündeki engellerinin ortadan kalkması ve bu konuda olumlu sinyallerin verilmesi, çatı örgütün "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak yeniden adlandırılması bu sürecin en bariz örnekleridir. Elbette, Türk Dünyası'nda güçlü bir iş

birliği ve entegrasyon sürecine girilmesi rakip güçlerin dikkatlerini çekmektedir. Bu noktada birlik, beraberlik ve müttefiklikten doğan gerekliliklerin önemini bir kez daha ortaya çıkılmaktadır.

Kaynakça

Abbasova, Vusala. "Pashinyan's Advisor Confirms Armenia's Deliberate Attacks on Azerbaijani Civilian Settlements", Caspian News. Erişim Tarihi: 22 Ocak 2022. <https://caspiannews.com/news-detail/pashinyans-advisor-confirms-armenias-deliberate-attacks-on-azerbaijani-civilian-settlements-2020-10-9-0/>

Aktiyadov, Mokhmad. "Kazakistan'daki Protestoların Sebep ve Olası Sonuçları" İnsamer. Erişim Tarihi: 6 Şubat 2022. <https://www.insamer.com/tr/kazakistandaki-protestolarin-sebep-ve-olasi-sonuclari.html>

APA. "Aprel döyüşləri: Vətən müharibəsindəki zəfərin təmli Təhlil". (3 Nisan 2021) <https://apa.az/az/xeber/siyasi/Aprel-doyuslri-Vtn-muharibesindeki-zfrin-tmli-colorredTHLILcolor-636337>

Asker, Ali. "Azerbaycan'ın Son Hamlesi ve Çatışmanın Askerî-Siyasi Çözümü". Düünden Bugüne Karabağ Sorunu. ed. Haydar Çakmak. 115-129. Ankara: Yenisey Kitap, 2021.

Asker, Ali. "Başarısız Hamle: Paşinyan'ın Mektubu" Tarihistan. Erişim Tarihi: 23 Ocak 2022. <https://www.tarihistan.org/basarisiz-hamle-pasinyan-in-mektubu-ali-asker/20190/>

Asker, Ali. "Güney Kafkasya'nın Güvenliği ve 2. Karabağ Savaşı'nın Düşündürdükleri". Rumeli Üniversitesi, 25-26 Mart 2021 İstanbul Rumeli Üniversitesi Uluslararası Güvenlik Sempozyumu, Tam Metin ve Özet Kitabı, ed. Sinem Yüksel Çendek –Armağan. Örki. 98-102. İstanbul: Baycınar Tıbbi Yayıncılık, 2021.

Asker, Ali. "İşgalin Kırılma Noktası veya Yalancı Ateşkesin Sonu: Eylül 2020 Azerbaycan-Ermenistan Savaşını Geniş Tablodan Okumak", Stratejik Düşünce Enstitüsü. Erişim Tarihi: 16 Ocak 2022. <https://www.sde.org.tr/degerlendirme/ishgalin-kirilma-noktasi-veya-yalanci->

ateskesinsonu-eylul-2020-azerbaycan-ermenistan-savasini-genis-tablodan-okumak-analizi-18517

Asker, Ali, Şeyban, Sedanur. "İkinci Karabağ Savaşı ve Türk Dünyasının Tepkileri", "Qarabağ dünən, bu gün və sabah", 20-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu, QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı), Bakı, (2021), 77-88.

Asker, Ali, Özpınar, -Zeynep Gizem. "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", Avrasya İncelemeleri Dergisi, 10/1, (Mart 2021), 83-106.

Asker, Ali, Özpınar, -Zeynep Gizem. "İkinci Karabağ Savaşı"nda Türkiye'nin Rolü: Diplomatik ve Askeri Destek Açısından Bir Değerlendirme", Qarabağ dünən, bu gün və sabah"20-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu, QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı), Bakı, (2021), 88-99.

Aslanlı, Araz. "Kafkasya için Yürütülen Mücadele ve Karabağ Sorununun Doğuşu". Kanayan Yara Karabağ. der. Bahadır Bumin Özarslan. 13-36. Ankara: Astana Yayınları, 2016.

Aslanlı, Araz. "Karabağ Sorununda Ateşkesin Kısa Tarihi", SETA Perspektif / 300, (Kasım 2020), 1-5.

Ateşoğlu Güney, Nurşin. "AB ve ABD'nin Dağlık Karabağ Politikaları". Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu. ed. Muhittin Ataman -Ferhat Pirinçci. 365-383. İstanbul: SETA Yayınları, 2021.

Aydın, Mustafa. "Türkiye'nin Orta Asya-Kafkasya Politikası". Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I). ed. Mustafa Aydın. 101-148. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2005.

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. "Aprel döyüşləri-böyük zəfərin başlanğıcı". Erişim Tarihi: 10 Ocak 2022. <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html>

Bayraktar, Bora. "Türkiye'nin Karabağ Politikası". Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu. ed. Muhittin Ataman -Ferhat Pirinçci, 325-348. İstanbul: SETA Yayınları, 2021.

Bilgin, Mustafa Sıtkı. "Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları". Karabağ Zaferi: Kafkasya'da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında

Yeni İşbirliği Modeline. ed. İbrahim Demir. 14-19. Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar (ULİSA) Enstitüsü, 2020.

Boyras, Hacı Mehmet - Mazı, Yunus. "Avrupa'nın Dağlık Karabağ Tutumu". Anadolu Ajansı. Erişim Tarihi: 23 Ocak 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupa-nin-daglik-karabag-tutumu/2065476>

Cafersoy, Nazim. "4 Gün Savaşı ve Bölgesel Dengeler", DW, Erişim Tarihi: 12 Ocak 2022. <https://www.dw.com/tr/4-g%C3%BCn-sava%C5%9F%C4%B1-ve-b%C3%B6lgesel-dengeler/a-19168839>

Caferov, Nazim -Aslanlı, Araz. "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya" Ermeni Araştırmaları / 53 (Mayıs 2016), 239-260.

Çakır, Arzu. "Fransız Medyası: 'Macron'un Dağlık Karabağ Yanlışı". Amerikanın Sesi. Erişim Tarihi: 23 Ocak 2022. <https://www.amerikaninsesi.com/a/frans%C4%B1z-medyasi-macron-un-daglik-karabag-yanlisi/5656427.html>

Çam, Ömer Tuğrul. "Türk Konseyi, Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırısını kınadı", Anadolu Ajansı, Erişim Tarihi: 2 Şubat 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyi-ermenistanin-azerbaycana-saldirisini-kinadi/1910575>

Duran, Burhanettin. "Possible outcomes of the Kazakhstan protests" SETA, Erişim Tarihi: 6 Şubat 2022. <https://www.setav.org/en/possible-outcomes-of-the-kazakhstan-protests/>

Erarslan, Fatih -Özdemir, Fatma Nur. "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı" Türk Dünyası Araştırmaları, 129/255 (Aralık 2021), 315-334.

Haberler.com. "TBMM'de 4 partiden Fransa Senatosu'nun skandal Dağlık Karabağ kararına kınama" (27 Kasım 2020), <https://www.haberler.com/tbmm-de-4-partiden-fransa-senatosu-nun-skandal-13763928-haberi/>

Hac, Osman Əl. "İkinci Qarabağ müharibəsi başlama səbəbləri, yaratdığı fəsadlar və törədilən cinayətlərə dair" Bəynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu, (Eylül-

Ekim 2020) <http://iepf-ngo.org/uploads/files/IEPF-hesabat-sentyabr-oktyabr-2020.pdf>

Hasanzadeh, Vusal. "Karabağ Zaferi'nin Azerbaycan'ın Türk Devletleri ile İlişisine Etkileri" 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. Erişim Tarihi: 2 Şubat 2022. <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/karabag-zaferi-nin-azerbaycan-in-turk-devletleri-ile-i-liskisine-etkileri>

Hasanzadeh, Vusal. "Karabağ Zaferi'nin Azerbaycan'ın Türk Devletleri ile İlişisine Etkileri" 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. Erişim Tarihi: 2 Şubat 2022. <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/karabag-zaferi-nin-azerbaycan-in-turk-devletleri-ile-i-liskisine-etkileri>

Hürriyet. "Kazakistan olayları: Kazakistan'da neler oluyor? İşte Kazakistan'dan son dakika" (7 Ocak 2022), <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-kazakistanda-neler-oluyor-protestolar-neden-nasil-basladi-baskent-nursultan-ardindan-ulke-genelinde-ohal-ilan-edildi-41975905/1>

Kalkan, Duhan. "Tovuz Bölgesinde Yaşanan Çatışmalar Azerbaycan'ın Enerji Güvenliği Kapsamında Değerlendirilmesi", Global Savunma. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2022. <https://www.globalsavunma.com.tr/tovuz-bolgesinde-yananan-catismalar-azerbaycan-in-enerji-guvenligi-kapsaminda-degerlendirilmesi.html>

Kıbrıs Postası. "Tatar: Karabağ meselesi Azerbaycan için büyük bir zaferdir" (7 Kasım 2021), https://www.kibrispostasi.com/c35-KIBRIS_HABERLERI/n399276-tatar-karabag-meselesi-azerbaycan-icin-buyuk-bir-zaferdir

KKTC Enformasyon Dairesi. "Başbakan Tatar: "Azerbaycan asla yalnız değildir" (28.09.2020), <https://pio.mfa.gov.ct.tr/basbakani-tatar-azerbaycan-asla-yalniz-degildir/>

Özer, Sarp. "Milli Savunma Bakanı Akar: Azerbaycanlı kardeşlerimizin yanlarındayız" Anadolu Ajansı, Erişim Tarihi: 28 Ocak 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/milli-savunma-bakani-akar-azerbaycanli-kardeslerimizin-yanlarindayiz/1988170>

- Palavar, Murat. "Dünyanın yeni Orta Doğu'su Asya'nın Ortası olacak", Damga Erişim Tarihi: 7 Şubat 2022. <https://www.gazetedamga.com.tr/dunyanin-yeni-orta-dogusu-asyanin-ortasi-olacak-makale,5417.html>
- Pirinççi, Ferhat –Güler, Mehmet Çağatay. "Azerbaycan'ın Stratejik Sabrının Sonu ve Karabağ'da Yeni Denklem". Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu. ed. Muhittin Ataman -Ferhat Pirinççi, 205-228. İstanbul: SETA Yayınları, 2021.
- Podery Gloria. "Türk Konseyi, ekonomik-diplomatik bağlantı projelerine dayanan modernizasyona odaklanıyor" (2021), <https://poderygloria.net/turk-konseyi-ekonomik-diplomatik-baglanti-projelerine-dayanan-modernizasyona-odaklaniyor/>
- Podery Gloria. "Türk Konseyi, ekonomik-diplomatik bağlantı projelerine dayanan modernizasyona odaklanıyor" (2021), <https://poderygloria.net/turk-konseyi-ekonomik-diplomatik-baglanti-projelerine-dayanan-modernizasyona-odaklaniyor/>
- Rahimov, Ferruh –Asadova, Günel. "Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan-Özbekistan İlişkileri". Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı. ed. Niyasi Kurnaz- Hakan Arıdemir. 325-326. Kütahya: Academia Yayınları, 2019.
- Raimbekova, Aliia. "Kazakistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı müzakereleri başlatmaya çağırdı" Anadolu Ajansı, Erişim Tarihi: 30 Ocak 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/kazakistan-azerbaycan-ve-ermenistani-muzakereleri-baslatmaya-cagirdi/1987715>
- Sabah. "İran'dan Ermenistan'a 'askeri destek' açıklaması" (29 Eylül 2020), <https://www.sabah.com.tr/dunya/irandan-ermenistana-askeri-destek-aciklamasi-5177276>
- Sarıkaya, Yalçın "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü" Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7/1, (Şubat 2021), 84-103.
- Sarıkaya, Yalçın. 44 Gün Savaşı: Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi TASAV Rapor. Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), 2020.

https://www.tasav.org/media/k2/attachments/TASAV-Rapor_44GunSavasi-AzerbaycaninKarabagZaferi_Aral%C4%B1k2020.pdf

Sürmelioglu Parlar, Derya. "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri". Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Siyaseti. ed. Göktürk Tüysüzoglu -Arda Özkan. 25-59. Ankara: Detay Yayıncılık, 2018.

Şeyban, S. (2021). "Üç Kardeş-2021" Türkiye, Azerbaycan ve Pakistan Ortak Tatbikatının Düşündürdükleri" Kafkassam, Erişim Tarihi: 28 Ocak 2022. <https://kafkassam.com/sedanur-seyban-uzmani-uc-kardes-2021-turkiye-azerbaycan-ve-pakistan-ortak-tatbikatinin-dusundurdukleri.html>

Şeyban, Sedanur "İş Birliğinde Yeni Merhaleye Geçiş; "Türk Devletleri Teşkilatı" Kafkassam. Erişim Tarihi: 4 Şubat 2022. <https://kafkassam.com/sedanur-seyban-is-birliginde-yeni-merhaleye-gecis-turk-devletleri-teskilati.html> ,

Taşkıran, Cemalettin. "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri". Geçmişten Günümüze Türkiye-Orta Asya İlişkileri. ed. Hasan Acar. 1-30. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020.

Time Turk. "Fransız basını Kazakistan'daki zamanlamaya dikkat çekti: Olaylar Türkiye ile yakınlaştığı dönemde yaşandı", (6 Ocak 2022), <https://www.timeturk.com/dunya/fransiz-basini-kazakistan-daki-zamanlamaya-dikkat-cekti-olaylar-turkiye-ile-yakinlastigi-donemde-yasandi/haber-1717579>

Time Turk. "Fransız basını Kazakistan'daki zamanlamaya dikkat çekti: Olaylar Türkiye ile yakınlaştığı dönemde yaşandı", (6 Ocak 2022), <https://www.timeturk.com/dunya/fransiz-basini-kazakistan-daki-zamanlamaya-dikkat-cekti-olaylar-turkiye-ile-yakinlastigi-donemde-yasandi/haber-1717579>

TRT Haber. "Kazakistan'da gerginlik sürüyor" (5 Ocak .2022), <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistanda-gerginlik-suruyor-642256.html>

Tuna, Oğul. "İran'ın Azerbaycan ile savaş oyununun arka planı" Independent Türkçe, Erişim Tarihi: 28 Ocak 2022. <https://www.indyrturk.com/node/419666/t%C3%BCrki%C3%87yeden->

sesler/i%CC%87ran%C4%B1n-azerbaycan-ile-sava%C5%9F-oyununun-
arka-plan%C4%B1

Tuncel, Turgut Kerem. "Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020'de Patlak Veren atışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler", AVİM, Erişim Tarihi: 15 Ocak 2022. https://avim.org.tr/tr/Analiz/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SINIR-HATTINDA-12-TEMMUZ-2020-DE-PATLAK-VEREN-CATISMA-VE-KARABAG-IHTILAFI-HAKKINDA-DEGERLENDIRMELER#_ftnref29

Tuncel, Turgut Kerem. "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı", Ermeni Araştırmaları, 53, (2016), 301-338.

"Türk Devletleri Teşkilatı Dışişleri Bakanları Konseyi'nin Kazakistan'daki Duruma İlişkin Açıklaması". <https://www.turkkon.org/assets/pdf/haberler/turk-devletleri-teskilati-disisleri-bakanlari-konseyinin-kazakistandaki-duruma-iliskin-aciklamasi-2437-138.pdf>

Türk Devletleri Teşkilatı. "Türk Konseyi Genel Sekreteri Gence şehrini ziyaret etti" (22 Ekim 2020), https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreteri-gence-sehrini-ziyaret-etti_2087, (Erişim Tarihi: 02.02.2022).

Türk Keneşi. "Türk Konseyi Genel Sekreteri'nin Beyanatı" (28 Eylül 2020), https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreterinin-beyanati_2075

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri", (2011) <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

Veliyev, Cavid. "Bölgesel Olayların Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi". Azerbaycan-Türkiye: Dostluk, Kardeşlik ve Strateji Ortaklık. der. Cavid Veliyev, vd. 23-58. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.

Veliyev, Cavid. "Jeleznovodsk Bildirisi'nden Moskova Bildirisi'ne Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası". Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu. ed. Muhittin Ataman -Ferhat Pirinççi, 301-324. İstanbul: SETA Yayınları, 2021.

- Veliyev, Cavid. "Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kazakistan sınavı", Yeni Şafak, Erişim Tarihi: 7 Şubat 2022. <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/turk-devletleri-teskilatinin-kazakistan-sinavi-3743411>
- Yardım, Ümit "Kazakistan Olayları ve Müşterek Güvenlik Anlaşması Teşkilatının Ülkeye Müdahalesi Hakkında Bazı Notlar", Ankara Sosyal Bilimler Vakfı, Erişim Tarihi: 4 Şubat 2022 <http://www.sosyalbilimlervakfi.org/tr/2022/01/umit-yardim-kazakistan-olaylari-ve-musterek-guvenlik-anlasmasi-teskilatinin-ulkeye-mudahalesi-hakkinda-bazi-notlar/>
- Yeni Şafak. "Aliyev uyardı: Bize saldırı olursa F-16'lar havalanır" (27 Ekim 2020) <https://www.yenisafak.com/dunya/aliyev-uyardi-bize-saldiri-olursa-f-16lar-havalanir-3572515>
- Yeni Şafak. "Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırmasının arka planı ortaya çıktı: Ermeni güçler Türkiye ve Azerbaycan'ın bağlantısını kesmek için saldırıyor.", (17 Temmuz 2020), <https://www.yenisafak.com/dunya/ermenistanin-azerbaycana-saldirmasinin-arka-planinda-yatan-neden-ermenistan-turkiye-ve-azerbaycanin-ortak-projelerinin-bulundugu-bolgede-saldiri-duzenliyor-3549594>
- Yeni Şafak. "İran ateşle oynuyor: Ermenistan'a silah yardımları 35 milyon Türk'ü ayaklandırdı" (1 Ekim 2020), <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-ermenistanin-yardimina-kostu-irandaki-azerbaycan-turkleri-sokagadokuldu-iranda-ne-kadar-turk-yasiyor-3569403>
- Yeni Şafak. "İtalya medyası da Kazakistan'daki olayları Türkiye'ye bağladı" (7 Ocak 2022), <https://www.yenisafak.com/dunya/italya-medyasi-da-kazakistandaki-olaylari-turkiyeye-bagladi-3729161>
- Yetgin, Muhammed Ali -Çakmak, Sait. "İran İslam Cumhuriyeti'nin Bölge Politikaları Bağlamında İkinci Karabağ Savaşı Konusundaki Tutumu" *Asya Studies*, 5/18, (Aralık 2021), 279-288.
- Zolyan, Mikayel. "The Karabakh Conflict After the 'Four-Day War': A Dynamic Status Quo", *Turkish Policy Quarterly*, 15/4, (2017), 111-119.

Zorlu, Kürşad. "Artık Türk Devletleri Teşkilatı var! Peki hangi kararlar alınacak?", Habertürk Erişim Tarihi: 4 Şubat 2022. <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/3250984-artik-turk-devletleri-teskilati-var-peki-hangikararlar-alinacak>

Zorlu, Kürşad. "Nazarbayev, Karabağ ve Türk Dünyası...", Habertürk, Erişim Tarihi: 30 Ocak 2022. <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursadzorlu/2823865-nazarbayevkarabag-ve-turk-dunyasi>

Zorlu, Kürşad. "Türk Konseyi yeni bir sıçrama dönemine hazırlanıyor", Anadolu Ajans. Erişim Tarihi: 3 Şubat 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-konseyi-yeni-bir-sicrama-donemine-hazirlaniyor/2194897>

Rus Kaynakları Bağlamında 19. Yüzyılın Sonları ve 20. Yüzyılın Başlarında

“Makedonya Meselesi” Ve Büyük Devletler

The “Macedonian Question” and the Great Powers in the Context of Russian Resources in
the Late 19th and Early 20th Century

Tofiq Mustafazade

Prof.Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü,
Uluslararası İlişkiler ve Diaspora Tarihi şubesi başkanı.

Prof., Azerbaijan National Academy of Sciences, The Institute of History named after A.
A. Bakikhanov, The Head of the Department of international relations and diaspora
history. Baku, Azerbaijan

E-posta: tofiq.mustafazade@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7108-6348

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 23 Ağustos/August 2021

Kabul/Accepted: 11 Ocak/January 2022

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Mustafazade, Tofiq. “Rus Kaynakları Bağlamında 19. Yüzyılın Sonları ve 20. Yüzyılın Başlarında “Makedonya Meselesi” ve Büyük Devletler”. *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2022), 11/36: 63-75.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir. /This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Tofiq Mustafazate)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Balkan yarımadasının orta bölümünü kapsayan Makedonya toprakları 15 yüzyılın ikinci yarısından itibaren, aynen bütün Balkan Yarımadası gibi Osmanlı imparatorluğu'nun bir parçası olduğu bilinmektedir. Osmanlı imparatorluğu'nun zayıflamasını fırsat kollayan büyük Avrupa devletleri – İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, Avustriya-Macaristan ve İtalya bu devleti parçalamak için, o sıradan Makedonya'nu ondan koparmak için çaba harcamaya başladılar. Böylelikle, ilk kez 1875-1878 Doğu krizi sırasında Avrupa siyasetinde “Makedonya meselesi” ortaya çıktı. Bu mesele bu bölgeyi tamamen ve ya kısmen kendi bölgelerine dahil etme amaçlayan Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'ın isteklerini de sağlamakta idi. 1893 yılında bir grubun Bulgar aydını Makedonya İç Devrimci Örgütü'nü (MİDÖ) yarattılar. “Devrimci mücadelenin” görevlerini yerine getirmek için terör ve zenginlerin mal varlığına el koyma yöntemleri kullanıldı. Rusya ve Avustriya-Macaristan Makedonya meselesi ile ilgili 1903 yılında evvelce “Viyana Programı”, daha sonrası ise “Mürszteg Programı”nu hazırladılar. Osmanlı sultanı Mürszteg Programı'nu kabullenmeğe zorlandı. Reformların başlangıçta normal uygulanmasına rağmen, mali açıdan yetersizlikler de dahil bir takım nedenler reformların gelişmesini engelledi. 1908-1909'da “Genç Türkler” devrimi sonrasında reformlar ertelendi.

Birinci Balkan savaşı sırasında Arnavutluk sorununu çözen büyük Avrupa devletleri Makedonya sorununa dikkati zayıflatmış oldular. Balkan devletleri de bu meseleyi kendi aralarında barış yoluyla çözemediler. Sonuç olarak, çünkü müttefikler arasında savaş yapıldı ve Makedonya Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan arasında bölündü. Bu ise Makedonya nüfusu için gerçek bir felaketti.

Anahtar kelimeler: Makedonya, Osmanlı imparatorluğu, Balkan Yarımadası, Makedonya İç Devrimci Örgütü'nü (MİDÖ), Birinci Balkan savaşı

Abstract

Macedonia is a geographical and historical region of the Balkan Peninsula and in the second half of the 15th century Macedonian lands were the part of the Ottoman Empire. The big Europe states including England, Russia, France, Germany, Austria, Hungary, Italy used the weakening of the Ottoman Empire and tried to divide it. The Macedonian question arose in European policy during the Great Eastern Crisis in 1875-1878. Bulgaria, Greece, Serbia wanted to annex the territory of Macedonia. A group of Bulgarian nobles founded The Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO) in 1893. For receiving revolution goals they used terror and confiscating the

Mustafazade, Tofig, Rus Kaynakları Bağlamında 19. Yüzyılın Sonları ve 20. Yüzyılın Başlarında “Makedonya Meselesi” ve Büyük Devletler.

property from the wealthy. Austro-Hungary and Russia accepted Vienna Reform and later Mursheg Reform to resolve the Macedonian issue in 1903.

The Ottoman Empire was forced to accept Mursheg Reform. The reform was delayed due to economic issues. The Reforms were postponed due to Young Turks Revolution which started in 1908-1909. The large European states started to solve Albanian question during First Balkan war. It was a reason for delay the Macedonian question. The Balkan powers could not resolve this issue peacefully. As a result, a war broke out between the former allies and Macedonia was divided primarily between Serbia and Greece, with a small portion remaining in Bulgaria. It was a catastrophe for the people of Macedonia.

Keywords: Macedonia, The Ottoman Empire, the Balkan Peninsulain, First Balkan war, The Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO)

Giriş

Türkçe’de “sık ormanla kaplı dağ” anlamını gelen Balkan dağının ismi ile adlanan, batıdaki Timor Nehri’nden başlayarak Karadeniz kıyılarına ulaşan 350 kilometrelik Balkan sıradağ dizisi, 19. Yüzyılın başlarında, adını bu diziyeye ve onun güneyindeki yarımada vermiştir.

Balkan yarımadasının orta bölümünü kapsayan tarihi Makedonya toprakları 66,6 bin metrekaredir ve günümüzdeki Makedonya Cumhuriyeti topraklarından (25,7 bin metrekare) daha geniş olan bir dağlık ülkedir.

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Makedonya toprakları, aynen bütün Balkan Yarımadası gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası olduğu bilinmektedir. İlk başta, Makedonya başkenti Sofya şehri olan Rumeli beylerbeyi’nin bir parçasıydı. Sonra başkent Makedonya’daki Bitola şehrine taşındı. 1874 yılına kadar Makedonya Selanik eyaletinin bir parçasıydı. Sonra Monastır eyaleti ondan ayrıldı. Bu eyaletde üç sancak vardı; Küstendil, Ohrid ve Üsküp. 1868’de, Makedonya’da Türkiye’de yeni bir idari yapı oluşturulması nedeniyle Solun (Selanik) (Solun, Seres, Drama Sancaklarından oluşan) ve Bitol (Üsküp ve Debar Sancaklıkları) eyaletleri kuruldu.

1875 yılında Üsküp veya Kosova eyaleti oluşturuldu. Bu eyalet Makedonya ve Eski Sırbistan’ın bir parçasıydı.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Makedonya, doğaya ve jeostratejik durumuna göre Sultan'ın Avrupa'daki mülkünün "incisi" olarak adlandırıldı.

Bir zamanlar dünyanın en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasını kullanan büyük Avrupa devletleri, öncelikle de Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmeyi amaçlayan "Doğu Meselesini" ortaya koydular. Rusya ve Avusturya (1868'den beri Avusturya-Macaristan), Osmanlı topraklarını savaşlarla işgal etmeye başlıyor. Avusturya-Macaristan'ın amacı, Bosna-Hersek'i ele geçirerek, daha sonra Novabazar sancağı ve Makedonya üzerinden irelileyerek Ege Denizi'ne çıkış elde etmektir.

Avrupa siyasetinde ilk kez "Makedonya Meselesi" 1875-1878 Doğu krizi sırasında ortaya çıktı. 1876-1877 başında İstanbul'da düzenlenen uluslararası kongrede İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, Avusturya Macaristan ve İtalya diplomatları Rumeli'yi iki özerk eyalete; başkenti Tırnovo olmakla Doğu Rumeli ve başkenti Sofya olmakla Batı Rumeliye bölmeyi teklif ettiler. Makedonya toprakları Batı Rumeli'ye bağlandı. Bu eyaletlerde, büyük güçlerin kontrolü altında, yerel Hristiyanlar da dahil olmak üzere özerk bir yönetim oluşturulmalıydı. Osmanlı sarayının bu talebi kabul etmemesi 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşının sebeplerinden biriydi.

Bu savaşta Türkiye üzerinde zafer kazanan Rusya, Osmanlı devleti için çok ağır şartlar mükabilinde onu Ayastefanos anlaşmasını imzalamaya zorladı. Türkiye, Balkanlar'daki neredeyse bütün mülklerini kaybetti. Geniş bir bölgeye sahip özerk Bulgar Prensiği kuruldu. Makedonya toprakları da bu prensliğin bir parçasıydı. Türkiye, Doğu Anadolu'da da ciddi toprak iddialarına maruz kaldı.

Ayastefanos anlaşmasının imzalanmasından sonra Ruslar birkaç yıl boyunca Monastır'da (Bitol) konsolos olmuş Hitov'u komiser olarak Makedonya'ya atadılar. Onun yanında 70 subayın görev yapması gerekirdi.

Rusya'nın aşırı güçlenmesini istemeyen İngiltere, Fransa ve diğer önde gelen batı devletlerinin baskısıyla, aynı yıl Berlin kongresi toplandı ve Ayastefanos barış anlaşmasının koşullarına yeniden bakıldı. Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine

göre, Osmanlı İmparatorluğu içinde özerk bir statüye sahip olan Makedon eyaleti oluşturulmalıydı.

Makedonya meselesinin mahiyeti sadece orada yaşayan 2 milyon Hıristiyanın durumunu iyileştirmek değil, aynı zamanda bu bölgeyi tamamen veya kısmen kendi bölgelerine dahil etmeği amaçlayan Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan’ın isteklerini de sağlamaktı. Ülke nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan Slavlar, kilise örgütü açısından da bölünmüşlerdi. Onun önemli kısmı İstanbul Patrikhanesi’ne, diğer kısmı ise Bulgar Eksarhlığı’na bağlıydı. Ortodoks kiliseleri ve onlara bağlı olan okulları, komşu devletlerin temel propaganda ve etki aracıydı. Makedonya’daki durumun tipik özelliği, ülkenin farklı bölgelerinde milli kendini belirleme sürecinin eşit olarak sürdürülmemesiydi. Dış etkenlerin ülkenin kenarları üzerindeki etkisi orta kesimden daha hızlı gelişmişti. Bu nedenle bu kısımda yaşayanların propagandadan etkilenme olasılıkları daha yüksekti. 1878’de Makedonya Bulgaristan’dan ayrıldıktan sonra, Makedonya Slavları arasında kendini belirleme süreci güçlendi.

23 Ekim 1893 yılında (5 Kasım’da Solun’da (Selanik) İvan Hacı Nikolayev, Dane Gruyev ve diğer Bulgar aydınları, Makedonya İç Devrimçi Örgütü’nü (MİDÖ) yarattılar. 1895 yılında Bulgaristan’da Yüksek Makedonya Komitesi kuruldu. “Devrimci mücadelenin” görevlerini yerine getirmek için, terör ve zenginlerin malvarlığına el koyma yöntemleri kullanıldı.

Başlangıçta Bulgaristan’ın iktidar daireleri MİDÖ’nu destekledi, ancak ayrı bir Makedonya devleti kurmaya karar verdi ve organizasyon “Makedonya Makedonyalılar içindir” sloganını öne çekti.

Eylül 1902’de, yüzlerce silahlı Bulgar, Makedonya’nın Solun eyaletinin Yukarı (Dağlık) Cumay bölgesine girdi ve isyan etti.

Bu isyanın sonucu olarak, MİDÖ kısmen amacına ulaştı ve Rusya’nın dikkatini çekti. İngiliz ve Fransız diplomasisinin Makedonya’nın St.Petersburg’daki faaliyetine müdahale edeceğinden endişelendiler.

Türk araştırmacı A. Koyuncu, MİDÖ’nun faaliyetinin kendiliğinde yasal (legal) eksarh milli politikasının devamı olduğunu doğru bir şekilde yazmaktadır.

XIX - XX yüzyılın başlarında, Rusya’nın Makedonya topraklarında üç temsilçilik vardı. Selanik’de Genel Konsolosluk, Üsküp’te Konsolosluk ve

Bitola'daki vitse (Genel) Konsolosluk. Başkonsolos İllerianov oldu ve sonra bu göreve A.Girs atandı

XIX yüzyılın sonunda, Rusya Balkan siyasetinde, özellikle de Makedonya meselesinde, Avusturya-Macaristan ile işbirliği hattına dikkat çekti. 1897'de Balkanlar'daki status-kvo ile ilgili Rus-Avusturya anlaşması ve 1904'te Karşılıklı Tarafsızlık Bildirgesi imzalandı. Taraflar, üçüncü devletle savaşa katılan taraflardan herhangi birinin durumunda, diğer tarafın ciddi tarafsızlığını devam ettirebileceğini kabul etti.

Rus diplomatik çevrelerinde Makedonya meselesiyle ilgili çeşitli öneriler vardır. Rusya'nın Viyana Büyükelçisi P.A.Kapnist, Makedonya'daki Hristiyanların bir sonraki isyanını kullanarak oraya kuvvetlerini göndermeyi ve orayı komşu Balkan devletleri arasında bölmeyi önerdi. Rusya'nın Fransa Büyükelçisi A.İ.Nelidov, padişahın nominal yüksek yöneticiliğinin kalması koşulu altında Hristiyan bir vali yöneteceği Makedonya'ya özerklik verilmesi teklifinde bulundu.

Ekim 1902'de Fransız diplomat Bulinne "Doğu meselesinin çözümü için" uluslararası bir kongre düzenlenmesini önerdi. Rus diplomatlar Makedonya konusundaki faaliyetlerini genişlettiler.

1902'nin sonunda, Rusya Dışişleri Bakanı V.Lamzdorf Bulgaristan, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan'ın başkentlerini ziyaret etti. Viyana ile anlaştıktan sonra, Rusya Dışişleri Bakanlığı Makedonya topraklarını kapsayan üç eyalette (Kosova, Manastır, Selanik) idari reformlar projesi hazırladı. Programın esas yazarlarından biri, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi İ.Zinovyev oldu.

Aralık ayında, padişahın kararnamesi yayınlandı, ancak büyük devletler bununla aynı fikirde değillerdi ve Şubat 1903'te, Rusya ve Avusturya-Macaristan büyükelçileri Zinovyev ve G.Kalıç'ın hazırladıkları "ViyanaProgramı" namı almış reform programını Sultan'a sunuldu.

Aynı zamanda, 20 Temmuz 1903'te, Aziz İlya bayramı gününde, Bitol Eyaletinin'deki (Ohrid, Kirçev, Kruşev, Prilep, Monastır, Florin ve Kostari) 7 kazada ayaklanma başladı. "Özgürlük ya da Ölüm!" sloganı altında süren isyana katılan

devrimçiler daha çok dağlarda operasyon yaptılar. Aziz İlya gününden bu yana patlak verdiği için bu isyana “İlinden İsyanı” adı verildi.

“İlinden İsyanı” bastırılrsa da, onun girişimcileri başarılı oldu. Büyük güçler harekete geçtiler. Eylül 1903’te II. Nikola’nın Avusturya-Macaristan ziyareti sırasında, Viyana yakınlarındaki Mürzsteg kalesinde iki imparator, Rus ve Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanları B.Lamzdorf ve A.Goluhovski’nin katılımıyla Makedonya’da bir reform programı düzenlediler.

Bu program Viyana Programının hükümlerine dayanıyordu. 9 maddelik Mürzsteg Programının ilk maddesine göre, Makedonya’da, Osmanlı Devleti’nin Makedonya üzere Baş Müfettişi Hilmi Paşa bulunmak üzere Rusya ve Avusturya-Macaristan’dan özel sivil ajanlar tayin edilirdi. Onlar reformların yürütülmesini kontrol altında tutmalıydılar ve görev süreleri 2 yıl olarak ayarlanmıştı.

Programın ikinci maddesine göre, altı devletin (Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, İtalya, Fransa ve Almanya) subayları, Selanik, Bitola ve Kosova eyaletlerinde jandarmanın yeniden düzenlenmesine öncülük edeceklerdi.

Büyük devletlerin çoğu Mürzsteg programını onayladı. Sadece İngiltere bunu şart çerçevesinde kabul etti. İki devletin reform programı uygulanmadığı takdirde, İngiltere kendi reform programını öne sürme hakkına sahipti. İngiltere, Rusya ve Avusturya - Macaristan’ın İstanbul’daki etkisini, kendinin öncül ola bileceği “Avrupa Konseri” ile değişmeği planlıyordu.

İngiltere tarafından önerilen refer programına göre, Makedonya’yı Avrupa devletleri tarafından atanan baş vali (Müslüman veya Hıristiyan) yönetmeliydi ki, diğer büyük devletler bu teklifi reddetti.

Osmanlı hükümeti başlangıçta Mürzsteg programını kabul etmeyi reddetti ve Makedonya’da yurtdışı kontrolü olmadan kendisinin reform yapmak istediğini söyledi. Sultan, Rus ve Avusturya sivil ajanlarının Osmanlı hizmetine girmesini önerdi. Rusya Dışişleri Bakanı B.Lamzdorf, Sultan’ın Mürzsteg programının tüm maddelerini kabul etmemesi durumunda, Rusya baskı araçlarını kullanacağını söyleyerek bu öneriyi şiddetle karşı çıktı.

İngiltere’nin müdahalesini istemeyen Almanya’nın ısrarı ile Sultan hükümeti Mürzsteg programını kabul etti ve 24 Eylül 1904’te Sultan Abdulhamid de,

Makedonya'da 1904 yazından başlayarak reformlar yapılması konusunda kararname çıkardı.

Böylece, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine mudahilesi yasallaştırıldı.

Almanya'nın güçlenmesi konusunda endişeli olan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine giderek daha ısrarla müdahale etmeye başladı. "İlin İsyan"ından sonra, İngiliz hükümeti bir yardım heyeti ile H.Blaylfordu'yu Makedonya'ya gönderdi. Misyonun amacı Makedonya'daki durumu incelemektir. Londra'da kurulan Balkan komitesi, İngiltere'nin çeşitli yerlerinde çok sayıda insanın katılımıyla mitingler düzenledi.

Makedonya Eyaleti'nin genel valisi Mustafa Hilmi Paşa'nın sol tarafında iki komisyon oluşturuldu: Sivil ajanların komisyonu (Avusturya-Macaristan'ın Odessa'daki konsolosu G.Muller, Rusya'nın Beyrut'taki konsolosu N.Demerik); Osmanlı Osmanlı jandarmasının islahı için İtalya'dan Albay Sinyorise, Rusya'dan General Sostak, Avusturya-Macaristan'dan Albay Salis, Fransa'dan Albay Verona, İngiltere'den Albay Fairholme (Felihole), Almanya'dan Binbaşı von Alton ve Avrupa devlet yetkilerinden oluşan İtalyan generali Desiordis'in öncüllük yaptığı askeri komisyon.

1904 yılı Ocak ayında, iki sivil ajan ve 25 Avrupalı eğitimci subayın Selanik'e gelmesiyle Müritzeg Programının uygulanmasına başladı.

Af kararı verildi ve iki binden fazla kişi affedildi. 1904 yazında Makedonya'da nispeten sakin bir durum vardı.

Reformların başlangıçta normal uygulanmasına rağmen, mali açıdan yetersizlikler de dahil bir takım nedenler reformların gelişmesini engelledi. Bu nedenle, 1905 baharında, Rusya ve Avusturya-Macaristan, Osmanlı hükümeti karşısında üç Makedonya eyaletinde mali reform konusunu gündeme getirdi. İlk başta, Sultan hükümeti kararlı bir şekilde ona karşı çıktı. Sultan'ı etkilemeyi amaçlayan Avusturya diplomasisi Sultan'dan büyük güçlerin elçilerini onunla birelikte kabul etmesini ısrar etti. Sultan onları kabul etmeyi reddettiği zaman, 26 Kasım 1905'te beş devletin (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) Avusturya generali Julius von Ripper'in genel komutası altındaki donanma

kuvvetleri Türkiye'nin Lemnos adasına yaklaştı. Toplu deniz kuvvelerinin gösterisi etkili oldu ve 14 Aralık 1905'te, Osmanlı hükümeti Makedonya'da Avrupa kontrolü altında bir mali reform yapmayı kabul etti. Böylece, 1905'te Makedonya'da diğer bir dış denetim kurumu olan Mali Komisyon oluşturuldu. Bu komisyon Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya olmak üzere altı esas ülkeden temsilciyi içeriyordu.

Mürzsteg Programının uygulanmasındaki bir sonraki adım yargı reformu oldu. Ancak, Rusya ile Avusturya arasında bir anlaşmazlık oluştu. Avusturya, Osmanlı yargı sistemini bir yerlere kadar iyileştirmekle yeterlenmeyin gerektiğine inanıyordu. Rusya ise, Makedonya'daki Adalet sisteminde köklü bir değişiklik talep ediyordu.

1907'nin sonunda, Avusturya-Macaristan, daha önce Rusya ile kararlaştırılan yargı reformu projesini desteklemeyi reddetti. Daha sonra, Ağustos 1908'de Avusturya-Macaristan, Makedonya'daki temsilcilerini ve subaylarını geri çağırdı. 1908'in başlarında, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında Balkan siyaseti ile ilgili ihtilaflar başladığında, Rusya Dışişleri Bakanlığı Rusya-Avusturya'nın Makedonya üzerindeki kontrolünün çok taraflı gözetimini önerdi. 1 Eylül 1909'da, Mali Komisyon çalışmalarını durdurdu ve Rus sivil ajanları da faaliyetini durdurdu.

1908 yazında, II. Nikola'nın İngiltere kralı Eduard ile Revel'de yapılan görüşmede, Makedonya'ya “Avrupa Konseri” kapsamında gerçek bir özerklik verecek bir anlaşmaya varıldı.

Makedonya'daki reformlar, 1908-1909'da Genç Türkler devrimi sonrasında ertelendi.

Dünyayı XX yüzyılın ikinci on yılının başında tekrar bölmeye çalışan emperyalist gruplar arasındaki çelişkiler güçlendi. Üçlü Bağlaşma (İttifak) ve Üçlü Anlaşma (İtilaf) Devletleri arasındaki Balkanların yönetimi konusundaki mücadelenin nedeni, öncelikle bu bölgenin ekonomik ve stratejik önemiyle alakalıydı. Yarımadada; Yunanistan'da İngiliz ve Fransız sermayesinin, Bulgaristan'da Alman, Avusturya ve Rus sermayesinin, Sırbistan'da Rus ve Fransız sermayesinin çıkarları çarpışmaktaydı.

Balkan İttifaki uğruna müzakerelerin başlatan Sırbistan Başbakanı Lilavanoviç oldu.

13 Mart 1912'de Sırbistan ile Bulgaristan arasında bir ittifak anlaşması imzalandı. 16 Mayıs 1912'de Bulgaristan-Yunanistan anlaşması imzalandı. Balkan İttifakının oluşumu, aynı yılda Bulgaristan-Karadağ İttifakının kapanmasıyla sona eriyor.

Türkiye'nin İtalya ile olan savaştan zayıf çıktığını kullanan Bulgaristan, Makedonya'da acil reformlar yapılması talebiyle Türkiye'ye ultiimatorda bulundu. Hiçbir yanıt alınamadı ve 26 Eylül'de askeri hareket başladı. Resmi olarak Balkan Savaşı'nın 5 (18) Ekim 1912'de başladığı gösterilmektedir.

I Balkan harbinde Türkiye'ye karşı Bulgaristan 592 bin, Sırbistan 291 bin, Yunanistan 120 bin, Karadağ 40 bin asker çıkarmıştı. Balkanlar'da müttefiklere karşı duran toplam Türk askeri sayısı sadece 350.000 kişiydi.

Londra konferansında, Avusturya-Macaristan ve Almanya, Balkan İttifakını parçalamak istedi. Bu ülkelerden gelen diplomatlar, Makedonya ile ilgili tartışmada Sırbistan'ı, aynı zamanda da Bulgaristan'ı savundular. Sırbistan'a Bulgar-Sırp Antlaşması'nı tekrar gözden geçirmesini tavsiye ettiler, Bulgarlara ise anlaşmayı tekrar gözden geçirmeye razılık vermelerini önerdiler.

30 Mayıs 1913'te, Balkan İttifakıyla Türkiye arasında Londra'da bir barış anlaşması imzalandı. Türkiye'nin Balkanlar'daki mülklerinin neredeyse hepsi ellerinden alındı. Makedonya müttefikler arasında bölünmeliydi.

Sırbistan ve Yunanistan, Londra anlaşmasının imzalanmasının sonraki günü Bulgaristan'a karşı gizli bir ittifak imzaladılar. Karadağ da onlara katıldı.

30 Haziran 1913'te Bulgaristan eski müttefiklerinden çabuk harekete geçerek onlara saldırdı. Ancak bir ay zarfında Bulgar ordusu bozguna uğratıldı ve 10 Ağustos'ta Bükreş'te yeni bir anlaşma imzalandı. Bulgaristan'ın elinde kalan Pirin hariç, tüm Makedonya Yunanistan ve Sırbistan'ın eline geçti. Vardar Makedonyası Sırbistan'a, Selanik ve Selani ve Koulla limanları birlikte Ege Makedonyası Yunanistan'a devredildi.

Mustafazade, Tofig. Rus Kaynakları Bağlamında 19. Yüzyılın Sonları ve 20. Yüzyılın Başlarında “Makedonya Meselesi” ve Büyük Devletler.

Bükreş anlaşması etkili değildi. Bu antlaşmayı, Makedonya üzerine koyulan mezar taşıyla kıyaslıyorlardı. Makedonya halkı tamamen yasadışı bir durumdaydı.

Balkan Savaşları'na yaklaşımında Fransa'nın rolünden bahsederken, Balkan İttifakı oluşturulurken Fransa'nın kendi konumunu kesin protesto ile beyan ettiğini de kayd etmek gerekir. Aynı zamanda, Balkan İttifakı Fransa için kârlıydı, çünkü Avusturya-Alman bloğuna karşı mücadelede onu kullanılabilirirdi. Fransa'nın Bulgaristan'a olan kredileri Sırp-Bulgar anlaşmasının imzalanmasının hızlanmasını etkilemişti

Balkan harbinin başından itibaren, Puankare, kriz karşısında, Fransız hükümetinin İngiltere ve Rusya gibi “dostlar ve müttefikler”le birlikte hareket etmek niyetinde olduğunu belirtti. Sırp birliklerinin Adriyatik Denizi kıyılarına doğru ilerlemesinden endişe duyan Avusturya-Macaristan hükümeti, Sırbistan'ın Adriyatik kıyısına ulaşmasına izin vermeyeceğini kesinlikle belirtti.

Balkan savaşlarının en şiddetli döneminde, Puankare, neredeyse bütün Avrupa Türkiyesini Balkan devletleri arasında bölmek önerisinde bulundu. Fransa, Rusya'ya Avusturya karşısı hareketlerini koordine etmesini önerdi. Rusya'nın Balkan krizine silahlı müdahalesi durumunda, Puankare, Rusya'ya askeri destek gönderilmesini destekledi. Fransa, dünya savaşının Balkanlar'da başlayacağını onun çıkarına olduğuna inanıyordu. Çünkü, Avusturya-Macaristan birliklerinin önemli bir kısmını buraya sevk edecekti.

Büyük devletlerin burada görüş anket sorgusu yapmak hiç akıllarına gelmemişti. Perspektifi görmeyi başaran politikacılar, Makedonya'yı Sırlara veya Yunanlılara vermenin, onun kaderinin çözümü anlamına gelmediğini düşünüyorlardı.

Carnegie Komisyonunun bilgilerine göre, Yunanlılar, Yunanlı olmayan herkese ve Yunanlıya mahsus olmayan her şeye yönelik soykırım yaptılar. Bu politika sonucunda, İkinci Balkan Savaşı sırasında 16.000 ev yakıldı ve 100.000 kişi mülteci oldu.

Sırp ve Bulgar makamları, Makedon nüfusun anavatanlarından kovulması politikasını da izlediler. Ohrid, Kiçevo, Debas-Struga ve Doksato bölgeleri bu politikadan acı çekti.

Göç Ettirilme Bükreş anlaşması imzalandıktan sonra da devam etti. Carnegie Komisyonuna göre, Balkan savaşları sırasında 112.000 kişi Bulgaristan'a sürüldü ki, bunlardan 50.000'i Makedonyalıydı. 157 bin kişi (başta Yunanlılar, Makedonlar, Türkler ve Ulahlar (Vlakhlar)) Yunanistan'a taşındı.

Sonuç

Bu nedenle, konunun incelenmesi şu sonuca varmağa imkan sağlıyor: 19. yüzyılın son çeyreğinde oluşan "Makedonya Meselesi" Balkan bölgesini gerginleştiren ana etkenlerden biriydi. XX yüzyılın başlarında, Balkan devletleri ve Büyük Avrupa devletleri bu meselenin çözümüne giriştikten sonra sorun daha da kötüleşti. Balkan ülkeleri Makedonya'yı tamamen kendisine birleştirmek (Bulgaristan) veya bir parçasını (Sırbistan ve Yunanistan) ele geçirmek istiyordusa, Avrupa ülkeleri reform yapma eğilimindeydi ve gelecekte Makedonya'ya Avrupa'nın kontrolü altında özerklik verilmesine çalışıyorlardı.

Birinci Balkan Savaşı sırasında Arnavutluk sorununu çözen Avrupa ülkeleri Makedonya sorununa dikkati zayıflatmış oldular. Balkan devletleri bu meseleyi kendi aralarında barış yoluyla çözemediler. Sonuç olarak, çünkü müttefikler arasında savaş yapıldı ve Makedonya Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan arasında bölündü. Balkan Savaşı, Makedonya sorununu silahlı yollarla çözemedi ve üstelik Makedonya nüfusu için bu gerçek bir felaketti.

Каянакча

Pavlovski Yovan. Македонија-минување, историја, современност, инфо (руски превод Ака Неверова Христова). Скопје: МИ-АН, 2005.

Андреевская Е.А. Французская политика на Балканах накануне и во время первой Балканской войны. Автореферат кандидатской диссертации. Ленинград, 1954.

Исаева О.Н. Македонские реалии и русские проекты начала XX века // Македония и русские проекты на Балканах от Берлинского конгресса до Первой мировой войны (Сб. статей). Скопье, 2008

Исаева О.Н. Мюрцштетский опыт умиротворения Македонии // Македония (проблемы теории и культуры). М., 1999.

Mustafazade, Tofiq. Rus Kaynakları Bağlamında 19. Yüzyılın Sonları ve 20. Yüzyılın Başlarında “Makedonya Meselesi” ve Büyük Devletler.

Сквозников А.Н. Македония в конц. XIX-начале XX века-Яблоко раздора на Балканах. Самара, 2010.

Стоян Райчевски. Дипломатические документы о разроение болгар в Македонски и Одрижением крае в ходе преформ 1904-1908 гг. София.

Учаева Н.А. Македонийский вопрос в период Балканских войн 1912-1913 гг. Диссертации кандидата наук Саратов, 2008.

Шорман А.С. Очерки по истории Македонии и македонского народа (с древнейших времени до первой мировой войны). Т. 2, Казань, 1960.

Якушин В. Балканские войны и их результаты (Изд. Второе). Москва, 1977.

Ямбаев М.Л. Македония и Россия (1897-1902 гг.) канд. дис. М. 2004.

Jeopolitik İşbirliği Türkiye- Rusya İlişkileri: Vladimir Putin Dönemi (2000 – 2005)

Geopolitical Cooperation Türkiye – Russia Relations: The Vladimir Putin Era (2000 – 2005)

Vefa Kurban

Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
Prof., Ege University, Institute of Turkish World Studies, Izmir/Türkiye.

E-Posta: vefa_rzayeva@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-8178-1544

Burcu Gül

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler
Anabilim Dalı

Graduate Student, Ege University, Institute of Social Sciences, Department of
International Relations, Izmir/Türkiye

E-Posta: 92gulburcu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5132-1822

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 19 Mart/March 2022

Kabul/Accepted: 12 Mayıs/May 2022

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Kurban, Vefa-Gül, Burcu. "Jeopolitik İşbirliği Türkiye- Rusya İlişkileri: Vladimir Putin Dönemi (2000 – 2005)". *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2022), 11/36: 76-100.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir. /This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Vefa Kurban-Gül Burcu)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Günümüzde Avrasya coğrafyasının iki büyük gücü olan Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin çok derin ve köklü bir geçmişi vardır. İkili ilişkiler çok dinamik, karmaşıktır ve aynı zamanda büyük riskler içerir. Bilindiği üzere, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla Kafkaslar ve Orta Asya'da ortaya çıkan büyük güç boşluğunu Türkiye doldurmaya çalıştı. Bu durumun Batı tarafından da destek görmesi ise Moskova tarafından endişe ile karşılandı. 2000 yılına kadar bocalama süreci yaşayan Rusya 2000 yılından itibaren farklı değişim ve dönüşümlere sahne oldu.

2000'li yıllara gelindiğinde Rusya 1990'lardakinden çok daha farklı durumdaydı, askeri ve ekonomik olarak toparlanmış, reform sürecine girmişti. Ancak şurası da bir gerçek ki, Putin ile birlikte Rusya ekonomik açıdan büyük bir hamle başlatmıştır, ancak bu hamleye rağmen Rusya'nın ekonomisi, hem enerji kaynaklarına bağımlı kalmaya devam etti hem de sıçrama gösterdiği en önemli sanayi ise silah endüstrisi olmaya devam etti. Putin, çağdaş Rus dış politikasında güç ve refah stratejileri üretmeye odaklanmıştır. Komşu devlet ve bölgelerdeki gelişmelerin yakından takip edildiği bu reform süreci, Türkiye ile olan ilişkilerine de yansımıştır.

Çalışmada 2000-2005 yılları arasındaki Rusya'da Putin'in iktidara gelişi ile girilen ve literatürde "dostroyka" olarak bilinen yeniden yapılanma süreci, Çeçenistan'ın işgali ve Türkiye ile Rusya'nın ekonomik ve jeopolitik işbirliklerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Jeopolitik, Ekonomi, Uluslararası Siyaset.

Abstract

Today, the relations between the two great powers of the Eurasian geography, i.e. the Russian Federation and the Republic of Turkey, have a very deep and long-standing history. Bilateral relations are very dynamic and complex and involve great risks. Following the dissolution of the Soviet Union in 1991, a huge power gap appeared in the Caucasus and Central Asia, and Turkey attempted to fill it. In addition, the West's support for this condition was met with concern by Moscow.

By the 2000s, Russia was in a very different situation than it had been in the 1990s, it recovered militarily and economically, and entered the reform process. However, it is also a fact that Russia has made great economic progress with Putin. However, despite this progress, Russia's economy remained dependent on energy resources, and the most important industry in which it made a leap was the arms industry. Putin focuses on generating strategies for power and prosperity in contemporary Russian

foreign policy. This reform process, in which developments in the neighbouring states and regions were followed closely, was also reflected in its relations with Turkey. The aim of this study is to examine the restructuring process known as "dostroika" – which began with Putin's accession to power in Russia and took place between 2000 and 2005 - in the literature, the occupation of Chechnya, and the economic and geopolitical cooperation between Turkey and Russia.

Keywords: Türkiye, Russia, Geopolitics, Economy, International Politics.

Giriş

Bugün Rusya ve Türkiye arasındaki karmaşık ve değişken ilişki, geçmişten bu yana süregelen bir süreçtir. İkili ilişkilerin ilk dönemlerinde (15.-16. yüzyıllar), Osmanlı İmparatorluğu bölgede egemen güçtü ve Kırım Hanları Rusya'yı bile yönetiyordu. Fakat sonraki birkaç yüzyıl boyunca Rusya gelişip genişledi ve saltanatını Kafkasya'ya kadar genişletmek, Rusya'nın Karadeniz'e erişimini sağlamak ve daha sonra İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kontrolünü sağlamak gibi hedefler edinerek rakip bir imparatorluk haline geldi. Balkanlar, Kafkaslar ve Kuzey Karadeniz bölgesinde iki ülke on iki kez birbirleriyle savaştıkları için, 16. yüzyılın ortaları ile Birinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında geçen süre boyunca Rus-Türk ilişkilerinin baskın özellikleri rekabet, güvensizlik ve çatışmaydı. İşbirliği yapılan dönemler olsa da, bunlar genellikle kısa ömürlüydü ve ortak bir amaçtan ziyade ortak bir düşmana dayanıyordu (Hamilton, 2021, 3).

Birinci Dünya Savaşından önce yukarıda da belirtildiği üzere, birçok kez karşı karşıya gelen Ruslarla Türklerin Birinci Dünya Savaşı son savaşı olacaktır. 1917 yılında Rus İmparatorluğunun yıkılıp, Lenin liderliğinde Sovyetler Birliğinin kurulmasıyla ikili ilişkilerde de önemli değişiklikler yaşanacaktı (Yeşilot, 2021, 143). Öncelikle Türkiye'de milli mücadele devam ederken taraflar arasında gerçekleşen dostluk ve işbirliği süreci 1921 yılında imzalanmış olan Moskova Antlaşması ile resmîyet kazanacak (Kurban, 2014, 143-157), 1923 yılında Lozan Antlaşması ile bu süreç devam edecek ve 1925'te Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile pekişecektir. Bu antlaşmalarla II. Dünya Savaşı yıllarına kadar siyasi, ticari ve kültürel alanlarda işbirliği süreci devam etmiş ve taraflar arasında pek çok anlaşma, protokol imzalanarak dostane ilişkiler kurulmuştur (Okur, 2021, 7).

İkinci Dünya Savaşı sürecinde ise uluslararası sistemde önemli değişiklikler yaşanmış, Sovyetler Birliği 1925 yılında imzalanmış olan anlaşmayı tek taraflı olarak feshedince ve Türkiye’den hem toprak talebi hem de Boğazlarda ortak üs talebinde bulununca Türkiye Batı Bloğuna kaymıştır. Ancak buna rağmen taraflar arasındaki gerginlik uzun süre devam etmemiş, her şeye rağmen işbirliği imkânları değerlendirilmeye çalışılmış, pek çok ticari işbirliği anlaşması imzalanmıştır (Okur, 2021, 7).

Stalin’in ölümünün ardından iki ülke arasındaki ilişkilerde belirli bir yumuşama yaşanmış, 1960-70’lerde iki ülke arasında ekonomik ilişkiler gelişme sürecine girmiş ve 1984 Doğal Gaz Anlaşması ile ilişkilere enerji boyutu eklenmiştir. İki ülkenin soğuk savaş dönemindeki algılamalarında Sovyetler için, Türkiye NATO’nun güney kanat ülkesi; Türkiye için, Sovyetler Birliği kıvılcık tehdit olarak değerlendirilmiştir.

Yumuşama ve hatta işbirliği sürecinin Mihail Gorbaçov’un SSCB Komünist Partisi Genel Sekreteri olması ile ciddi bir hız kazanmıştır. Gorbaçov’un hem Sovyet sistemi göreceli olarak liberal çizgide reform etmek için yaptığı hamleler ve hem de dış politika yaklaşımları Batı bloku ile ilişkilerini rekabet yerine işbirliğine dönüştürme sürecini başlatmıştır (Kurban-Jafarov-Aslanlı, 2021).

Sovyetler Birliğinin 1991 de dağılmasıyla birlikte uluslararası sistemde derin ve köklü değişimler yaşanmış, yeni oluşan ortamda Rusya Federasyonu dış politikasında batıcı bir yaklaşım tercih etse de önce hayal kırıklığı yaşamış, daha sonra ise yeni dünya düzeninde kendine farklı bir yol çizmeye çalışmıştır (Asker, 2021, 133).

Genel olarak, Ankara ile Moskova ilişkileri ele alındığında “stratejik rakip mi, yoksa stratejik ortak mı?” sorusu, cevabı en çok tartışma yaratan sorulardandır. 1994 yılına değin, Moskova’nın dış politikasındaki sıcak ilişki kurma isteği bir yandan Batı taraflı ilerlerken, diğer yandan Batı’nın ideal politik aktörü olan Ankara için tanımlanan “dinamik, karmaşık ve riskli” ilişkileri (Hamilton, 2021, 3), Moskova ile Ankara’yı büyük bir gerilim çıkmazına doğru sürüklemiştir. Taraflar arasında diplomatik bağların zayıflığı, 2000 yılına kadar süregelmiştir. 2000’li yıllara gelindiğinde ise dünya sistemindeki tek kutuplu yapının kırılarak yerini daha karmaşık ve çok kutuplu bir yapıya bırakması doğrultusunda (Ergün-Kurban, 2020, 121) Moskova, oluşturulan dış politik planlamalarını daha ılımlı bir

yaklaşım ile sürdürmeye gayret etmiştir. Bu evrede, Rusya’da 2000 yılında Vladimir Putin’in iktidara gelmesi ve 2003 yılında Türkiye’de ise Recep Tayyip Erdoğan’ın göreve başlaması, ılımlı seyreden ilişkilerin etkili unsurlarından sayılabilmektedir.

Rusya devlet başkanı Vladimir Putin’in kararlı bir şekilde ilerletilen dış politik stratejilerinin temelini ekonomik nüfuzun oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda, Putin’in “yakın çevre” politikasının dâhilinde yer alan Türk ülkeleriyle işbirlikçi çizgide ilerleyen politik yaklaşımı, Türk-Rus ilişkilerini geliştiren bir diğer etmen olarak ifade edilebilmektedir. Türkiye ve Rusya’nın, ekonomik anlaşmalarının ağırlık merkezindeki enerji konusu ise itici ve sınırlayıcı bir güç olarak önem teşkil etmiştir. Ekonomik ve ticari etkileşimlerin büyük rol oynadığı Türkiye ve Rusya ilişkilerinde istikrarlı siyasi politikalar, güç dengesi kuramı çerçevesinde değerlendirilebilmektedir.

1. Vladimir Putin ve Stratejik Yaklaşımı

2000 yılında iktidara gelen Vladimir Putin’in Sovyetler Birliği’nin çöküşü ardından küreselleşen dünyanın kontrolünde olan karmaşanın üstesinden geldiği bir gerçekliktir (Strategic Annual Report, 2019,35). Putin’in dış politika zihniyetinde yer eden pragmatik tutum, kendisini bölgesel bir süper güç olarak tanımlayan Rusya’nın stratejik çıkarlarıyla örtüşmüştür (Secrieru, 2006,289).

1990’lar Rusya’sının, “Batı’ya boyun eğme” yılları olarak değerlendirildiği ve ulusal çıkarların arka plana itildiği düşüncesi (Lukyanov, 2012), Putin’in dış politika karar yapım aşamasındaki temel motivasyon olarak ifade edilebilmektedir (CIDOB, 2010,225). Araştırmacılar tarafından Putin’in siyasal dönüşüm söylemi perestroyka (reform) kelimesi ile ilişkili olan “dostroyka” (reformların tamamlanması) ile tanımlanırken, diğer yandan da milliyetçilik anlayışını Lukyanov’un da ifade ettiği üzere, Rusçuluktan ziyade Rusyalılık temeline dayandırmıştır (Lukyanov, 2012). Sovyetler Birliğinin çöküşünü “en büyük jeopolitik felaket” (Çalışkan, 2019,3) olarak tanımlayan Putin’in, uluslararası sahada daha iddialı ve agresif davranışlar sergilemesi bazı gözlemciler tarafından Putin’in kişilik ve bireysel istençlerine dayandırılrsa da bazıları Rusya’nın hegemonya arzusuna bağlamıştır (Bowen-Welt, 2021).

Rus dış politikasının saldırgan tonu küresel tehdit algılamalarından öte, komşu ülkeler ve diğer coğrafyalarda çıkar odaklı projelerine aracılık etmektedir. Vladimir Putin, öncelikle dış politika oluşumunu Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleriyle işbirliğini kapsamında ilerletmiş ve sıcak ilişkiler kurmayı hedeflemiştir. Fakat bu hedefi karşılık bulamamış ve dış politikası bağımsız bir diplomasiye öncülük ederek güç kazanımına yönelmiştir (Cipek, 2018,13).

Rusya'yı bölgesel güç haline getirmek için çalışan Putin'in dış politikası Gorbaçov ve Yeltsin dönemlerinden farklı olarak Batı ile ikili ilişkileri "faydacılık" temelinde yeniden inşa etmiştir. Bundan dolayı Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte dış politikası "çıkara dayalı iş birliği" şeklinde tanımlanmıştır (Yeşilot, 2021, 149).

Çağdaş Rus dış politikası hakkındaki tartışmaların şekillenmesinde büyük rol oynayan jeopolitik endişeler Putin'in eylemlerine net bir biçimde yansımıştır. Yeniden yapılanma dönemine adım atan Rusya, politik ve ekonomik planlamalarının merkezinde Türkiye'nin jeopolitik varlığına dikkate değer bir ağırlık vermiştir (Elma, 2010,129-130). Reformlarla ilerlettiği dış politikasında Türkiye ile işbirliği sürecine dayalı ilişkiler geliştirme yolunda adımlar atan Putin, enerji kaynaklarını politik manevra yeteneği ile kullanmıştır (Akgül, 2007,130-131).

2. Rus Dış Politikasında Üniterleşme Uğraşısı ve Kuzey Kafkasya

Putin'in iktidara gelişiyle değinilmesi gereken ilk konuların başında Çeçenistan konusu gelmektedir. Rusya devlet başkanının Çeçenistan'a yönelik "üniterleştirme" politikasının Kuzey Kafkasya bölgesine tesiri, Moskova yönetiminin siyasi ve askeri etkinliğinin artırılması ile doğrudan denetim sağlama yetisine olanak sağlamıştır (Akhiyadov, 2020,5).

Çeçenlerin bağımsızlık isteği bir süre sonra yerini terör eylemlerine bırakarak şekil değiştirmiş ve 1999 yılında Şamil Basayev ve Hattab komutansında yer alan İslamcıların Dağıstan'a saldırması üzerine Botlikh-Tsumadin'de beş köy işgal edilmiştir. Bu olay beraberinde Çeçenler işgalci olarak adlandırılmıştır. Aynı yıl Moskova, Buynaksk, Volgodonsk şehirlerinde gelişi güzel apartmanlara yapılan bombalı saldırıdan Çeçenler sorumlu tutulmuştur (Uyar, 2018, 299). Rus hükümetinin gerçekleri çarpıtarak çatışma gidişatını lehine çevirmesi bağlamında ihtiyaç duyduğu fırsat eline geçmiştir: terörü ortadan kaldırarak kahraman olmak.

Rus istihbaratı için Çeçenistan sorunu uluslararası sahada bir terör sorunu olarak imgenlenmiş ve bu şekilde tanıtılmıştır (Ateş, 2021,628).

Putin'in başkanlığının ilk dönemlerinde siyasi yeteneğini sergileyerek zafere ulaşma arzusuna hizmet edecek olan bu savaşın kazanılması zaruri görülmüş ve Dağıstan'ın işgal edilmesi sebebiyle Rus ordusu Çeçenistan'a girmeye başlamıştır (Kitagawa, 2017,271). Realist politikalar eşliğinde sert güç kullanımına olan zafiyetini gözler önüne seren Putin, Çeçen direnişçilere olan müdahaleleri ile dış politika refleksini açığa vurmuştur (Özçelik, 2018,66). Putin'in müdahale kararı, yükselen öncül olarak, terör örgütleriyle mücadeleden öte jeopolitik kaygılarla ilişkilendirilebilmektedir. Yeltsin dönemi ardından Rusya'nın yeni reformlar kapsamında ekonomik ve politik değerlerinin esaslı bir biçimde ele alınmasının, doğrudan nüfuz artırımı ile bağlantısı vardır. Bu noktada Putin'in aşırı milliyetçi söylemleri büyük bir ölçüttür (Thoburn, 2015,44). 21 Ocak 2001'de 61 numaralı "Rusya Federasyonu'nun Kafkas Bölgesinde Terörizmle Mücadele İçin Tedbirler" adlı kararnamenin imzalanması çatışma boyutunu değiştirmiştir. Askeri müdahale sorumluluğunun Rus Savunma Bakanlığı'ndan alınarak Federal Güvenlik Servisi'ne verilmesi, Çeçen direnişçilerin teker teker yakalanıp etkisiz hale getirilmesini şart koşturmuştur (Tanrısever, 2001,180).

Putin'in milliyetçi söylemlerinin onu başarıya ulaştıracağı konusunda derin inançları olmuştur. Terörle mücadele kapsamında edinilen önlemlerle Rusya'nın katı çıkarlarına hitap eden bu durumun bir diğer belirtici, Rus jeopolitikçisi Alexander Dugin tarafından verilmiştir. Dugin; "Çeçenya çağdaş Rus devletinin merkezindedir" açıklamasıyla Kafkasya'daki stratejik odağın Çeçenistan olduğunu belirtmiştir (Laruelle, 1970). Bu düşündürücü ifade Çeçen sorunu hakkındaki soru işaretlerine ilişkin ipuçları taşımaktadır. Sürece ilişkin analizlerde oldukça karışık bir hal alan jeopolitik tartışmalar; Çeçenistan'ın doğal kaynakları, verimli toprakları, yer altı zenginliğiyle açıklığa kavuşturulabilmektedir (Kurban, 2020, 16). Kuzey Kafkasya'daki en sıcak nokta olan Çeçenistan'ın terörle ilişkilendirilmesi ve Rusya tarafından realist politikalar eşliğinde sert güç kullanımına başvurulması anlatılanları anlamlı kılmaktadır.

Sovyet ve Rus siyaseti konusunda uzman, Amerikalı siyaset bilimci John B. Dunlop'a göre; Neo-faşist bir ideolog (Dunlop, 2004) olarak bilinen Dugin'in

Çeçenistan'la ilgili bir diğer konuşmasında; Putin'in Çeçenistan'a ihtiyacı olan siyasi çözüm sürecini sunmayı arzuladığını ve Çeçenistan'ı Rus devletçiliği ile inşa edilecek bir model olarak gördüğünü dile getirmiştir (Dugin, 2004). Çatışmaların anlamlandırıldığı Rus devletçilik inşası ile sunulan fikir, Putin'in "Çeçen ayrılıkçı gerillalar yok edilecektir" (Aljazeera, 2003) şeklinde verdiği sözle vücut bulmuştur. Rus gazetesi olan The Moscow Times Çeçenistan'ı, Rusya'da var olan bir terör örgütü (The Moscow Times, 2021) olarak aktarmıştır. Putin ise medyaya verdiği demeçte; uluslararası kabul görmüş çatışma standartlarının dışına çıkarak Çeçenistan'a ihlalleri arttırdığını belirtmiştir (Fritz, 2001). Dolayısıyla Putin 11 Eylül 2001 yılında Birleşik Devletlere düzenlenen saldırıyı da hesaba katarak terörle mücadele yasalarını katılaştırmıştır (Sapmaz, 2013,15). Bunun dışında Çeçenler, Moskova'daki Dubrovka tiyatrosu krizi ve 2004 Beslan okulu saldırısından da sorumlu tutulmuştur (Snetkov, 2002,1349). Bu krizlerden sonra uluslararası kamuoyunda Çeçen siviller "terörist" olarak tasvir edilmiştir (Shinar, 2018,137-138). Gelinen noktada Çeçenistan'daki savaşın, Çeçenistan'a uygarlık getirme olarak aksedilmesi ve bu yaklaşımın ana hatlarının etno-politik olgulara dayatılması Rusya'nın yeniden merkezileşmesine imkân verecek bir faktör olarak planlanmıştır.

Putin'in cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasında da merkezizetiçiliği öne sürmesinin payı vardır. Federal merkez ile bölgeler arasındaki bağları yeniden düzenleyeceğinin sözünü vererek seçilen Putin, bu evrede Çeçenistan'a karşı başlatılan savaş devreye sokmuştur (Ağır, 2015,41). Otoriter bir yapı kurma arzusuyla tetiklenen Çeçen Savaşı, Putin'in uzlaşya karşıt tutumu ile Çeçen bağımsızlığını yok etme amacı taşısada da, Rusya'da şiddeti meşrulaştıran bir olay olarak yer almıştır (Akınhay, 2007, 217). Şubat 2000'de Grozni şehrinin Rus ordusu tarafından ele geçirilmesine rağmen 2009 yılına tekabül eden savaşın bitişiyile (Akhiyadov, 2019,2) görülen en önemli sonuç Rusya'nın desteği ile kurulan Kadirov yönetimi olmuştur. Rusya ile birlikte Çeçenistan'ı yöneten Kadirov yönetimi Moskova hükümetine yakınlığıyla bilinilmektedir. Çeçenistan resmiyette Rus kanunlarının uygulanmadığı fakat klasik Rus geleneklerinin devam ettirildiği bir "de facto" devleti haline getirilmiştir (Aktaş, 2009,234). Rusya'daki merkezileşme reformlarının güçlü bir göstergesi olan bu eylemler, ileri gelenler aracılığıyla yerel güç hâkimiyetinin bölgesel meclislere geçtiği ve merkezin

bölgelerle olan ilişkilerindeki hiyerarşinin sürmesiyle açıklanabilmektedir (Akhundova, 2014,57).

Putin'in Türkiye'ye ilk resmi ziyareti 2004 yılında gerçekleşmiştir. Bu ziyaret bir dönüm noktası sayılabilecekti, çünkü Rusya'nın asırlardan beri özellikle Balkanlar ve Kafkasya için mücadele halinde olduğu Türkiye ile ikili ilişkilerinin seyrini değiştirecek nitelikteydi. Ziyaret öncesi Türkiye'de El Kaide bağlantılı olduğu düşünülen dokuz Çeçen tutuklanmıştı ve bu durum havayı yumuşatacağı, çünkü Rusya Çeçen meselesinin en başından itibaren Türkiye'yi Çeçenlere açıkça destek vermekle suçluyordu (Yeşilot, 2021, 150).

Tarihsel süreçte dağılma sonrası toprak kayıplarıyla birlikte, ulus-kimlik inşa etme sürecine giren Rusya Federasyonu'nun politik atılımları Çarlık Rusya'sı gibi "ulus-üstü" bir yaklaşımı zaruri kılmıştır (Çelebi, 2004,100). Sonuç olarak, Rusya'nın Çeçenistan ile olan savaşında mutlak bir başarı sergileyemediği, aksine siyasi istikrarsızlıkların hüküm sürdüğü bir döneme adım atılmıştır. 2009'a değin sürmüş olan bu savaşın maliyetleri artmış, Çeçenistan'ın önde gelen isimleri Moskova yanlısı bir sistem kurmada zorlanmış ve Çeçen halkına verilen demokrasi sözü yerine getirilmemiştir (Tanrıseven, 2001,201). Ayrıca Rusya'nın savaş kanunlarını ihlal etmesi de başka bir problemdir. Uluslararası toplum tarafından "modern çağın insan hakları felaketi" olarak nitelendirilen savaşta, Rusya'nın sistematik işkence, infaz ve birtakım ceza taktiklerine başvurduğu, Çeçen güçlerinin ırkçı ve nefret söylemleriyle kışkırtıldığı söylenebilmektedir (Gilligan, 2013).

1990'lardan günümüze kadar süren Çeçenistan problemi, Çeçenistan'ın Rusya Federasyonuna bağlanması ya da bağımsızlığını elde etmesinden daha karışık bir haldedir. Mevzu, Rusya'nın federasyon yetkililerini denetiminde tutma ve Kafkasya coğrafyasını kontrol isteği taşımaktan da öte bir durumu sergilemiştir. Distopik bir yaklaşımla Rus-Çeçen mücadelesi, iç ve dış politik aktörlerin menfaat ilişkileri çemberinde gelişim göstermiş ve Kafkasya, rekabetin çatışmalarla açığa vurulduğu bir bölge olarak "statüko"ya dönüşmüştür (Yalçınkaya, 2006,45). Rusya'nın statükoyu ve atalet olgusunu takip ettiği bilinmekte ve Putin'in iktidara gelişiyle şekillenen siyasi kararlar, ekonomi politikasının değişimine yer vermiştir (Smith, 2010,15).

3. Türkiye ve Rusya: Jeopolitik Hassasiyet ve Ekonomik İşbirliğinin Zeminleri

Putin'in iktidara gelmesiyle şekillenen politik kimliğin, ekonomik mekanizmaları etkilemesi, uzun soluklu stratejiler beraberinde küresel hegemonya yarışına dâhil olma konusunda Rusya'yı cesaretlendirmiştir. Ulusal çıkarların bir başka göstergesi olan bu yarışta Putin döneminin Türkiye ile olan stratejik profili, bir yakınlaşma ile tasvir edilebilmektedir (Ria.ru, 2019). 2000'li yıllarda Türkiye ve Rusya ilişkilerinde, siyasal seçimlerin ardından jeopolitik mücadelenin yerini jeopolitik işbirliğine bıraktığı söylenebilmektedir. 2000'li yıllarda iki ülke arasındaki ilişkiler hızla gelişmiş ve dış ticaret hacmindeki artış dikkatleri çekmiştir (Sarıaslan, 2019,189).

3.1. Avrasyacılık Yaklaşımı

Rusya devlet başkanı Putin'in politik ağırlık merkezinde Avrasya bölgesi bulunmuştur. Putin'in en önemli dış politika açılımı olan eski Sovyet çemberinde Moskova'nın tesirinin artması yolunda, BDT üyelerine ve "yakın çevre" doktrini kapsamındaki ülkeler aracılığıyla nüfuz artırımı hedeflenmiştir. Putin'in bu stratejisi, Avrasya ve Kafkasya ülkelerinin sunduğu ayrıcalığı pesimistik bir yol ile değil de siyasi, ekonomik anlaşmalar bağlamında sağlamaya çalışmıştır (Sönmez, 2010,60).

Avrasyacı yaklaşım çerçevesinde değerlendirilen bir diğer husus ise; Rusya tarafından daha önce hiç değinilmemiş olan Kıbrıs meselesidir. 2004 yılında KKTC'ye verilen destek, Türkiye-Rusya ilişkileri açısından büyük önem taşımaktadır. Rus politikacıların Avrasyacılık düşüncesinin özünde "...Avrasya Rusya'nın meselesidir" şeklindeki söylemi (Çakır-Günday, 2017,180) ve Türkiye'nin de bu şemada yer alması ikili ilişkilerin seyrine etki etmiştir. Politik ilişkilerin iyileştiği evrede Alexandr Dugin'in Türkiye ve Rusya'nın "Avrasyacı" bir yoldan ilerlemesi gerektiğini ve ABD'nin Kıbrıs'ı birleştirme planlarına karşı, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni ve Rauf Denktaş'ı desteklediğini belirtmiştir (Ayman, 2012,130).

1974'ten 2004'e değin Kıbrıslı Rumlar ve Kıbrıslı Türklerin birleştirilmesi için sayısız görüşme ve toplantılar düzenlenmiş fakat herhangi bir sonuca ulaşamamıştır (Akfırat-Özkan, 2010,8). Dugin KKTC'nin bağımsızlık savaşını

Doğu Akdeniz’de Türkiye’yi desteklediğini belirtmiştir (KKTC Enformasyon Dairesi, 2019). Kıbrıs, rekabet ve çıkar faaliyetlerinin merkezinde yer almış, Rusya ise Doğu Akdeniz meselesinde arabulucu bir rol üstlenmek istemiştir.

3.2. Türkiye ve Rusya: Jeoekonomik Yaklaşımlar

2000’li yılların başından itibaren Türkiye-Rusya’nın sıcak ilişkileri ticaret, siyaset, turizm, enerji gibi konularda taraflara kazanç sağlayan bir düzlemde ilerleme göstermiş ve Türkiye düşman algılamalarının dışında tutulmuştur (Sezer, 2001,11-12). Bu durumun ilk sinyali Rusya Başbakanı Mihail Kasyanov’un Ankara’yı ziyaretiyle verilmiştir. Kasyanov ziyaretinde doğal gaz arzını arttırma sözü vermiş ve Türkiye’yi rakip değil “ortak” olarak nitelendirmiştir (Borschevskaya, 2016,45).

Ziyaretin ana maddesi olan enerji alanında Rusya Türkiye’ye Gürcistan aracılığıyla ayda 100 milyon kw/s enerji satmayı kabul etmiş ve Gazprom batı hattının kapasitesinin artırımının tamamlandığı bildirilmiştir. Ayrıca Botaş’ın 57 şehre daha doğal gaz ulaşımı planladığı belirtilmiştir (Kınıklıoğlu, 2001,158). Ziyaretin sonrasında 2 Nisan 2001 yılında Karadeniz Deniz İşbirliği Görev Grubu (BLACKSEAFOR) kurulmuştur. Bu görev grubu, Türkiye ile Rusya’nın Karadeniz’de ortak bir kuruluşta yer alması açısından önem taşımaktadır (Taşçı, 2019,88).

Karşılıklı menfaat ve iyi niyet temellerine dayandırılan bu işbirliği, Karadeniz’de emniyet kolektifi olarak yorumlanabilmektedir. Bu planın en önemli özelliği iki ülkenin de çok kutupluluğun altını çizmesi ve Birleşmiş Milletlerin anahtar rolü bakımından önemlidir. Ek olarak Karadeniz’deki kuruluşun Montrö Boğazlar Sözleşmesine bağlılığın vurgulanması anlamına da gelmektedir (Efegil, 2013,30-31).

16 Kasım 2001 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanları düzeyinde “Avrasya İşbirliği Eylem Planı: İkili İşbirliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa” adlı belge imzalanmıştır. Bu belge ile Avrasya’da rekabet yönelimi değil işbirliği gayesi ima edilmiştir (Russel, 2021,4). Türkiye ile işbirliğini ilk kez çok boyutlu ortaklık olarak ifade eden bu belge, iki ülke arasındaki muhtemel problemlerin çözümünü kolaylaştıracak Kafkaslar, Balkanlar ve

Kıbrıs'ta; güvenlik, ekonomi ve terörizme karşı beraber Ortak Çalışma Grubu kurma kararına işaret etmiştir (Ayman, 2012,127).

Rusya ile işbirliklerinin yükselişe geçtiği bir diğer adım ise Ocak 2002'de Askeri İşbirliği Anlaşması'nın imzalanmasıyla belirlenmiştir (Tellal, 2005,62). Rus Genelkurmay Başkanı Anatoli Kvaşnin ve Türkiye Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu görüşmelerinde; "Askeri Alanda İşbirliğine İlişkin Çerçeve ve Askeri Personel Eğitim İşbirliği Anlaşması" kararlaştırılmıştır (Çulha, 2016,289).

Diğer yandan aynı yılları takiben Rusya ve Almanya arasındaki yakınlaşmanın Ankara hükümeti tarafından yakın merceğe alındığı söylenebilmektedir. Hızla karar verilen realpolitik yaklaşımın altında Rusya'nın uluslararası sahada kendini ön plana çıkarma isteği ve iç ve dış siyasette komşu ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesi yatmaktadır (Musaoğlu-Özgöker, 2008,73). Bir yandan çıkarlar denklemi diğer yandan Sovyetlerin çöküşü ardından girilen politik kimlik arayışı Rusya'nın itici etmenlerinden sayılmaktadır (Yıldırım, 2013,73-74). Rusya'nın konstrüktivist güvenlik yaklaşımı paralelinde Almanya'nın Soğuk Savaş sonrası izlediği çok taraflılık ve dünya politikası yaklaşımı (Birdişli, 2019,373) Rusya ile yakınlaşmasının temel unsurlarındandır. Rusya ile Batı arasındaki diyalogların Türkiye tarafından izlenmesi ise politik refleks olarak değerlendirilmektedir.

2003 yılına gelindiğinde ise Türkiye-Rusya ilişkilerinde önemli bir evreye işaret eden etmen; Mavi Akım hattından gaz naklidir. Gazprom'un Rusya açısından kritik önemi, politik ve ekonomik alanlarda Rusya'ya manevra yeteneği kazandırmasından kaynaklanmaktadır (Gazel, 2003,73). Rusya Federasyonu ve Türkiye arasındaki gaz nakli işbirliğinin sürdürülmesi iki stratejik profile dayanmaktadır. İlki Türkiye'nin iyi bir müşteri olması ile işbirlikçi profil, ikincisi ise Karadeniz ülkelerinden olan Türkiye'nin Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına ve Trans-Hazar hattına bir rakip profilinde yer almasıdır (Başaran, 2019,77). Türkiye'nin katılımcısı olduğu enerji projelerinden olan Mavi Akım Doğal Gaz Boru Hattı'nın işlevsel özelliği 2003 yılının Şubat ayında başlamıştır. Proje bağlamında, Rusya'dan Türkiye'ye 25 yıllığına toplam 365 milyar küp enerji nakli yapılmasında karar kılınmıştır (Hagverdiyeva-Mazıcı, 2018,139).

Rusya'nın stratejik planlamalarından biri olan bu enerji naklinin hem ABD hem de AB'ye dokunan parçaları mevcuttur. Türkiye, Rusya tarafından hem

Avrupa enerji pazarlarına erişebileceği bir köprü olarak görülmüş hem de Birleşik Devletler ile olan rekabette, bölgenin ABD hegemonyasından uzaklaştırılması açısından karlı bir ortak olarak nitelendirilmiştir (Kakışım, 2019,70). Bu bağlamda ABD ve AB gibi aktörlerin “çoklu boru hattı stratejisi” belirleyerek, doğal gaz ve petrol boru hatları ile ilgili çalışmaları geliştirdikleri söylenebilmektedir. Rusya ise bunlara alternatif niteliğinde engel projeler sunarak rekabete devam etmektedir (Nogayeva, 2011,115). Bilindiği üzere Türkiye birincil enerji tüketiminde % 75, petrolde % 94, doğalgazda % 56,1 dışa bağımlıdır (Gözler, 2019). Bahsi edilen projeye Türkiye penceresinden bakıldığında doğal gazın kesintisiz biçimde ulaşması ve ülkenin enerji güvenliğini sağlaması öncül faydalardandır. Ek olarak Türkiye’den Avrupa’ya açılan kapı olması dolayısıyla bir kazan-kazan politikası olarak şematize edilmiştir (Kalaycıoğlu, 2019).

Türk-Rus ilişkileri 2003 yılında, Amerika’nın Irak işgali ile daha da sıcak bir evreye girdiği söylenebilmektedir. Türk hükümeti ve Rusya Federasyonu, işgali uluslararası güvenlik normlarının ihlali olarak değerlendirmiş ve ilerleyen süreçte TBMM’nin 1 Mart 2003 tezkeresini reddetmesiyle Rusya Federasyonu’nun Türkiye’ye olan güven bağı pekişmiştir (Hodalğulları-Aydın, 2016,747). Fakat diğer yandan Rusya, ABD’nin uluslararası kamuoyu tarafından kınanmasını uygun bulmamış ve ABD’ye verdiği desteği belirterek teröre karşı mücadelede yan yana olduğunu ifade etmiştir. Bu ifadesi beraberinde ABD’nin Ortadoğu çıkarmasının, kendisine sunduğu Orta Asya ve BDT devletleriyle yakınlaşma olanağının altını çizmiştir (Cankara-Cankara, 2007,204-205).

2004 yılı Moskova ve Ankara diplomasisi açısından fazlaca engel aşılacak bir yıl olarak değerlendirilebilmektedir. 2004 yılında Putin’in Ankara’yı tarihi ziyareti (President of Russia) ve Anıtkabir’i ziyaret ederek çelenk koyma törenine katılması büyük yankı uyandırmıştır. Putin, Atatürk’ün adının Türk devletinin doğuşu ve Rus-Türk dostluğunun başlangıcı ile bağlantılı olduğunu bildirmiştir (President of Russia) PKK terör örgütü ve Çeçen meselesini masaya yatırmak üzere Putin’in Ankara’ya ziyareti planlanmış, bu iki mesele Türkiye ve Rusya ilişkileri açısından güvenlik kaygısı yaratmıştır. İki aktörün misilleme yoluyla çözmeye çalıştığı problemleri oluşturan bu durum, İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçen

petrole konulan kısıtlama ve Moskova'daki Bakü-Ceyhan boru hattını haklı gösterme gayreti olarak ifade edilmiştir (DW, 2004).

Ahmet Necdet Sezer'in misafiri olarak Ankara'ya gelen Putin'in (Kremlin.ru) bu ziyareti sırasında Ortak Deklarasyon'da "Çok Boyutlu Güçlendirilmiş Ortaklık" anlaşması imzalanmıştır (Kanbolat, 2012). Bu bildirge ile Türkiye ve Rusya ilişkilerinde stratejik rekabettin geri planda kaldığı ve çok boyutlu ortaklığın ivme kazandığı bir dönem olarak tasvir edilmiştir (Tüfekçi, 2017,67). Özetle 2000'li yıllarda, Çeçen bağımsızlık mücadelesi ve terör problemleri gündemden düşmüş, enerji güvenliği ve finansal meseleler önem arz etmiştir (Akhiyadov, 2020). Ülke liderlerinin gerçekleştirdiği görüşmeler, jeopolitik kaygılar ve stratejik işbirlikleri ekseninde ilerleme göstermiştir.

Artan ziyaretler beraberinde Aralık ayında, "Karasularının Ötesinde Tehlikeli Olayların Önlenmesi", "Savunma Sanayi Alanında İşbirliği" ve "Mübadele Edilen Fikri ve Sınai Mülkiyet Haklarının Karşılıklı Korunması ve Bankalar Arasında İşbirliği" anlaşmaları imzalanmıştır (Üçarol, 2019,751-753). "Botaş ile Gazprom Arasında Enerji Alanında İşbirliğine İlişkin Çerçeve Anlaşması" ile "Türk-Rus Eximbank ve Vneşekonombank Arasında İşbirliği Protokolü" imzalanmıştır (BBC, 2004). Putin imzalanan anlaşmaların, terör örgütleriyle mücadelede işbirliğine ve her türlü siyasi, ekonomik, kültürel ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayacağını belirtmiştir (Arafat-Alnuaimy, 2011,112).

2004 yılına gelindiğinde, düzenlenen "İslam Konferansı Örgütü" toplantısında, Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Lavrov ile Türkiye Dışişleri Bakanı Abdullah Gül Moskova'da görüşmüşlerdir. KKTC'ye uygulanan ticari yaptırımların kaldırılması yönünde isteğini dile getiren Gül, Türkiye ile Rusya ilişkilerinin giderek derinlik kazandığını belirtmiş ve bunun çok boyutlu ortaklık ile tazelenmesini belirtmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Başkanlığı, 2004).

Kısacası 2004 yılı Kıbrıs konusunda Rusya'nın desteği sağlanmış, Çeçenistan problemiyle Türkiye'ye doğrultulan suçlayıcı söylemler son bulmuştur (Oğan, 2004). Türkiye jeopolitik olarak Rusya açısından vazgeçilmez bir konumdadır. Türkiye'nin denetimi altında olan Boğazlar ve Karadeniz kıyıları Avrasyacı stratejiye hitap etmekte (Koçak, 2017,19) ve Rusya'nın Birleşik Devletlerle olan rekabetinde dengeleyici bir aktör olarak algılanmaktadır.

2005 yılında ise gelişen karşılıklı ziyaretler çerçevesinde, Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Moskova'yı ziyaret etmiştir. Ziyaretler arttıkça ikili arasındaki dostluk söylemleri somut bir hal almıştır (Örmeci, 2020, 130). Başbakan Erdoğan'ın işadamları ile katıldığı toplantıda Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) desteğiyle Moskova'da bir Türk Ticaret Merkezi olan "Akmerkez" açılmıştır (Ediger, 2020). Rusya ve Türkiye'nin sıcak ilişkileri neticesinde pozitif gelişmeler yaşanmıştır. Rusya'da yaşayan Türk müteahhitler büyük ölçüde maddi kazanımlar elde etmiş ve vize kısıtlamaları kaldırılmıştır (Özel, 2016). 1989-2005 yılı arası Rusya'daki Türk inşaat şirketlerinin faaliyeti doğrultusunda inşaat projeleri 14,7 milyar ABD doları olarak rakamlandırıldığını belirtmek önemlidir (Isachenko, 2021, 14).

Türk-Rus ilişkilerinde enerji işbirliği hakkında ise, 2002'den itibaren faaliyette olan Mavi Akım ile Türkiye'nin artış gösteren enerji tüketimi 2005 yılında 45 milyon ton petrole ulaşmıştır (Köstem, 2019,15). Türkiye petrolde olduğu gibi doğal gaz ulaşımında da üretim-tüketim noktalarını birbirine bağlayan bir konumdadır (Özev, 2017,51). Türkiye, İstanbul ve Çanakkale boğazları aracılığıyla temin edilen petrol ve doğal gazın Ceyhan'a ulaşması amaçlar arasında yer almış ve Samsun-Ceyhan hattıyla günlük 1 milyon ton enerji kapasiteli boru hattı konusu konuşulmuştur. Putin 2005 görüşmelerinde Mavi Akım ile Orta Doğu pazarına, İsrail'e ve Güney Avrupa'ya enerji sevkiyatı şeklindeki düşüncesini açıklamıştır (BBC, 2005).

Burada iki kritik nokta vardır. Birincisi Türkiye'nin Rus petrolü ve doğalgazına olan bağımlılığı birçok Türk araştırmacıyı endişelendirmiştir, çünkü enerji teslimatı konusunda herhangi bir aksama Türkiye'yi savunmasız hale getirebilecektir (Weitz, 2011). Diğer yandan Rusya için Türkiye, güvenilir bir pazar ve müşteri olarak mantıklı gözüксе de rakamlara bakıldığında Türkiye, Rusya'ya yıllık 15 milyar dolar kazanç sağlamıştır. Türkiye'nin bu çemberden çıkması durumunda Rusya'nın ticari açığının 2,5 milyar dolar düzeyinde olacağı araştırmacılar tarafından tahmin edilmektedir (Çelikpala, 2011,49). Necdet Pamir, Rusya Federasyonu'nun ulusal gelirinin 3'te 2'sinin petrol, doğal gaz ve metal ihracatından sağladığını ve bugün enerjinin Rus dış politikasını şekillendirdiği kadar iç istikrarının da itici gücü olduğunu belirtmiştir (Pamir, 2007,33-34). Bu da

demek oluyor ki enerji ve ticaret konularındaki gayret tek taraflı olmamış ve bu durum çoğu kez yaşanan politik problemlerin giderilmesinde etken bir mekanizma işlevi görmüştür.

Sonuç

Türkiye ve Rusya uzun bir tarihe sahip iki ülkedir. İkili birçok komşu gibi zaman zaman çekişmeler yaşamış ve ortaklıklara soyunmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde gelişen fırsatlar ve beklentiler 2000’li yıllarda somutluk kazanmış ve Türk-Rus ilişkilerindeki hassasiyetler giderilmiştir. Gerek küresel gerek bölgesel yoğun diyalog ve etkileşim içinde olan Moskova ve Ankara ilişkilerin işbirlikçi boyutu 2000’li yıllarda zirveye ulaşmış ve belirleyici olan politik değerler, ekonomik faktörlerin itici gücüyle şekillenmiştir.

Sovyetler Birliği’nin son dönemi olan 1990’lar Boris Yeltsin döneminde Rusya’nın küresel ölçekte “Batıya boyun eğen” profili, iç siyasette de hatırı sayılır bir başarı elde edememiştir. Rusya Federasyonu’nun küreselleşen dünyadaki statüsü, Soğuk Savaş sonrası düzende en önemli konulardan birini oluşturmuştur. 2000 yılında iktidara gelen Vladimir Putin Sovyetler Birliği’nin çöküşü ardından küreselleşen dünyanın kontrolünde olan karmaşada başkanlık koltuğuna oturmuştur. Putin’in söylemsel stratejiler beraberinde milliyetçilik duygusunu öne sürerek değiştiği Çeçenistan problemine yanıtı, Yeltsin döneminden farklı olmamıştır. Yeniden yapılanma sürecinde inşa edilmeye çalışılan yapı Çeçenistan’ın Kadirov yönetimine teslim edilmesi, “de facto” devleti halini almasıyla son bulmuş ve ulus-üstü yaklaşımı zaruri kılmıştır. Kuzey Kafkasya’daki en sıcak nokta olan Çeçenistan’ın terörle ilişkilendirilmesi doğrudan nüfuz artırımı istenciyle bağlantılı gelişmiştir.

Putin’in bir diğer bölgesel politikası olan Avrasyacı bütünleşme tasarısı incelendiğinde, tam anlamıyla bir bütünleşmeden bahsedilememektedir. Bütünleşme hareketinin ikelliği ve zayıf performansı göze çarpmıştır. Putin’in en kritik dış politika açılımı olan eski Sovyet çemberinde Moskova’nın tesirinin artırılmasıdır. Eşgüdümlü olarak ise BDT üyeleri ile “yakın çevre” doktrini kapsamındaki ülkeler aracılığıyla nüfuz artırımının hedeflemesidir. Bu tasarılar ile Rusya kendi hegemonya düşüncesini formüle etmiştir. Ekonomik alanda bölgesel bütünleşme, Rusya için bir araç niteliğindedir. Avrasyacılık ideolojisi altında, Rusya’nın eski Sovyetler geleneğini yeni yapılanma çatısı altında canlandırma

isteği ve dünya güçleri sıralamasında hatırı sayılır bir konuma yükselme hedefi yer almaktadır.

Putin'in, Türkiye ile olan ilişkilerini belirleyen mekanizmaların başında finansal meseleler gelmektedir. Küresel çapta giriştiği hegemonya yarışında, Ankara ve Moskova arasında artan ekonomik ilişkilerin, siyasi mekanizmalara da pozitif etkisi gözlemlenmiştir. Karşılıklı ziyaretler ve dostluk anlaşmalarıyla kamufle edilen pürüzler, ekonomik menfaatlerin politik meseleler üzerindeki güçlü bir göstergesidir. Değerlendirilen dönemde, diplomatik ilişkilerdeki tansiyon geçmiş dönemlere nazaran düşmüştür. Bahsi edilen süreç, yumuşama dönemi karakterini yansıtan ekonomik işbirlikleriyle sonuçlanmıştır. Bu sonuç enerji işbirliğinin stratejik bağımlılığı da vurgulamasıyla elde edilmiştir. Enerji alışverişi, Moskova ve Ankara ilişkilerindeki jeopolitik argümanların en etkili unsuru olarak yer etmiştir. Rusya'nın politik krizleri ele alış yöntemi olarak enerji kozunu kullanması buna bir örnek oluşturmaktadır.

Karşılıklı bağımlılık ilkesinden hareketle Rusya'nın da Türkiye'ye olan ihtiyacı yadsınamaz bir gerçekliktir. Tarihsel olarak Rus-Türk ilişkilerinin çatışmacı seyrini belirleyen faktörün dostluktan çok menfaat olgusuyla bağlantılı olduğu kanısına ulaşılmıştır. Özellikle enerji güvenliği bünyesinde sürdürülen işbirliklerinin diğer uluslar ile sağlam bağlantılar kurmaları açısından kaçınılmaz olarak değerlendirilmiştir. Tarihi süreç içerisinde Rusya'nın güvenlik kültürü hasım veya rakiplerini yıkarak ayakta kalmayı öncelemektedir. Rusya için güvenlik sağlamada açık askeri güç kullanımı diğerlerine nazaran çoğunlukla ön plana çıkmıştır. Rusya, güvenlik sorunu olarak belirlediği gelişmeler karşısında agresif politikalar uygulamaktan çekinmeyeceğini Ukrayna, Gürcistan ve Suriye özelinde göstermiş, Suriye'de çatışmalarına aktif bir şekilde katılarak insani değerleri hiçe sayan operasyonlar gerçekleştirmiştir. Rusya Moskova Knezliği'nden bu dönemin Federasyonu'na, stratejik kültürün belirlediği mimari koşulları olgunlaştırıp hamlelerini süreklilik içerisinde gerçekleştiren bir devlet zihniyetine sahiptir. Jeopolitik açıdan şekillendirme uzun bir zamana yayılsa da Rusya'nın bir kıta devleti refleksi ile gerekli gücü toplamasını müteakip ulusal hedeflerine el atmaya devam edeceğini yaşanan süreç bir daha ortaya koymuştur.

Kaynakça

- “Putin vows to destroy Chechen resistance”,
<https://www.aljazeera.com/news/2003/7/7/putin-vows-to-destroy-chechen-resistance> , (Erişim Tarihi: 02.01.2022).
- “Rus Stratejist ve Siyaset Bilimci Alexandr Dugin: KKTC’nin Bağımsızlık Savaşı, Doğu Akdeniz’in itibarıdır”, <https://pio.mfa.gov.ct.tr/rus-stratejist-ve-siyaset-bilimci-aleksandr-dugin-kkctn-bagimsizlik-savasi-dogu-akdenizin-itibaridir/> , (Erişim Tarihi: 11.01.2022).
- “Межгосударственные отношения России и Турции”,
<https://ria.ru/20191022/1560021629.html> , (Erişim Tarihi: 03.01.2022).
- “По прибытии Владимира Путина в Анкару в его честь был дан обед от имени Президента Турции Ахмета Недждета Сезера”,
<http://kremlin.ru/catalog/countries/TR/events/45544> , (Erişim Tarihi: 10.01.2022).
- Ağır, O. (2015). “Rus Tipi Federalizm”, TSA, 19 (1), 41.
- Akfırat, S., Özkan, B. (2010). “Ulusal/Etnik Kimliklerin Stratejik İnşası: Kuzey Kıbrıs Örneği”, Bilig, 52 (1), 8.
- Akgül, F. “Rusya’nın Putin Dönemi Avrasya Enerji Politikalarının Türkiye-Rusya İlişkilerine Etkileri”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84562> , (Erişim Tarihi: 01.01.2022)
- Akhiyadov, M. (2019). “İkinci Çeçen-Rus Savaşı’nın Yıldönümü ve Hatırlattıkları”, İNSAMER, 2.
- Akhiyadov, M. (2020). “Kuzey Kafkasya Raporu”, İNSAMER, 11, 5.
- Akhiyadov, M. (2020). “Türkiye-Rusya İlişkileri: Düşmanlık ile Ortaklık Arasında Gelgitler”, https://insamer.com/tr/turkiye-rusya-iliskileri-dusmanlik-ile-ortaklik-arasinda-gelgitler_3554.html , (Erişim Tarihi: 11.01.2022).
- Akhundova, J. (2014). “Rusya’da Yerel Yönetimler: Mevcut Durum ve Sorunlar”, Avrasya Etüdüleri, 46 (2), 57.
- Akınhay, O. (2007). *New Left Review 2007 – Türkiye Seçkisi*, Agora Kitaplığı, İstanbul.

- Aktaş, H., Wakizaka, K. (2009). "Çeçenistan'da Yeni Dönem ve Kadirov Yönetimi", Karadeniz Araştırmaları, 16 (62), 234.
- Arafat, M., Alnuaimy, M. (2011). "The Turkish-Russian Relations in the Era of AKP", Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, 13 (2), 112.
- Asker, A. (2021). "Rusya'nın Yakın Çevre Siyaseti: Karadeniz Hazar Güney Kafkasya Bölgesi", 100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz Moskova Antlaşmasından Günümüze, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ateş, A. (2021). "2020 Yılı Rus İstihbarat Faaliyetleri", KTÜ Stratejik Araştırmalar Merkezi, ISBN: 987-605-2271-35-3, 628.
- Ayman, S. (2012). *Mekan, Kimlik, Güç ve Dış Politika*, Yalın Yayıncılık, İstanbul.
- Başaran, A. "Moskova Büyükelçiliği Basın Müşavirliği Haber-Yorum Koleksiyonuna Göre Karadeniz Yüzeyinden ve Dibinden Petrol ve Gaz Nakli, 2000-2010", Asya Araştırmaları Dergisi, 3 (2), ISSN: 2667-6419, 277.
- BBC Turkish,
https://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/12/041206_putin_turkey.shtml , (Erişim Tarihi: 11.01.2022).
- BBC Turkish,
https://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/11/051117_bluestream_pipeline.shtml , (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Birdişli, F. (2019). "Alman Stratejik Kültürünün Dönüşümü ve Almanya'nın Uluslararası Politikaya Proaktif Katılımı", Güvenlik Bilimleri Dergisi, 8 (2), 373.
- Borschevskaya, A. (2016). "Russia in the Middle East", The Washington Institute for Near East Policy, 45.
- Bowen, A., Welt, C. (2021). "Russia Foreign Policy and U.S. Relations", Congressional Research Service,
<https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46761> , (Erişim Tarihi: 01.01.2022).

- Cankara, P., Cankara, Y. (2007). "Vladimir Putin Döneminde Rus Dış Politikasında Yapılan Değişiklikler", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15, 204-205.
- Cipek, T. (2018). "Russia and the European Union: What Remains of the Partnership?", Journal of Balkan and Black Sea Studies, 1 (1), 13.
- Çakır, F., Günday, R. (2017). "Vladimir PUTIN'in Valdai Konuşmasının Politik Söylem-Psikoloji Bağlamında İrdelenmesi", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 180.
- Çalışkan, B. (2019). "Vladimir Putin'in Dış Politika Felsefesi", İNSAMER, 3.
- Çelebi, O. "Rusya'nın Putin'inden; Putin'in Rusya'sına..." , KOCAV Stratejik Araştırmalar Kürsüsü, 100.
- Çelikpala, M. "Son Gelişmeler Işığında Türkiye-Rusya Enerji İlişkileri", <https://panorama.khas.edu.tr/uploads/pdf/son-gelismeler-isiginda-turkiyerusya-enerji-iliskileri.pdf> , (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Çulha, E. (2016). "Türk-Rus İlişkilerinin Kronolojisi (1991-2017)", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 3 (2), 289.
- Dalay, G. (2021). "Turkish-Russian Relations in Light of Recent Conflicts", SWP Research Paper, RP05, Doi: 10.18449/2021RP05.
- Dugin, A. (2004). "The Chechen Path to Russian Statehood", <https://eng.globalaffairs.ru/articles/the-chechen-path-to-russian-statehood/> , (Erişim Tarihi: 02.01.2022).
- Dunlop, J. "Alexandr Dugin's Foundations of Geopolitics", <https://tec.fsi.stanford.edu/docs/aleksandr-dugins-foundations-geopolitics> , (Erişim Tarihi: 02.01.2022).
- DW, "Putin'in Tarihi Ankara Ziyareti", <https://www.dw.com/tr/putinin-tarihi-ankara-ziyareti/a-2525680> , (Erişim Tarihi: 10.01.2022).
- DW, "Putin'in Tarihi Ankara Ziyareti", <https://www.dw.com/tr/putinin-tarihi-ankara-ziyareti/a-2525680> , (Erişim Tarihi: 10.01.2022).

- Ediger, V. "Enerji ve Siyaset: Türkiye-Rusya Enerji İlişkileri", <https://panorama.khas.edu.tr/uploads/pdf/enerji-ve-siyaset-turkiyerusya-enerji-iliskileri.pdf> , (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Efegil, E. (2013). *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Üzerine 3. Uluslar arası Mavi Karadeniz Kongresi*, Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- Elma, F. "Sovyet Sonrası Rusya ve Orta Asya", *Journal of Azerbaijani Studies*, <http://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2010/06/10.pdf> , (Erişim Tarihi: 01.01.2022).
- Ergün, O. ve Kurban, V. (2020). *Türk-Rus İlişkilerinde Paradoksal Sürtünmeler*, I. Uluslararası Sovyet Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri Sempozyumu, ISBN: 978-625-409-841-3, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.
- Fritz, J. (2011). "Letter: Restrictions on Reporters in Chechnya", International Press Institute, Moskow – Russia.
- Gazel, F. (2003). "Mavi Akım: Genetik Şifresi Çözüldü", *Avrasya Dosyası, Enerji Özel*, 9 (1), 73.
- Gözler, M. "Boru Hatlarının Önemi", <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/enerji-ve-enerji-guvenligi-arastirmalari-merkezi/boru-hatlarinin-onemi> , (Erişim Tarihi: 05.01.2022).
- Hagverdiyeva, A. - Mazıcı N. (2018). "Türkiye'nin Enerji Politikalarının Rus Basınına Yansımaları: Nezavisimaya Gazeta Örneği", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, 31, 139.
- Hamilton, R., Mikulska, A. (2021). "Russian-Turkish Relations and Their Implications For the West", <https://www.fpri.org/wp-content/uploads/2021/04/russian-turkish-relations-bssp.pdf> , (Erişim Tarihi: 19.12.2021).
- Hodaloğulları, Z., Aydın, A. (2016). "Türkiye ile Rusya Arasındaki Doğal Gaz İşbirliğinin Türkiye'nin Enerji Güvenliğine Etkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 747.
- Isachenko, D. (2021). "Turkey and Russia The Logic of Conflictual Cooperation", SWP Research Paper, Berlin, 14.

- Kakışım, C. (2019). “Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi”, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7 (1), 70.
- Kalaycıoğlu, S. “Türk Akını ve Türk Akımı Farkı”, https://tasam.org/Files/Icerik/File/T%C3%BCrkAk%C4%B1m_i_pdf_c47a8268-bdea-423d-af55-bd0bfb088185.pdf , (Erişim Tarihi: 07.01.2022).
- Kanbolat, H. “Türkiye-Rusya: Çok Boyutlu ve Çok Yönlü İşbirliğine Doğru”, <https://www.orsam.org.tr/tr/turkiye-rusya-cok-boyutlu-ve-cok-yonlu-ibirligine-dogru/> , (Erişim Tarihi: 10.01.2022).
- Kınıklioğlu, S. (2001). “Türk-Rus İlişkileri: Kasyanov Ziyaretinin Anatomisi”, *Avrasya Dosyası*, 6 (4), 158.
- Kitagawa, S. (2017). “Çeçen Halkının Toplumsal Kimliğinin Yapısı”, *Yeni Türkiye*, 98, 271.
- Koçak, M. (2017). “Türkiye-Rusya İlişkileri”, SETA, İstanbul, 201, 19.
- Köstem, S. (2019). “The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence”, *Deepening Russian-Turkish Relations, Russian International Affairs Council*, 15.
- Kurban, V. (2014). “16 Mart 1921 Moskova Andlaşması’na Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (01), 143-157.
- Kurban, V. (2020). *The Caucasus Policy of Russia in the Early 21st Century Internal and External Dynamics*, United Kingdom, Cambridge Scholars Publishing, 16.
- Kurban, V., Jafarov, N., Aslanlı, A. (2021). “Turkey-Ussr Relations During Turgut Özal Administration, History Page, 53.
- Laruelle, M. (1970). “Alexandre Dugin: A “Eurasianists” View on Chechnya and the North Caucasus”, *North Caucasus Weekly*, <https://jamestown.org/program/alexandre-dugin-a-eurasianist-view-on-chechnya-and-the-north-caucasus-2/> , (Erişim Tarihi: 02.01.2022).

- Lukyanov, F. "Brand Putin: A look at the Russian President's global image", https://www.rbth.com/articles/2012/10/12/brand_putin_a_look_at_the_russian_presidents_global_image_18475 , (Erişim Tarihi: 01.01.2022).
- Musaoğlu, N., Özgöker, U. (2008). "Rusya-AB İlişkilerinde Stratejik Ortaklıktan Stratejik Depresyona", Güvenlik Stratejileri Dergisi, 4 (8), 73.
- Nogayeva, A. (2011). *Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik Denge Arayışları*, USAK Yayınları, Ankara.
- Oğan, S. "2004 Yılı Türk Dış Politikasında Rusya-Ukrayna Bölgesi ve 2005 Yılı Beklentileri", <https://www.turksam.org/detay/13032-2004-yili-turk-dis-politikasinda-rusya-ukrayna-bolgesi-ve-2005-yili-beklentileri> , (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Okur, M. (2021). *100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz Moskova Antlaşmasından Günümüze*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Örmeci, O. (2020). "Turkish-Russian Relations During AK Parti Rule: Could Economic Partnership Transform into a Strategic Partnership? A Realistic Outlook", IJEASS, 2 (2), 130.
- Özçelik, S. (2018). "II. Soğuk Savaş ve Kırım'daki Geo-Stratejik Gambit: Rusya'nın Stratejik Derinliği Bağlamında Kırım'ın İşgali ve Kırım Tatarları", Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar, İstanbul, 66.
- Özel, S. "The Crisis in Turkish-Russian Relations", <https://www.americanprogress.org/article/the-crisis-in-turkish-russian-relations/> , (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Özev, M. (2017). "Küresel Denklemdede Türkiye'nin Enerji Güvenliği", SETA, 89, ISBN: 978-975-2459-26-7, 51.
- Pamir, N. "Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye", TMMOB Türkiye VI. Enerji Sempozyumu - Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye Gerçeği, 33-34.
- President of Russia, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/32320> , (Erişim Tarihi: 10.01.2022).
- President of Russia, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/32318> , (Erişim Tarihi: 10.01.2022).

- Russel, M. (2021). "Russia–Turkey Relations, A fine line between competition and cooperation", European Parliament, PE 679.090, 4.
- Russian Federation, Country Profile, "Foreign Policy of the Russian Federation", CIDOB International Yearbook 2010, 225.
- Sapmaz, A. (2013), "Rusya Federasyonu'nun Terörle Mücadele Stratejisinin Kuzey Kafkasya'nın İstikrarı Üzerine Etkileri", Savunma Bilimleri Dergisi, 12 (2), 15.
- Sarıaslan, F. (2019). "Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İlişkilerinde Ekonominin Rolü", Avrasya İncelemeleri Dergisi, , 8 (2), 189.
- Secrieru, S. (2006). "Russia's Foreign Policy Under Putin: "CIS Project" Renewed", Unisci Discussion Papers, 10, 289.
- Sezer, D. (2001). "Turkish-Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition", Perceptions: Journal of International Affairs, 6 (1), 11-12.
- Shinar, C. (2018). "Chechens: Freedom Fighters or Terrorists?", European Review, 27 (1), 137-138.
- Smith, M. (2010). *Russian Series Medvedev and the Modernisation Dilemma*, Defence Academy of the United Kingdom, 978-1-905962-92-1.
- Snetkov, A. "The image of the terrorist threat in the official Russian press: the Moscow theatre crisis (2002) and the Beslan hostage crisis (2004)", Europe-Asia Studies, 59(8), 1349.
- Sönmez, S. (2010). "Moskova'nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası", T.C. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Avrasya Etüdüleri, 37(1), 60.
- Strategic Annual Report, (2019). "Putin's Russia and its Foreign Policy", https://www.jiia.or.jp/en/strategic_comment/2020/03/PDF/JIIA-Strategic%20Annual%20Report-2019-07-Putin_s%20Russia%20and%20its%20Foreign%20Policy.pdf , (Erişim Tarihi: 01.01.2022).
- Tanrısever, O. (2001). "Moskova'nın Çeçenistan Çıkmazı ve Çıkış Arayışları", Avrasya Dosyası, 6 (4), 180.

- Tarısever, O. (2001). "Moskova'nın Çeçenistan Çıkması ve Çıkış Arayışları", *Avrasya Dosyası*, 6 (4), 201.
- Taşcı, T. (2019). "Türkiye-Rusya İlişkileri ve Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK)", *KARE*, 8, 88.
- Tellal, E. (2005). "Türk Dış Politikası'nda Avrasya Seçeneği", *Uluslararası İlişkiler*, 2 (5), 62.
- The Moscow Times, (2021). "Novaya Gazeta Publishes New Evidence of Chechen Extrajudicial Killings", <https://www.themoscowtimes.com/2021/02/16/novaya-gazeta-publishes-new-evidence-of-chechen-extrajudicial-killings-a72970> , (Erişim Tarihi: 02.01.2022).
- Thoburn, H. (2015). "Rusya Siyasetini Anlama Klavuzu" SETA Yayınları, 56.
- Tüfekçi, Ö. (2017). *The Foreign Policy of Modern Turkey*, Bloomsbury Publishing, London.
- Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Başkanlığı, "2004-05-21 Dışişleri Bakanı Gül Moskova'da", <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=34513> , (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Uyar, M. "Çeçenistan: Siyasi ve Askerî Kısırdöngü", *Güvenlik Stratejileri*, 14 (28), 299.
- Üçarol, R. (2019). *Siyasi Tarih, 1914-2014*, D&R Yayınları, İstanbul.
- Weitz, R. "The Russia-Turkey Partnership", <https://sldinfo.com/2011/10/the-russia-turkey-partnership/> , (Erişim Tarihi: 12.01.2022).
- Yalçınkaya, A. (2006). *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Düğüme*, Lalezar, Ankara.
- Yeşilot, O. (2021). "Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkileri", *100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz Moskova Antlaşmasından Günümüze*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, S. (2013). "1990 Sonrası Rus Dış Politikasında Batı Karşısında Kimlik ve Statü Arayışları", *KHO Bilim Dergisi*, 23 (2), 73-74

Albaniya/Arranın Varisi Şeki və Səlcuqlu Dövləti İlə Münasibətləri

Sheki As a Successor Of Albania/Arran And Its Relations With Seljukids

Reşad Mustafa

Doç. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Tarih Enstitüsü,
Assoc. Prof., Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of History, Baku,
Azerbaijan

E-Posta: reshadmustafa@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8013-2067

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 22 Şubat/February 2022

Kabul/Accepted: 11 Mayıs/May 2022

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Mustafa, Reşad. "Albaniya/Arranın Varisi Şeki və Səlcuqlu Dövləti İlə Münasibətləri".
Demokrasi Platformu Dergisi, (2022), 11/36: 101-128.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir.
/This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Reşad Mustafa)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Məqalə Azərbaycanın şimal-qərb hissəsindəki dövlətçilik tarixinin 200-250 illik bir tarixini əhatə edir. Azərbaycan tarixşünaslığında əsasən Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşahlar kimi dövlətlərin əhəmiyyəti ön plana çəkilib. Lakin, Şəki məlikliyi, Xaçın məlikliyi, Tiflis əmirliyi, Ani Şəddadiləri kimi dövlətlərin tarixinə nədənsə çox da yer verilməmişdir. Məhz buna görə də bu məqalədə Şəki məlikliyinin tarixi Azərbaycanın tarixinin bir parçası kimi işlənmişdir. Eyni zamanda məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığında 705-ci ildə Albaniya/Arran dövləçiliyinin sona çatması fikrinə qarşı əks-tezis səsləndirilmişdir. Bu mənada Şəki məlikləri yeni, bərpa edilmiş Albaniya/Arran dövlətinin hökmdarları kimi nəzərdən keçirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, ərəb mənbələrində Şəki məlikliyi adlanan dövlət erməni və gürcü mənbələrində Albaniya, Rani (Aran) kimi adlarla adlandırılmışdır. Məqalədə bir sıra tədqiqatlarda Şəki dövlətinin tamamilə xristian dövləti kimi göstərilməsinə, xristian koalisiyasının tərkibində olmasına əks-fikir irəli sürülmüşdür. Şəkinin bir sıra hökmdarlarının cümə günü müsəlmanlarla, şənbə günü yəhudilərlə, bazar günü xristianlarla ibadət etməsi buradakı multikultural mühitin tələbi idi. Şəki məlikliyinin tarixi hadisələrdə iştirakından bu dövlətin bəzən müsəlman cəbhəsində, bəzən xristian cəbhəsində yer alması, dövlət mənfəətinə uyğun olaraq bir çox hallarda hər iki cəbhəyə bərabər məsafədə durduğu göstərilmişdir. Şəki məlikliyinin bu proseslərdə göstərilən şəkildə iştirakının obyektiv və subyektiv səbəbləri araşdırılmışdır. Heç şübhəsiz tez-tez bu cür cəbhə dəyişdirmələrin səbəbləri arasında idarəçi elitanın xristian, əhalinin mühüm hissəsinin isə müsəlman olması da var idi. Məlum olur ki, Şəkidə yalnız Kaxeti ilə birləşdikdən sonra xristianmeylli siyasət üstün mövqə tutmağa başlamışdır (XI əsrin 20-30-cu illəri). Bu hadisədən sonra da Şəki hökmdarları Aran hökmdarları, ranların (albanların) hökmdarları kimi adlandırılmağa davam etdirilmişdi. Lakin, buna baxmayaraq Şəki məlikliyinin müsəlman dövlətləri ilə münasibətləri pozulmamışdır. Hətta xristianlıq Şəkidə möhkəmləndikdən sonra belə ölkəyə qarşı ən sərt mövqedə xristian dövlətləri olmuşdur. Nümunə kimi ölkəyə qarşı ən təcavüzkar siyasət yeridən Abxaz-Kartli çarlığını göstərmək olar. Xüsusilə bu çarlığın nümayəndəsi III Baqrat və IV Baqratın dövründə münasibətlər daha da gərginləşmişdir. Məhz bu təcavüzkar siyasətin nəticəsində Şəki və Kaxeti birləşmişdi. Bir çox hallarda bu təcavüzkar siyasətdən qorunmaq üçün Şəki hakimliyi müsəlman dövlətləri ilə yaxınlaşmağa üstünlük vermişdir. Bəzən isə Abxaz-Kartli çarlığının təcavüzkar siyasətindən bəzi müsəlman dövlətlərini qorumuşdur. Buna nümunə kimi Şəki məlikliyinin Tiflis əmirliyi ilə, daha sonradan Səlcuqlu dövləti ilə münasibətləri tədqiq edilmişdir. 1037-1038-ci ildə IV Baqratın Tiflisi mühasirəsi zamanı məhz kaxların və ranların (Şəki

məlikliyinin) şəhərin sol hissəsinə çıxışı nəticəsində şəhərin mühasirədən azad olması prosesi sürətlənmişdir. Bu hadisə 1040-cı ildə Şəki məliyi Qağikin IV Baqratın hücumu nəticəsində bir neçə qalasının yandırılması ilə nəticələnir. Şəki məhz bölgədə Səlcuqlu imperiyası ilə əlaqə qurduqdan, I Axsitanın İslamı qəbul etməsindən sonra Abxaz-Kartli təhlükəsini bir müddətliyinə sovuşdurur. Hətta Axsitan Alp Arslanın Abxaz-Kartli üzərinə yürüşündə Tiflis əmiri ilə birgə iştirak edir. Alp Arslanın ölümündən sonra belə Axsitan Səlcuqlu sarayındakı mövqeyini itirmir, Məlikşahın yanına gedərək İslamda olmasını elan edir və öz mövqeyini daha da gücləndirir. Bu mənada məqalədə aşağıdakı qənaətə gəlinmişdir: Şəki məlikliyində idarəçi elitanın xristian olması onun Albaniya/Arran dövlətinin varisi olmasını və bu taxta iddiasının göstəricisi idi. Tiflis əmirliyini III Baqratdan qoruması, yeri gələndə səlcuqlularla Abxaz-Kartli üzərinə yürüşə getməsi isə Şəkinin Abxaz-Kartlinin daxil olduğu sivilizasiya mühitindən daha çox Azərbaycan dövlətlərinin daxil olduğu mühitə yaxın olduğunun göstəricisi idi. Məqalədə əsasən dövrün müasiri və ya bu dövrə yaxın dövrdə yazılan ərəbdilli, gürcü, ermənidilli mənbələrdən istifadə edilmişdir. Bu mənbələrdən istifadə edilərkən müqayisəli təhlil metodunun istifadəsinə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: *Şəki, Albaniya, Səlcuqlular, Axsitan, Kvirike, Adernerse*

Abstract

The article covers a 200-250-year history of statehood in the north-western part of Azerbaijan. In the history of Azerbaijan, the importance of such states as Sajids, Salaris, Ravvadis, Shaddadis, Shirvanshahs was brought to the fore. However, for some reason, the history of such states as Sheki, Khachin, Tiflis, Ani Shaddadi was not given much attention. That is why in this article the history of the Sheki kingdom is studied as a part of the history of Azerbaijan. At the same time, the article contradicts the idea in Azerbaijani historiography that the Albanian / Arran statehood ended in 705. In this sense, the Sheki kings were seen as the rulers of the new, restored state of Albania. It was found out that the state called Sheki Kingdom in Arabic sources was called Albania and Rani (Aran) in Armenian and Georgian sources. The article contradicts the fact that a number of studies show that the Sheki state was a completely Christian state and was part of the Christian coalition. The multicultural environment required a number of Sheki rulers to worship with Muslims on Fridays, Jews on Saturdays, and Christians on Sundays. The participation of the Sheki dynasty in historical events shows that this state is sometimes on the Muslim front, sometimes on the Christian front, and in many cases, in the interests of the state, is equidistant from both fronts. Undoubtedly, one of the reasons for such frequent changes was that the ruling elite was Christian and a significant part of the population was Muslim. It turns out that only after the unification

with Kakheti in Sheki did pro-Christian politics take a dominant position (20-30s of the 11th century). Even after this event, the rulers of Sheki continued to be called the rulers of the Aran, the rulers of the Rans (Albanians). However, despite this, the relations of the Sheki kingdom with Muslim countries have not been broken. Even after the strengthening of Christianity in Sheki, the Christian states took the toughest position against a state. An example is the Abkhaz-Kartli kingdom, which has the most aggressive policy against the Sheki Kingdom. Especially during the reigns of Bagrat III and Bagrat IV, representatives of this state, relations became even more tense. As a result of this aggressive policy, Sheki and Kakheti were united. In many cases, the Sheki preferred an alliance with Muslim states to protect itself from this aggressive policy. At times, it protected some Muslim states from the aggressive policy of the Abkhaz-Kartli kingdom. As an example, the relations of the Sheki kingdom with the Emirate of Tiflis, and later with the Seljuk state were studied. During the siege of Tiflis by Bagrat IV in 1037-1038, the process of liberation of the city from the siege was accelerated as a result of the access of the Kakhs and Rans (Sheki kingdom) to the left part of the city. After the establishment contacts with the Seljuk Empire and the conversion of Akhsitan I to Islam Sheki temporarily removed the threat of Abkhaz-Kartli. Akhsitan even took part in Alp Arslan's march on Abkhaz-Kartli together with the Emir of Tiflis. Even after the death of Alp Arslan, Akhsitan did not lose his position in the Seljuk palace, he went to the Malikshah and declared his conversion to Islam and strengthened his position. The article concludes the following: The belonging to Christianity of the ruling elite in the Sheki kingdom was an indication of its succession to the Albanian / Arran state, and his claim to the Albanian throne. The protection of the Muslim Emirate of Tiflis from christian Abkhaz-Kartli kingdom, the march with the Seljuks on Abkhaz-Kartli kingdom was an indication that Sheki was closer to the environment of the Azerbaijani states than to the environment of Abkhaz-Kartli. In the reserch mainly used Arabic, Georgian, Armenian sources. About use of sources attention was paid to the method of comparative analysis.

Key words: *Shaki, Albania, Seljukids, Akhsitan, Kvirike, Adernese*

Giriş

Azərbaycan tarixşünaslığında yayılan geniş iddiaya görə 705-ci ildə Albaniya/Arran dövlətinin varlığına son qoyulmuş, bu tarixdən etibarən Albaniya adlı dövlət mövcud olmamışdır. Lakin, elə Moisey Kalankatuklunun Albaniya tarixi mənbəsində qeyd olunan tarixdən sonra dəfələrlə “Albaniya dövləti”, “Alban taxtı”, “Alban hökmdarları” kimi ifadələrin istifadə edildiyini görünür. Bu

ifadələrin mövcudluğu tarixşünaslıqdakı 705-ci il iddiasının daha güclü, iknaedici sübutlara ehtiyacı olduğunu göstərir. Məqalədə Azərbaycanın şimal-qərbində Albaniya/Arran dövlətinin varlığına 705-ci ildən sonra da davam etdiyi mənbələr əsasında sübuta yetirilməyə çalışılacaqdır. Bu zaman Albaniya tarixi mənbəsi ilə yanaşı müqayisəli şəkildə ərəbdilli, gürcü və ermənidilli mənbələrdən də istifadə ediləcəkdir.

Şəki dövlətinin idarəçi elitasının xristian olması bəzən azərbaycanlı tarixçilər tərəfindən obyektin Vətən tarixinə tədqiqat üçün yadlaşdırılmasına, qonşu ölkə tarixçiləri tərəfindən isə bu dövlətin tarixinin mənimsənilməsinə səbəb olub. Nəzərə almaq lazımdır ki, Şəki Albaniyanın varisi kimi nəzərdən keçirildiyi üçün tədqiqat işində xristianlıq ayırıcı bir nəsnə kimi deyil, Albaniya irsinə varislik və Alban taxtına iddia üçün əsas faktor kimi nəzərdən keçiriləcəkdir. Eyni zamanda bu dövrdə bütün Azərbaycanda olduğu kimi Şəkidə də İslamın yayılması qismən izlənməyə çalışılacaq, İslam və xristian münasibətləri gözdən keçiriləcəkdir. Mənbələrdəki məlumata əsasən Şəki məlikliyinin əsas zərbəni əsasən Abxaz-Kartli çarlığından aldığı, bu təhlükəni əsasən Səlcuq imperiyası bölgəyə gəldikdən sonra sovuşdurduğu məlum olur. Eyni zamanda Şəkinin Abxaz-Kartli təcavüzünə qarşı müsəlman əmirlik olan Tiflis əmirliyini də zaman-zaman müdafiə etdiyi müşahidə edilir. Bu prizmadan tədqiqatda Şəkinin müsəlman və xristian ölkələri ilə münasibətinə yenidən nəzər salınacaq, müsəlman və xristian mənbələrində haqqında olan qeydlər tədqiq edilərək dövlətin hansı sivilizasiyaya aid olması müəyyən edilməyə çalışılacaqdır. Qeyd edilən istiqamətdən yola çıxaraq əsasən aşağıdakı dövlətlərlə əlaqəyə xüsusi diqqət yetiriləcəkdir: bölgənin müsəlman dövlətləri olan – Şəddadilər, Tiflis əmirliyi, sonrakı dövrdə Səlcuqlu imperiyası, bölgənin xristian dövləti – Abxaz-Kartli çarlığı ilə münasibətlər. Bu mənada dövlətin hansı dərəcədə Azərbaycan tarixinə “aid” olması, həmin dövrdə mövcud müsəlman Azərbaycan dövlətlərinə yaxınlığı və “doğmalığı” tədqiq ediləcəkdir. Tədqiqatda Şəkinin xristian olmasına baxmayaraq ümumi xristian mühitindən uzaq qalmasının səbəbləri, sonradan hökmdarlarının İslamı qəbul edərək İslam hövzəsinə rahat şəkildə keçmələrinin səbəbləri aydınlaşdırılmağa çalışılacaqdır.

1. Albaniya/Arran Ərazisində Yerli Knyaz Hakimiyyətlərinin Bərqərar Olması Və Albaniya/Arran Taxtına Şəki Məliklərinin Oturması

681-ci ildə Albaniya/Arran hökmdarı Mehranilər sülaləsindən olan Cavanşir vəfat etdikdən sonra dövlət tamamilə zəifləyir. Cavanşirdən sonra hakimiyyətə gələn Varaz-Tiridat üç millətə - xəzərlərə, ərəblərə və bizanslılara vergi verirdi¹. Sonrakı dövrdə Albaniya öz yarıməsirlilik statusunu da itirmiş, ölkədə xəlifənin canişinləri tam hökmran olmağa başlamışdılar. Knyaz və katolikoslar isə canişinlərin yanında bir növ məşvərətçi rolu oynayırdılar². Mənbələrin verdiyi məlumata görə 711-714-cü illərdə Məsləmə ibn Abdumalik xəzərlər üzərinə etdiyi yürüş zamanı geri qayıdarkən onun arxasını Albaniya knyazı arranşah Vaçaqan qoruyurdu³. 789-cu ildə Xilafətin Qafqaz canişinlərinin iqamətgahının qəti olaraq Albaniyanın paytaxtı Bərdəyə keçirilməsindən sonra⁴ artıq hansısa sülalənin üstünlüyündən söz gedə bilməzdi. IX əsrin II yarısında Arran ərazisində ərəblərdən asılı olan bir sıra knyazlıqlar var idi: Sünik, Ktiş, Varsan, Beyləqan və Şəki (Kürün sağ sahilindəki Şəki) knyazlıqları⁵ və s. Lakin, bu knyazlıqların knyazları da rahat hakimiyyət sürə bilmir, tez-tez təzyiq və sürgünə məruz qalır, əsasən Bağdad və ya Şama aparılır, orada İslamı qəbul etməkləri tələb edilir, bir çox hallarda getdikləri bu sürgündən geri dönmürdülər⁶. Sağsahil Şəkinin knyazı Səhl ibn Smbat Babək Xürrəmiyə qarşı apardığı mübarizədə 837-ci ildə Ərməniyyə, Albaniya və İberiya üzərində xəlifədən ali hakimiyyət alsada⁷ bu müvəqqəti idi və Albaniya bir də keçmiş qüdrətinə qovuşa bilmədi.

IX əsrin II yarısında isə Azərbaycanda əsasən Xilafət canişinləri tərəfindən idarə edilən dövlətlər meydana gəlir. Bunlardan ən əhəmiyyətli Xilafətin təyin etdiyi keçmiş Arran canişinlərinin nəslindən olan Məzyədilərin qurmuş olduğu Şirvanşahlar, eyni zamanda Azərbaycanı iqtə kimi alan Sacilər idi. Bu ərəfədə yerli knyazlardan “mömin knyaz Hammam” tənəzzül etmiş Albaniya çarlığını bərpa

¹ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi*. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. (Bakı: “Elm” nəşriyyatı 1993), 186

² Bünyadov, Ziya. *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə* (Bakı: Azərənəşr, 1989), 104 - 105

³ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*, 191; Mahmudov, Yaqub (elmi red.). *Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək* (Bakı: Turxan NPB, 2020), 84

⁴ Bünyadov, *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə*, 123

⁵ Bünyadov, *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə*, 176

⁶ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*, 198

⁷ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*, 197

edir⁸. Albaniya tarixinə əsasən bu hadisə 886-cı ildə baş verir. İohan Drasxanakertsi, Asogik və Kirakos Qandzaketsi kimi mənbələrdə Hammam “Şərqi böyük knyazı” və “Albaniya padşahı” adlandırılmışdır⁹. I Qriqor Hammamın Sacilərin əsirliyində olan katolikos II Georqu azad etdirməsi məlumatı¹⁰ Hammamın bölgədəki nüfuzunun göstəricisi idi. Onun oğlu Sevada adlanan Sahaq isə Girdiman və Parisos vilayətlərini də tabe edərək Coraygetin ağası olur¹¹. Sevanın oğlu II Qriqor Hammamın dövründə yəqin ki, Sacilərin artan nüfuzu və Cənubi Qafqaz və ətraflarına etdikləri yürüşlərlə (907-914) əlaqədar olaraq bərpa edilmiş Albaniya ikinci tənəzzül dövrünü keçirir və Kürün sağ sahil əraziləri üzərindəki nəzarətlərini tamamilə itirirlər¹² və yerli, lokal knyazlara çevrilirlər. Bu vaxtdan etibarən onların mərkəzi Kürün sol sahili ilə məhdudlaşmış, mərkəzləri isə Şəki olmuşdur.

Katolikos İohan Drasxanakertsi 909-cu il hadisələrini təsvir edərkən yazırdı ki, o, Yusif ibn Əbu Sacın təqibindən qaçaraq Albaniyanın şərq ucqarlarına getmiş və Qafqazın şimal-şərqində yaşayan hökmdar Adarnersenin yanına gəlmişdi¹³. Bu həmin Adarnersedir ki, ərəb mənbələrində də adı qeyd edilir. Məsudi qeyd edir: “Sanariya ölkəsindən sonra Şəkin (mətnə: Səkin) ölkəsi gəlir. Əhalisi xristiandır. Bunların arasında ticarət və s. ilə məşğul olan müsəlmanlar da vardır. Onların hökmdarı, indi, bu kitabımız yazılan vaxt, Azər ibn Nəbih ibn Məhacirdir”¹⁴. İbn Rustada isə belə bir məlumat var: “Bu şəhərdə (Xayzan) Azərnərsə adlanan hökmdar var ki, üç dinə etiqad edir. Cümə günü müsəlmanlarla namaz qılır, şənbə günü yəhudilərlə, bazar günü xristianlarla. Kim ki, hökmdar olur, o da qərar verir: “Həqiqətən, bütün bu dinlərdən olanlar öz dinlərinə çağırırlar və düşünürlər ki, həqiqət öz əllərindədir və batil öz dinində deyil. Mən də bütün dinlərə etiqad edirəm, beləliklə bütün dinlərdəki həqiqətə çatıram”¹⁵. Moisey Kalankatukluda

⁸ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*, 200; Bünyadov, *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə*, 181; Mahmudov (elmi red.), *Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək*, 96

⁹ Bünyadov, *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə*, 181; Степанос Таронский. *Всеобщая история*. Пер. с арм. и об. Н.Эминым. (Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864), 110

¹⁰ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*, 200

¹¹ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*, 203

¹² Насиоли, Şirinbəy. *Şimal–Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarında)*. (Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007), 121

¹³ Nailə Vəlixanlı (red.). *Azərbaycan tarixi: 7 cildə*. II cild (III–XIII əsrin I rübü). (Bakı: Elm, 1998), 325

¹⁴ Əl-Məsudi. *Muruc əz-Zəhəb və Məadin əl-Cəvahir*. 1. Cilt, (Beyrut: əl-Məktəbət-ül Asriyyə, 2005), 156; Vəlixanlı, Nailə. *IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında*. (Bakı: “Elm”, 1974), 61

¹⁵ İbn Rusta, Əbu Ali Əhməd ibn Amr. *Kitab əl-A’laq ən-nəfisə. (Nəfis daş-qaşlar kitabı)* (Leyden: Brill, 1892), 147-148; *Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане*. III. Ибн

hökmdar ardıcılığı belə qeyd olunur: “Sevadanın (yuxarıda Girdimanı və Parisosu tabe edən) iki oğlu var idi – Qriqor (II Qriqor Hammam – m.) və Davud. Qriqor dünyaya İşxan adlanan Sevadanı və Adarnerсени gətirdi”¹⁶. Məhz bu Adarnerse ərəb mənbələrindəki Şəki hökmdarı kimi qeyd olunan Azərnərsədir. Beləliklə, X əsrin I yarısında Albaniya kiçilərək şimal-qərb torpaqlarından ibarət qalmış, əksər hallarda mərkəzi Şəki olmuşdur. Bunun nəticəsində Moisey Kalankatuklunun bərpa edilmiş Albaniya adlandırdığı ölkəni ərəb mənbələrində mərkəzinə görə Şəki ölkəsi, gürcü mənbələrində Hereti, erməni mənbələrində isə Albaniya çarlığı adlandırırlar¹⁷. Adarnerseinin Sacilərlə münasibəti yaxşı olmuş, 907-914-cü il sacilərin yürüşündə mövqelərini möhkəmləndirmiş, 918-920-ci illər Sacilərin Kaxetiyaya növbəti yürüşü zamanı isə qəsb olunmuş torpaqlarını geri almışdılar.¹⁸.

Gürcü mənbələrində Adarnerse-dən sonra hakimiyyətə gələn İşxan haqqında verilən məlumatlarda aydın olur ki, Şəki məliyi Adarnerse iberlərin eristavlar eristavı (valilər valisi) Qurgenin bacısı, şah qızı Dinarla evlənibmiş¹⁹. Müsəlman ölkələrin əhatəsində olan Adarnerseinin əvvəllər düşmənçilik etdiyi xristian dövlətlərlə yaxınlıq etmək zərurəti obyektiv səbəblərdən meydana gəlirdi²⁰. Mənbə məlumat verir ki, İşxanın anası Dinardan pravoslavlığı (diofizitliyi) qəbul etməsinə qədər, hökmdarların hamısı bidətçi (monofizit) olmuşdular²¹. T.Q.Papuaşvili İşxanın hakimiyyətə gəlməyini 943-cü ildə müəyyənləşdirsə də, bu ili 944-955-ci illər arasında axtarmaq lazımdır²².

Bu dövrdə Saciləri Salarilər (941-981) əvəz etmişdi və Azərbaycanın tarixi torpağını vahid ərazidə birləşdirə bilmişdilər. İbn Havqəl deyir: “Ərminiyyə, Arran və Azərbaycan ölkələrindən başlayaq. Bu ölkələrə biz vahid ərazi kimi

Хордадбех. С 1-21; IV. Кудама. С. 23-34; V. Ибн Руста. С. 35-54; VI. Ал-Якуби. с. 55-63; Перевод и примечания Н.А.Караулова // СМОМПК. вып. 32. (Тифлис: Тип. Канцелярия главноначальствующаго гражд. частию на Кавказе и К. Козловскаго. 1903), 47-49

¹⁶ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*, 203

¹⁷ Насиәли, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 116

¹⁸ *Летопись Картли*. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая. / Ред. кол.: З. Н. Алексидзе, В.Н. Габашвили, Н.С. Джанашиа и др. АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. (Тбилиси: Издательство «Мецниереба», Тип. АН ГССР, 1982), 52-53; *Матиане Картлиса*. Перевод, введение и примеч. М.Д.Лордкипанидзе. (Тбилиси, 1976), 33-34; Вахушти Багратиони. *История царства Грузинского*. Пер., снабдил предисл., словарями и указат. Н. Е. Накашидзе. (Тб.: Изд. «Мецниереба», 1976), 127

¹⁹ *Летопись Картли*, 53; *Матиане Картлиса*, 34

²⁰ Насиәли, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 125

²¹ *Летопись Картли*, 53

²² Насиәли, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 126

baxırıq. Doğurdan da, bunları yalnız bir hökmdar idarə edirdi... İbn əs-Sac, onun nökrəri Muflih, Deysəm ibn Sədluyə, Mərzban ibn Məhəmməd – o, həmçinin, əs-Salar da adlanırdı, belə hökmdarlardan olmuşlar”²³. İbn Havqəl Arran şəhərləri sırasında Şəkinin də adını çəkir: “Arranda Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən böyük şəhərlər yoxdur. Beyləqan, Varsan, Bərdic, Bərzənc, Şamaxiyə, Şərvan, Abxaz (Laican), Şəbəran, Qəbələ, Şəkki, Cənzə, Şəmkur və Hunan isə mühüm olmayan vilayətlərdir”²⁴. İbn Havqəl qonşu dövlətlərlə yanaşı Şəkinin Salarilərə verdiyi verginin miqdarını da göstərir: Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi- 1 milyon dirhəm, Şəkinin sahibi Əbu əbd-əl Məlik adı ilə tanınan Əshas (İşxan) – 1 milyon dirhəm, İbn Savarə adı ilə tanınmış ər-Rub hakimi Sənharib – 300 min dirhəm və bəxşiş, Curzan hökmdarı Vacayan ibn Musa – 200 min dirhəm, Əbulhica ibn Rəvvad özünün Əhər və Varzaqan nahiyələrindən 50 min dinar və bəxşiş, Əbu əl-Qasim Xeyzani nahiyələrinin əvvəlki vergi qalıqları ilə birgə 4 milyon dirhəm, Xaçın hökmdarı Sənharib 100 min dirhəm, at və 50 min dirhəmlik bəxşiş²⁵. Mənbə məlumatına diqqət etsək görərik ki, İşxanın hakimiyyəti dövründə Xeyzan artıq Şəkinin tərkibindən ayrılaraq Əbu əl-Qasimin idarəçiliyinə verilmişdi. Əgər buraların vergi yükünü əlavə edərsək, o zaman Şəkinin heç də kiçik və zəif olmadığını, əksinə Xayzanla birlikdə, İşxana qədər Şirvanşahlardan daha çox vergi verə biləcək səviyyədə olduğunu iddia etmək olar. Məhz buna görədir ki, Anani Mokasi İşxanı Albaniya hökmdarı adlandırmışdır. O eyni zamanda 958-də Albaniyada antixalkidonçuluğun (monofizitliyin) yenidən qalib gəldiyini göstərir ki, bu da İşxana qarşı monofizit qüvvələrin sui-qəsd ehtimalını istisna etmir²⁶.

Moisey Kalankatuklunun məlumatına görə İşxanın böyük oğlu Senekərim adlanan Yovhannes çar olur və o, çoxdan yox olmuş çarlığı bərpa edir. İran şahı (burada Salari İbrahim (957/962-979)– m.) onu təmtəraqlı və qiymətli hədiyyələrlə təltif etdi və ona öz atasının tacını və atını göndərdi. Bundan əlavə David (966-1000) adlı yunan magistri (Tao kuropalatı David) də ona tac və çar əbası göndərir və katolikos onun çarlığına öz razılığını verir²⁷. Əlbəttə ki, burada çarlığı bərpa

²³ İbn Havqəl. *Kitab əl-masalik va-l-mamalik (Yollar və məmləkətlər kitabı)*. (Leyden: E.J.Brill. 1872), 236; Vəlixanlı, *IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları*, 105

²⁴ İbn Havqəl, *Kitab əl-masalik va-l-mamalik*, 243; Vəlixanlı, *IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları*, 110

²⁵ İbn Havqəl. *Kitab əl-masalik va-l-mamalik*, 254-255; Vəlixanlı, *IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları*, 117

²⁶ Hacıəli, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 129-131; *Azərbaycan tarixi: 7 cildə*. II cild (Bakı: Elm, 1998), 326

²⁷ Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*, 203

edilmiş ərazilər deyildikdə Kürün sol və sağ sahil ərazilərindəki itirilmiş torpaqların bir qisminin yenidən çarlığa birləşdirilməsindən söhbət gedə bilər. Güman ki, bu Kürdən cənubda Girdiman və Parisos vilayətləri, Kürdən şimalda isə Xayzan vilayətləri ola bilər²⁸. X əsrin II yarısında şəkiliblərin güclənməsi haqqında “Şirvan və Dərbənd tarixi” də məlumat verir: “Hicri 338/Miladi 992-ci ildə şirvanlılarla şakariylilər (şakavilər-V.F.Minorskiyə görə) arasında Qəbələ rustağında şiddətli bir müharibə oldu, burada Şirvan hakiminin vəziri Musaddid ibn Həbəşi və onunla birlikdə 400 süvari öldü. Süvarilər Şirvan əsgərlərinin tanınmış simalarından idi”²⁹. Göründüyü kimi Şəki mülkiyyəti bu dövrdə ərazisinə Qəbələni də qata bilmişdi³⁰.

2. Şəki Mülkiyyətinin Kaxeti İlə Birləşməsi. Səlcuqlu Dönəminə Qədər Şəkinin Bölgə Dövlətləri İlə Münasibəti

X əsrin II yarısında gürcü mənbələri Şəki haqqında geniş məlumat vermirlər. Lakin, XI əsrin əvvəllərindən artıq geniş məlumatlar əldə etməyə başlayırıq. Gürcü mənbəsi Abxaz-Kartli çarı III Baqratin (975-1014) Kaxeti üzərinə etdiyi yürüşdə Şəkini də qeyd edir. III Baqrat Kaxetiya hakimi xorepiskop David öldükdən sonra 1010-1012-ci illər Şəki Kaxetiylə qüvvələrini birləşdirdiyi üçün ikinci dəfə Hereti üzərinə yürüş edəndə şahzadə Dinarı (artıq onun 90-dan artıq yaşı olmalı idi) əsir alır. 1014-cü ildə Kaxeti hökmdarı III Kvirike (1010-1037) abxazların həbsindən azad olur və ölkəsinə qayıdır. Gürcü mənbələri onun adını bir də XI əsrin 30-cu illərində “ranların (albanların) və kaxların çarı” kimi çəkir³¹. Buradan məlum olur ki, artıq o, həm Şəkinin, həm də Kaxetinin hökmdarıdır. Burada əlbəttə ki, Şəki ilə Kaxetinin bərabər əsaslarla birləşməsindən, hətta, Kvirikenin Şəki taxtına dəvət edilməsindən söhbət gedə bilər. Çünki, Kvirike Kaxetiyada taxt uğrunda mübarizədə IX əsrin 30-cu illərində sanarlara qarşı mübarizədə qalib gələn

²⁸ Hacıəli, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 132

²⁹ Минорский, Владимир. *История Ширвана и Дербенда X – XI веков*. (Москва: Изд. вост. лит., 1963), 52

³⁰ Hacıəli, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 133

³¹ Brosset, Marie Felicite (gürcücedən çev. ve notlar). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qədər)*. trc. Hrand D. Andreasyan, (Ankara: Türk tarix kurumu Basımevi, 2003), 260; *Летопись Картли*, 66; *Матиане Картлиса*, 47-48

qardabanların (girdimanlılar)³² nümayəndəsi idi. Girdimanlılar elə albanlara məxsus tayfa idilər, həm Girdiman, həm Kaxetiya Albaniya ərazisi idi. Şəkiddə hakim sülalənin başa çatmasından sonra taxt-tacın qanuni varisi kimi ən layiqli namizəd də Girdiman sülaləsinin və bu tayfaların nümayəndəsi olan “ranların (albanların) və kaxların çai” titulu daşıyan III Kvirikedən başqa biri ola bilməzdi³³. Məhz buna görə də birləşmiş çarlıq erməni mənbələrində “Albaniya çarlığı”, bəzən “Şəki çarlığı” adlanırdı³⁴. Paytaxt isə Şəki/Heretinin şəhərlərindən biri olan Telavi şəhəri olur³⁵.

Hələ Kaxetiylə Şəki birləşməsindən əvvəl, Abxaz-Kartli çarı III Baqratın 1012-1014-cü il yürüşündən sonra Şəddadi əmiri I Fəzl (985-1031) Kaxeti və Hereti/Şəkiyə hücumlar təşkil edirdi. 1032-ci ildə çar Kvirike Kldekar eristavı Liparit Baqvaşi, Kartli eristavı İvane Abazasdze, erməni knyazı David və Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli (1032-1046) ilə birlikdə Fəzluna qarşı yürüş təşkil edir. Kvirikenin başçılıq etdiyi qoşunlar Ekleşədə qalib gəlirlər³⁶. Bu eyni zamanda üç dinli Şəki elitasının şahzadə Dinar və möhtəşəm Kvirikenin fəaliyyəti nəticəsində artıq tam xristian olmasının göstəricisi idi. Güman ki, Kaxetiyanın əhalisinin əksəriyyətlə xristian olması Şəkinin (dövlətdə müsəlmanların olmasına baxmayaraq) xristianmeylli siyasət aparmasına səbəb olmuşdur. Lakin, buna baxmayaraq Şəki məlikliyi yeri gəldikdə müsəlman dövlətlərin müdafiəçisi qismində çıxış edə bilir, onları yadelli xristian hücumlarından qoruya bilirdi. Güman ki, burada bölgənin müsəlman əhalinin nüfuzunun müəyyən rolu olmuşdur.

1037-ci ildə III Kvirikenin Pirdazi dağlarında ovda ikən osetin qul tərəfindən öldürülür³⁷. Belə ki, osetin çarı Urdure Kaxetiya hücum edərkən Kvirike ona qoşunu ilə hücum etmiş və şiddətli döyüşdə kaxlar qalib gəlmiş, şəxsən Kvirike özü Urdureni qətlə yetirmişdi. Məhz, buna görə Kvirike qan intiqamının qurbanı oldu³⁸. Kvirike vəfat etdikdən sonra (XI əsr 30-cu illərin əvvəli) Şəki taxtı boş qalır. Varissiz qalan taxta Samşvilde (Şəmşəddil) və Dzorakert knyazı, “torpaqsız”

³² *Летопись Картли*, 82-83; Mahmudov (elmi red.), *Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək*, 106

³³ Насиəли, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 139

³⁴ Мусхелишвили, Давид. *Из исторической географии Восточной Грузии*, (Тб: Изд. «Мецниереба». 1982), 43

³⁵ Вахушти Багратиони. *История царства Грузинского*, 128

³⁶ Minorsky, Vladimir. *Studies in Caucasian History*. Cambridge Oriental Series, No.6 (London: Taylors Foreign Press, 1953), 43; *Летопись Картли*, 66; *Матиане Картлиса*, 47-48

³⁷ *Летопись Картли*, 66; *Матиане Картлиса*, 48

³⁸ Насиəли, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 143; Вахушти Багратиони, *История царства Грузинского*, 129

ləqəbli Davidin (989-1048) oğlu Qağik dəvət edilir. Belə ki, “torpaqsız” David sonuncu Kaxeti xorepiskopu Davidin (III Kvirikenin atası) bacısı Zorakersellə evlənmişdi. Kvirikenin bacısı Zorakresellə “torpaqsız” Davidin nigahından Qağik dünyaya gəlmişdi və o, sonradan dayısı III Kvirikenin varisi oldu³⁹.

Gürcü mənbəsi Şəddadilər üzərində Eklese döyüşündən sonra olanları belə təsvir edir: “Bir müddət sonra Liparit Baqrata (IV Baqrat (1027-1072)) Tiflisi tutmağı məsləhət gördü. Kürün bir sahilindən, çayın aşağı və yuxarisından Tiflisə hücum etdilər, digər sahil, İsanı tərəfdən isə kaxların və herlərin qoşunları gəldi”. İki il şəhər mühasirəsinə tiflislilər qəhrəmanlıqla müqavimət göstərdilər. Abxaz ordusu mühasirə vaxtı Orbeti və Parsxisi qalalarını ələ keçirə bilir. Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli Şəddadi əmiri Ləşkərinin (1034-1049) yanına qaçmağa hazırlaşarkən Şəddadi təhlükəsindən ehtiyatlandığı üçün Abxaz çarının əyanlarından bəziləri Liparidən gizlin Baqrata əmirlə sülh bağlamağa razı salırlar. Liparit bu vaxtdan etibarən öz ağasıyla düşmənçilik etməyə başladı⁴⁰.

İbn əl-Əsir isə belə deyir: “429 [1037-38]-cu ildə Abxaz padşahı Tiflis şəhərini mühasirə etdi. Tiflis əhalisi onlara qarşı müqavimət göstərdi [Onları şəhərə girməyə qoymadı]. Onlar da şəhər əhalisinin azuqəsi qurtarana kimi Tiflisi mühasirə edib sıxışdırdı. Şəhər əhalisi Azərbaycana adam göndərərək müsəlmanları köməyə çağırdı, onlardan ərzaq və pul yardım istədi. Bu arada quzzlar Azərbaycana gəlmişdi. Abxazlar quzzların yaxınlaşdığını və Ərminiyyəyə nələr etmiş olduqlarını eşitdikdə, onların qorxusundan çox sürətlə Tiflisdən çəkildilər”⁴¹.

IV Baqrat Tiflisi ələ keçirməkdən üçün əvvəlcə bu yolda başlıca rəqiblərini zərərsizləşdirməli idi. Bunun üçün o Şəki məliki Qağik ilə döyüşür. 1040-cı ildə Mikel və Qabriel dağı yaxınlığında döyüşdə kaxlara qalib gəlir, bu dağları ələ keçirir və Xornabuc, Pankisi, Ştori və Macel knyazlarını əsir alır. Tianetiyyə keçərək Kvirikenin tikdirdiyi Bodoci sarayını yandırır. Lakin, Kaxetinin içinə qədər irəliləyə bilmir. Çünki, Liparit düşmənçiliyə başlayır⁴². Baqratın Kaxetiyyə hücumu ərəfəsində Liparitin belə bir hərəkət etməsi güman ki, Qağiklə olan müttəfiqliyinin

³⁹ Мкртумян, Гамлет. *Грузинское феодальное княжество Кახети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией*, (Ереван, 1983), 114

⁴⁰ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 278; *Летопись Картли*, 66-67; *Матиане Картлиса*, 48

⁴¹ İbn əl-Əsir. *Əl-Kamil fi-t Tarix*. 8-ci cild. (Beirut, 1987), 226; *İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix*. Tərc. M. Əfəndizadə. (Bakı: Az. SSR EA Nəşr., 1959), 139-140

⁴² Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 279; *Летопись Картли*, 66-67; *Матиане Картлиса*, 48

nəticəsi idi. Baqratın Kaxetinin üsyançı feodalları ilə birləşib Qağiki devirmək planı baş tutmadı. Eyni şəkildə Baqrata qarşı da Liparitin mübarizəsinə də kaxlar, Şəki ordusu yardım edirdi. Gürcü mənbəsində Ateni qalasının mühasirəsində Baqrata qarşı Liparitə yardım edən qüvvələr sırasında bizanslılarla yanaşı, kaxların da adı çəkilir⁴³.

1046-cı ildə Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli vəfat edir. Cəfərin oğulları Mənsur və Əbulhica hakimiyyət uğrunda mübarizə etməyə başlayırlar. Daha doğrusu Cəfərin kiçik oğlu Əbulhica əmir taxtına qeyri-qanuni göz dikir. Şəhərdə hakimiyyət şəhər ağsaqqalları – rəisləri şurasının əlinə keçdi. Sülalə daxili münaqişə şəraitində şəhər əhalisi başa düşürdü ki, IV Baqrat vəziyyəti öz xeyrinə dəyərləndirəcək və şəhər hücum edəcək. Sonuncu mühasirədə çox zəifləyən və tamamilə xristian qüvvələrinin mühasirəsinə düşən şəhər əhalisi belə şəraitdə müdafiənin mümkünsüzlüyünü görür, şəhərdə dağıntılara və iqtisadi həyatın məhv olmasına yol vermək istəmirdilər. Əmir Cəfərin ölümündən az sonra II Ləşkəri onun qızı ilə evlənmişdi⁴⁴. Gəncə bu vaxt səlcuq türklərinin mühasirəsində idi və II Ləşkəri şəhəri əldə saxlamaqdan ötrü inadla səlcuq türklərinə qarşı müqavimət göstərirdi. Məhz bu səbəbdən əmirlərlə qohumluq əlaqələri olmasına baxmayaraq daxili münaqişələrə və şəhərdəki vəziyyətə Tiflisə ən yaxın dövlət olan Şəddadilər müdaxilə edə bilmirlər. Baqrat şəhərə yaxınlaşan kimi Tiflisdən yeni nümayəndə heyəti Baqratın yanına gəldi⁴⁵. Əsas səbəblərdən biri isə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan III Cəfərin övladlarından birinin IV Baqrata hakimiyyəti ələ keçirmək üçün müraciət etməsi ola bilərdi.

IV Baqrat şəhərə daxil oduqdan sonra şəhər əhalisi ona şəhərin açarlarını, əmir sarayını, çoxlu miqdarda pul təqdim etdilər. IV Baqrat şəhər qalası Daricelini, Skalkini və Tabor bürclərini tutur və orada qarnizonlarını yerləşdirir. İsanidə - şəhərin sol sahilində yaşayanlar isə körpünü dağıdaraq Baqrata təslim olmadılar. Bunlar yəqin ki, şəhər ağsaqqallarının fikri ilə razılaşmayan şəhər idarəçiləri və ya IV Baqrata müttəfiq olmayan III Cəfərin digər oğlu idi. Elə bu ərəfədə şəhərin sol sahilində Şəki məliki Qağik peyda olur. Güman ki, Cəfər ibn Əlinin Baqrata tabe olmaq istəməyən digər oğlu və onu dəstəkləyən xalq, Şəddadi əmiri Ləşkəri şəhərə yardım edə bilmədikdə Baqrata qarşı yardım üçün Şəkiyə üz tutmuş, Tiflis

⁴³ *Летопись Картли*, 66-67; *Матиане Картлиса*, 48

⁴⁴ Vəlixanlı (red.), *Azərbaycan tarixi*: 7 cildə. II cild, 344

⁴⁵ *Летопись Картли*, 68; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 280

uğrunda Şəki ilə Baqratın arasındakı anlaşmazlığı bildikləri üçün onu köməyə çağırmışdılar. Gürcü mənbəsinə görə Baqrat İsanı düzünə girərkən Qağik və kaxlılar onunla sülh bağlayar və öz itaətlərini bildirirlər⁴⁶. Lakin, Qağikin əziyyət çəkərək bu qədər uzun məsafəni qoşunla birlikdə müharibəsiz Baqrata itaət etmək üçün gəlməsi inandırıcı deyil. Güman ki, gürcü mənbəsinin məqsədi Qağikin uğuruna kölgə salmaq olmuşdur. Əslində isə Qağik istədiyinə nail olmuş, Baqrat solsahtil Tiflisə olan iddialardan əl çəkmişdir. Qağikin sayəsində Tiflisin sol sahilində müsəlmanların müstəqil hakimiyyəti qorunub saxlanmışdı. Bu hadisədən bir neçə ay sonra Qağikin göndərdiyi qoşunların eristav Liparitin başçılığı altında IV Baqrata ciddi zərbələr vürması da Qağikin IV Baqratdan hər hansı asılılığının olmadığını göstərir⁴⁷. Sol sahil Tiflisin mühasirəsindən Baqratı çəkindirən əsas səbəblərdən biri Qağikin İsanidə peyda olması ilə yanaşı, sağ sahil Tiflis əhalisinin şəhəri dağıtmamaq istəyi və tələbi idi.

Baqrat Tiflisdə ikən Liparit yenidən ayağa qalxır. Qağik Liparitle ittifaqa sadıq qalmışdı və Liparitin əsas qüvvəsini Şəki məlikliyindən kaxlılar təşkil edirdi. Poka qalasında Baqrata qalib gələrkən məhz kaxlılardan ibarət ordu Liparitin əsas zərbə qüvvəsi idi. Liparit bu dəfə də Baqratın qardaşı Demetredən istifadə edirdi, lakin, döyüşlər gedərkən Demetre vəfat edir. Baqrat Liparitin yanına-Xovleyə gəlib sülh təklif etsə də Liparit Baqratı qəbul etmir və Baqrat məcbur olub Abxaziyaya gedir. Bu görüşdən sonra yenidən kaxların yardımı ilə Arkis-Sixe yaxınlığında Liparit qalib gəlir, Liparit eyni zamanda Artanuc qalasını ələ keçirir və Bizansın maraqlarına uyğun Dvin ətrafına hücum edir⁴⁸. 1046-1048-ci illərdə olan bütün bu hadisələrdə, döyüşlərdə Şəki məliyi Qağik birbaşa özü iştirak etməsə də, döyüşçüləri, qoşunları ilə daim Lipariti dəstəkləyir, ittifaqa sadıq qalır. Liparit 1048-ci ildə Bizans tərəfdə vuruşduğu Basiani-Pasinlər döyüşündə səlcuqlulara əsir düşür və Xorasana aparılır⁴⁹. 1051-ci ildə əsirlikdən geri qayıdan kimi Liparit Baqratın azyaşlı oğlu Georgini çar elan edir, özü isə Georginin tərbiyəçisi olur. Baqrat isə 1054-1057-ci illər arasında Bizansda qalır. Lakin, 1058-ci ildə Liparitin

⁴⁶ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 280-281; *Летопись Картли*, 68; *Матиане Картлиса*, 49-50

⁴⁷ Hacıəli, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 148-149; Mahmudov (elmi red.): *Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək*, 109

⁴⁸ *Летопись Картли*, 68-70; *Матиане Картлиса*, 49-51

⁴⁹ İbn əl-Əsir, *Əl-Kamil fi-t Tarix*, 8-ci cild. (Beyrut, 1987), 283; *İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix*. Тərc. М. Əфəндизadə, 141; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 283; *Всеобщая История Вардана Великого*. Пер. Н Эмин. (Москва, 1861), 124-125

hakimiyyətindən narazı olan kalmalı Sula və mesxələr Lipariti və oğlu İvaneni əsir tuturlar. Liparitin digər oğlu Niania bizanslıların yanına qaçır⁵⁰. IV Baqrat öz hakimiyyətini möhkəmləndirir. Şəki isə Abxaz-Kartli çarlığına qarşı özünün ən əhəmiyyətli müttəfiqindən – Liparitdən məhrum olur.

Bu dövrdə Şəkinin qərbində müəyyən sakitlik yaransa da, şərqində Şirvanşahlarla münasibəti gərgin olaraq qalmaqda idi. 1053-cü ildə Şirvanşah Sallar ibni Yəzid Maluq qalasını tutur, buraya qarnizon yerləşdirir. Bu qalanın ətrafında şəhər saldırır, bura əhali köçürdür və Cümə məscidi tikdirir⁵¹.

Şəddadilər dövlətində II Ləşkəri (1034-1049) vəfat etdikdən sonra hakimiyyətə oğlu Ənuşirəvan gəlir. Onun dövründə hakimiyyət hacib Əbu Mənsurun əlində cəmləşmişdi. Bu hacib dövlətinin zəifliyini görərək sərkərdələrlə və qala mühafizəçiləri ilə razılaşıb Ənuşirəvana müraciət edirlər ki, Tatiyan (Dadian), Mujkank (və ya Muxkank) və əl-Bəyda (Ağcaqala) qalalarını Şəkinin hakiminə, Kirmstan (və ya Kırstan) qalasını didolara (müsəlman olmayan digər Qafqaz xalqlarına), Girdiman qalasını Abxazlara (burada Baqrata), əl-Rustaqi (Rustavi) Ruma-Bizansa vermək lazımdır ki, Arranı idarə edə bilsinlər⁵². Şəddadilərin Şəkiyə qarşı üç qala tikməsi və bu qalaları Şəkiyə verməsi əlbəttə ki, bu dövrdə Şəkinin qüdrətindən xəbər verir⁵³.

Ənuşirəvanın bu hərəkəti Şəddadilər dövlətində yaşayan xalqı qəzəbləndirir. Onlar Ənuşirəvanı hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq yerinə Əbul Əsvər Şavuru (1049-1067) gətirirlər. Münəccimbaşıya əsasən 1053-cü ildə Şavur Xazariyyadan Bəsrə qalasını alır⁵⁴. Ərazinin Şəkiddə yerləşməsi o qədər də şübhəli deyil. Bütün bu olanlar Şəkinin region xristian dövlətləri ilə olduğu kimi, müsəlman dövlətləri ilə də mürəkkəb bir münasibət içində olduğunu sübut edirdi.

3. Şəki Məlikliyi – Səlcuqlu Münasibətləri

Vaxuşi Baqrati qeyd edir ki, Qağik 1058-ci ildə vəfat edir və onun yerinə hakimiyyətə onun oğlu I Axsitan (1058-1084) keçir (Gürcü mənbələrində Axsartan). I Axsitandan kifayət qədər həm müsəlman mənbələri, həm də gürcü mənbələri

⁵⁰ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 285; *Летопись Картли*, 70-71

⁵¹ Минорский, *История Ширвана и Дербенда*, с.56

⁵² Minorsky, *Studies*, 18

⁵³ Hacıəli, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 151

⁵⁴ Minorsky, *Studies*, 18-19

məlumat vermişlər. I Axsitanın hakimiyyət dövrü regionda Səlcuq türklərinin yürüşlərinin genişlənməsi ilə eyni zamana təsadüf edir.

1062-ci ildə Tiflis əyanlarından bir qrupu Əbul Əsvar Şavurun yanına gələrək qalanı təslim etməkləri üçün ondan idarəçi tələb edirlər. Lakin, Şavurun vəziri Bəxtiyar ibn Salman Şavura Tiflis ağsaqqalları ilə razılaşmamağı məsləhət gördü. Belə ki, bu IV Baqratla həm yeni münaqişələrə səbəb ola bilərdi. Eyni zamanda Bəxtiyar ibn Salman qeyd edir ki, bu Şavura heç bir xeyir gətirmədən insan və mülk itkisinə səbəb olacaq. Şavur bu məsləhətdən sonra şəhər açarlarını ağsaqqallara geri qaytarır. Belə olan halda Tiflis ağsaqqalları Şəki məliki I Axsitana (1058-1084) müraciət edirlər. Axsitan əvvəlcə bu təklifi qəbul edir, tiflislilərə hədiyyələr (cəvaiz) verir və onları yola salır. 1048-ci ildə Baqratın Tiflisi müdafiəsi zamanı Şəki məliki Qağikin İsanini müdafiə etməsindən fərqli olaraq siyasi vəziyyəti fərqli dəyərləndirən Axsitan qala açarlarını çoxlu miqdarda pula Bizans (Rum) hökmdarına satır. "Rum hökmdarı isə dərhal buraya öz qarnizonunu göndərir və onları insan, silah, azuqə ilə təmin edir. Onlara dağda yolları genişləndirməyi tapşır ki, İslam ölkələrinə Tiflis üzərindən inancsızların keçmələri, hücum etmələri asanlaşsın"⁵⁵. Elə həmin il alanlar Dəryal keçidini aşaraq Şəddadilər dövlətinin paytaxtı Gəncə şəhəri üzərinə yürüş edirlər.

Nə Şavur, nə də Axsitan Tiflis qalasına sahib olmaq iqtidarında olmasa da Şəddadi əmiri Əbul Əsvar Şavurdan fərqli olaraq, I Axsitan yaranmış əlverişli şəraitdən öz ölkəsi üçün mümkün olan optimal variantda istifadə edə bilmişdi⁵⁶. Münəccimbaşında Tiflis şəhərinin Axsitan tərəfindən Rum-Bizans hökmdarına satılmaqla bağlı söylədiyi bu iddia və burada Baqratın adının çəkilməməsi çox yəqin ki, müəyyən dərəcədə IV Baqratın bu dövrdə Rumdan/Bizansdan asılı olduğunu göstərmiş. Qalanın Ruma-Bizansa satılması yaxşı nəticələnmişdi. Münəccimbaşının məlumatına görə 1062-ci ildəki alanların yürüşündə Aranda çoxlu insan öldürülmüş, 20 min nəfər uşaq, qadın və kişi əsir ələ keçirilmişdi. Şavur bundan sonra 1063-cü ildə məcbur olub Gəncənin şəhər qırağında möhkəm qala divarları tikdirmişdi⁵⁷. Həm alanların Şəddadilər üzərinə yürüşü, həm də IV

⁵⁵ Minorsky, *Studies*, 20

⁵⁶ Hacıəli, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 153

⁵⁷ Minorsky, *Studies*, 20

Baqratın müsəlmanlara qarşı fəallaşması Alp Arslanı Qafqaza yürüş etməyə məcbur etdi.

1064/65-ci illərdə Alp Arslan müsəlmanları rahatlamaq, xristianların müsəlman ölkələri üzərinə yürüşlərini dayandırmaq üçün Kartliyə yürüş etdi. Sürməli, Səfidşəhr (Ağcaqala), Axalkələk qalalarını alır⁵⁸, nəticədə Kəngər, Şavşet, Klarcet, Tao, Trialetini səlcuqlular tuturlar. Sonra IV Baqratı nəzarət altında saxlamaq üçün ona bacısı qızı ilə evlənmək fikrinin olduğunu bildirir. Daha sonra Anini tutur və buranın idarəsini Əbul Əsvər Şavurun oğlu Mənuçöhrə verir. IV Baqrat Alp Arslanın arzusunu yerinə yetirmək üçün öz bacısı qızını Kvirikedən istədi (eyni zamanda Samsvilde çarı Kvirikenin qardaşı qızı idi). Kvirike razı olmadıqda Baqrat Samsvildeyə qoşun yeritdi, Samsvildeyi özünə tabe etdi və qızı Alp Arslana göndərdi. Öz qızı Martanı isə Bizans sarayına ərə verir⁵⁹.

Əvvəlcə Gəncəyə gələn Alp Arslan burada Şavurun oğlu II Fəzlun (1067-1073) tərəfindən çox qiymətli hədiyyələrlə qarşılır. O dövrdə belə hədiyyələr yalnız Abbasi xəlifələrinə verilirdi. Alp Arslan II Fəzlunun bu comərdliyini lazımınca qiymətləndirir. Əvvəlcə o, Abxaz kralı IV Baqratın qızından boşanaraq (bu yəqin ki, Baqratın bacısı qızı olmalıdır – R.M.) onu II Fəzluna verir. Bundan əlavə Tiflis əmiri Cəfər də Alp Arslanı görmək üçün Gəncəyə gələrək ona bir çox hədiyyələr təqdim etmişdi⁶⁰. Bu şəxsin kimliyi məlum deyil. Çünki, bu dövrdə Tiflisdə ikihakimiyyətlik var idi. Onların ardınca Gəncəyə Şirvanşah Fəriburz ibn Salar (1063-1096) gəlir və hədiyyələrini Alp Arslana təqdim edərək sultana bağlılığını bildirir. Bundan sonra 1067-ci ilin noyabrında (məhərrəm 460) Şəki, Xəzran və Abxaz üzərinə yürüşə başlayır⁶¹.

Sultan Alp Arslanı Ereti-Şəkidə Şəki məliyi I Axsitan qarşılayır. Əxbar əd-Daulət əs-Səlcuqiyyədə hadisələr belə təsvir edilir: “Öndə gedən qüvvəyə rəhbərlik edən Sav Təkin idi. Ər-Rumun ən cəsur döyüşçüləri franklar (ehtimalla muzdlu varyaq qüvvələr) və Şəkidən olan piyada döyüşçülər idi (Rum deməklə isə Sədrəddin yəqin ki, ya səhvən onların Bizansın tərkibində olduğunu bilir, ya da

⁵⁸ Садраддин Али ал-Хусайни. *Ахбар ад-Даулат ас-Селджукийя*. Изд. текста, пер., введ., примечания и приложения 3. М. Бунятова. (Москва: Изд. «Наука», 1980), 49-50

⁵⁹ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 288-289; Лордкипанидзе, *История Грузии XI – нач. XIII вв.*, 82; *Летопись Картли*, 72-73; *Матване Картлиса*, 54-55

⁶⁰ Bedirhan Yaşar, *Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devletinin Kafkasya Politikası*. Doktora tezi, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999), 105

⁶¹ Minorsky, *Studies*, 23

dini inanclarını-pravoslavlığı nəzərdə tuturmuş⁶²). Şəki Axsitanın hakimlik etdiyi vilayətdir. Şəki vilayəti Rumdan və Abxazdan olan quldurların gizləndiyi meşə və dərələrlə doludur. Sultan neftatamlara meşələri yandırmağı əmr etdi və onlar bu əmri yerinə yetirdilər. Sultan meşələrin arasında mis mıxlarla bir – birinə bənd edilmiş dəmir lövhələrdən (atbak) tikilmiş iki qala gördü. Lakin, onlara at belində yaxınlaşmaq mümkün deyildi və sultan onlara baxaraq buranı tutmağın mümkün olmaması ilə bağlı ümitsizliyə düşdü. Bu iki qalanın hakimi ilə Şəki məliki arasında köhnə ədavət var idi. Buna görə də qalaların hakimi sultanın yanına gəldi, İslamı qəbul etdi və hər iki qalanı təslim etdi⁶³. Məhz bundan sonra Alp Arslan Şəkinin içərilərinə doğru hərəkət edə bilir.⁶⁴

Bundan sonra Alp Arslanın sarayına “frankların rəhbəri (məlik əl-fərənc)” və Şəkinin məliyi Axsitan gəldi. Mənbədə diqqəti çəkən məqam franklarla bağlıdır. Z.M.Bünyadovun fikrinə görə, franklar deyəndə yəqin ki, IV Baqratın Səyyah İncvarın 3000 nəfərlik muzdlu varyaqları nəzərdə tutulurdu⁶⁵. Lakin, burada Axsitanın bir-başə rəhbərliyindən söhbət gedir. Güman ki, Axsitanın özünün də belə bir muzdlu qoşunu var imiş. Bunu onun ölkədəki bir çox qala rəhbərlərinə nəzarət edə bilməməsi ilə əlaqələndirmək olar.

Axsitan sultanın yanına İslam dinini qəbul etmək üçün gəldiyini bildirdi. Bu istək qarşısında Alp Arslan taxtından enərək Axsitanla görüşdü, onu qucaqladı və başından öpdü. Axsitan kəlmeyi – şəhadəti gətirdikdən sonra sultan onu qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırır və hörmət əlaməti olaraq öz atı üzərində oturdur. Eyni zamanda Alp Arslan ona şəriəti, namazı (duaları) və Quran surələrini öyrətməsi üçün fəqih (fiqh elmini-İslam qaydalarını bilən) göndərir. Ona sünnət olunmasını əmr edir və bu vilayətlər üzərində hakimiyyəti ona tapşırır⁶⁶.

İslam dini şəkililərə əslində heç bu vaxta kimi də yad deyildi. Burada idarəçi elita xristian olsa da əhali arasında xeyli, çox sayda müsəlman var idi, onların Şəki məlikliyindəki Xayzan, Təbla, Şəki kimi iri şəhərlərində özünə məxsus bazarları və cameləri var idi. İbni Rustənin verdiyi məlumatlara görə X əsrdə Xayzanda Şəki hökmdarı Azərnərsə cümə günü müsəlmanlarla, şənbə günü yəhudilərlə, bazar

⁶² Садраддин Али ал-Хусайни. *Ахбар*, 192; Насиоли, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 159

⁶³ Садраддин Али ал-Хусайни. *Ахбар*, 55

⁶⁴ Маһмудов (elmi red.), *Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək*, 112

⁶⁵ Садраддин Али ал-Хусайни. *Ахбар*, 192

⁶⁶ Садраддин Али ал-Хусайни. *Ахбар*, 55

günü xristianlarla ibadət edir⁶⁷. Bundan əlavə əl-Müqəddəsi Şəki mülkiyyətinin baş şəhəri olan Şəki haqqında qeyd edir. “Şəkki –düzənlikdə şəhərdir. Əhalisinin çoxu xristiandır. Came məscid müsəlmanların bazar meydanındadır.”⁶⁸. Eyni sözlər Şəki mülkiyyətinin böyük şəhərlərindən Təbla-Telavi haqqında da təkrarlanır: “Burada müsəlmanların 500 evi vardır. Əhalisinin əksəriyyəti xristiandır. Səfali yerdir.”⁶⁹. Bütün bu məlumatlar Şəki elitasının İslamı nə üçün gürcü elitasından fərqli olaraq İslamı rahat qəbul etdiklərinin açıqlamasıdır. Lakin, Axsitan gələcəkdə bir dəfə də Məlikşahın yanında müsəlman olacaqdı. Ola bilər ki, müsəlman olduğunu isbat etmək məcburiyyətində qalmışdı. I Axsitan səlcuqların yürüşü nəticəsində müdafiəçiləri tərəfindən tərk olunmuş qalalarını geri almaqla bərabər, ölkəsini labüd dağıntılardan, qətl və qarətlərdən qoruya bildi.

Ümumiyyətlə səlcuqlu türklərinin ağalığı dövründə Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında İslam dininin yayılması və möhkəmlənməsi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdü. Məhz bu dövrdə sultan Alp Arslanın vəziri, çox saylı mədrəsələr tikdirmiş Nizam əl-Mülkün şəxsi vəsaiti ilə Saxur kəndində məşhur mədrəsənin əsası qoyulmuşdur⁷⁰.

Bundan sonra Alp Arslan Abxaz torpaqlarına doğru hərəkət edir. Gürcü mənəbəsinin verdiyi məlumata görə ona erməni knyazı Kvirike, Tiflis əmiri və Axsitan qoşulur⁷¹. Onlar Caçvidən (Araqvi çayının sol sahilində yer) keçərək Kartliyə daxil oldular⁷². Buradan bu məlum olur ki, Araqvi çayının axarları bu dövrdə Axsitana məxsus imiş.

Əxbarın verdiyi məlumata əsasən Alp Arslan Gürcüstan ətrafında 5 ay qalır⁷³. Həm Tiflis əmirliyini, həm də ələ keçirdiyi xristian torpaqlarını Alp Arslan Şəddadi II Fəzl ibn Şavurun idarəçiliyinə tapşırır. Axsitanın da bu yürüşdən sonra mövqeyinin gücləndiyi müşahidə edilir.

⁶⁷ İbn Rusta, Əbu Ali Əhməd ibn Amr. *Kitab əl-A'laq ən-nəfisə*. Leyden: Brill, 147; *Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане*. III. Ибн Хордадбех. С 1-21; IV. Кудама. С. 23-34; V. Ибн Руста. С. 35-54; VI. Ал-Якуби. 55-63; Перевод и примечания Н.А.Караулова // (СМОМПК. вып. 32. Тифлис: 1903), 49

⁶⁸ Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhamməd bin Ahməd bin Əbi Bəkr. *Əhsən ət-təqasim fi mə'rifəti-l əqalim*. (Leyden: BGA, E.J.Brill. 1967), 376; Vəlixanlı, *IX-XII əsr ərəb*, 131

⁶⁹ Əl-Müqəddəsi, *Əhsən ət-təqasim*, 376; Vəlixanlı, *IX-XII əsr ərəb*, 132

⁷⁰ Насиəли, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 239

⁷¹ *Летопись Картли*, 73; *Матуане Картлиса*, 55

⁷² Насиəли, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 160

⁷³ Садраддин Али ал-Хусайни. *Ахбар*, 56

Tiflisdə möhkəmlənən II Fəzlun ətraf ərazilərdə möhkəmlənmək məqsədi ilə 1068-ci il avqust ayından (ramazan) etibarən yürüşlər həyata keçirməyə başlayır⁷⁴. IV Baqrat Alp Arslanın uzaqda olmasından istifadə edərək 1069-cu ilin yazında Fəzluna qarşı hərəkət etdi. Silkan dağları yaxınlığında Muxnarda (Mxetadan şimalda) baş verən döyüşdə Fəzlun məğlub olur və qaçmağa başlayır. Erso vilayətində əsir götürülən II Fəzlunu Jaleti qalasının sahibi İsak Toloşolisdzenin yanına aparırlar⁷⁵. Bu əsir götürülməni Münəccimbaşı tamamilə Axsitanın bir xəyanəti kimi qələmə verir⁷⁶. Buralar Şəki mülkiyyətinə tabe olduğundan İsak onu Telaviyə - Axsitanın yanına gətirir. IV Baqratın təqibindən ehtiyat edən Axsitan isə onu cəld Xornabuca gətirir. Bu vaxt Xornabuc şəhəri Fəzluna tabe idi. Fəzlunu Xornabucun tabeçilərinə göstərən Axsitan Xornabucu təslim ala bilir. Eyni üsulla əvvəl-başdan Şəddadilərə məxsus olan Aradet qalasını da Şəki mülkiyyətinə birləşdirməyə nail olur. Baqrat isə yaranmış şəraitdən maksimum yararlanmağa çalışdı. O, Fəzlunu əldən çıxarmaqdan qorxaraq Şəki mülkiyyətinə Boçorma və Ucarma qalalarını geri qaytardı. Baqrat isə Fəzlundan istifadə edərək Tiflis yaxınlığındakı Rustavi, Parsxisi, Aqarani, Qriqol-Tsminda və Qavazani qalalarını ələ keçirir⁷⁷. Onu dirəyə bağlayıb Tiflisə apardılar, lakin, buraya çox çətinliklə girdilər. Çünki, Fəzlunun yoxluğunda kimsə özünü əmir elan etmişdi və müqavimət göstərirdi. Gürcü mənbəsi qeyd edir ki, Baqrat Tiflisi özündə saxlamadı, o, Dumanisdə olan əmir Sitilarabı tapdı və Tiflis şəhərinin idarəsini ona tapşırırdı⁷⁸.

Şəki mülkiyyəti bu dövrdə Şirvanşahlar dövlətinin daxili işlərinə də müdaxilə edirdi. "Şirvan və Dərbənd tarixi"ndən məlum olur ki, Şirvanşah Fəriburz ibn Salların (1063-1094) hakimiyyət uğrunda mübarizə apardığı qardaşı Qucdaham ibn Sallar məhz Şəkidə özünə sığınacaq tapmışdı. 1072-ci ildə Qucdaham vəfat edir və onun nəşini Şəkidən Yəzidiyyəyə-Şamaxıya apararaq dəfn edirlər⁷⁹. Yəqin ki, buna görə Fəriburz Şəddadi Fəzl ibn Şavurla ittifaq bağlayaraq Maluq qalasını mühasirəyə alırlar, Axsitanın əlindən buranı alırlar və qalanı son daşına qədər

⁷⁴ Minorsky, *Studies*, 23

⁷⁵ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 292-293; *Летопись Картли*, 75; *Матиане Картлиса*, 56-57

⁷⁶ Minorsky, *Studies*, 23

⁷⁷ Minorsky, *Studies*, 31

⁷⁸ *Летопись Картли*, 75

⁷⁹ Минорский, *История Ширвана и Дербенда*, 62

dağıdırlar⁸⁰. Bu qalanın dağıdılmasının səbəbi yəqin ki, şəkili I Axsitanın bura əhəmiyyət verməsi və bu qalanın yenidən Axsitanın əlinə keçə biləcəyi ehtimalı idi⁸¹.

Axsitan qonşu Abxaz-Kartli çarlığının da işlərinə fəal müdaxilə edirdi. Belə ki, 1072-ci ildə IV Baqratın vəfatından sonra yerinə taxta çıxan oğlu II Georginin (1072-1089) hakimiyyətinin ilk illərində ölkə daxilində parçalanma meylləri baş qaldırır. II Georgi məcbur qalır ki, İvaneyə Samşvildeni, onun oğlu Liparitə Losobannini, kaxlara isə Rustavini verir. Beləliklə, Rustavi qalası I Axsitanın tabeçiliyinə keçir. İvane növbəti dəfə üsyan qaldırdıqda Axsitan onu dəstəkləmir. Əksinə Georgi Axsitanla yaxınlaşır. Nəticədə İvane məcbur olub cənuba qaçır. Axsitan isə Losobanni qalasını da İvanenin oğlu Liparitdən alır və öz mülklərinə qatır. İvane də Kldekar və Samşvildeni saxlamaq şərti ilə II Georgi ilə barışır⁸². Məhz bu dövrləri Şəki məliyi Axsitanın bölgədə ən güclü dövrləri hesab etmək olar. Çünki, Şəddadilərin daxilində də bu dövrlərdə problemlər var idi. H.466/1073-1074-cü illərdə Şəddadi II Fəzlunun oğlu III Fəzlun atasına qarşı çıxaraq, onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı və ölkənin idarəsini əlinə almışdı⁸³. Səlcuqlular bölgəyə idarəni Şəddadilər vasitəsi ilə edirdilər deyə dolayısı ilə bölgədə səlcuqluların nüfuzu zəifləmişdi. Alp Arslanın vəfatından sonra Şəki məliyi Axsitanın da səlcuqlulardan uzaqlaşdığı müşahidə edilir⁸⁴. Belə ki, Kldekar eristavı İvane 1074-cü ildə yenidən Abxaz-Kartli çarı II Georgiyə qarşı üsyan qaldırır. Gürcüləri Qaqi qalasından çıxarıb qalanı Şəddadi II Fəzluna satır⁸⁵. Əvvəla, Şəki məlikliyi Kldekar eristavları ilə ittifaqı pozduğu üçün II Georginin onlardan alıb I Axsitana verdiyi qalaları itirmək təhlükəsi ilə üzləşdilər. İkincisi, İvanenin Şəddadilərlə, dolayısı ilə səlcuqlularla yaxınlaşması I Axsitanı məcburən II Georgiyə yaxınlaşdırdı. Şəki məliyi bölgədə qazandığı üstünlüyü Şəddadilərə güzəştə getmək istəmirdi. Amma, Səlcuqlu sultanlı Məlikşahın (1072-1092) bölgəni idarə etməklə bağlı düşüncəsi tamamilə fərqli idi.

Gürcü mənbəsi bundan sonrakı hadisələr haqqında belə yazır: “ ...və bütün xristianların dostu olmayan Məlikşah gəldi. İvane öz oğlu Lipariti onun yanına

⁸⁰ Минорский, *История Ширвана и Дербенда*, 63; Minorsky, *Studies*, 24

⁸¹ Hacıəli, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 165

⁸² Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 302- 303; *Летопись Картли*, 77

⁸³ Minorsky, *Studies*, 24

⁸⁴ Hacıəli, *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 167

⁸⁵ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 303; *Летопись Картли*, 78

göndərdi, onu sultana tabe etdirdi. O sultanın yanında bir az vaxt keçirdib qaçdı. Sultan gəldi və Samşvildeyə daxil oldu, Samşviləni tutdu və İvane öz xanımı ilə, nəvələri ilə, bütün aznaurları ailələri ilə əsir düşdü və sultan Samşvilə qalasına sahib oldu. O, Kartlini boşaltdı, çoxlu qənimət yığdı və getdi. Gəncəni tutdu, bütün ölkəylə mübarizə etsin deyə Gəncədə 48 minlik qoşunla (bəzi mənbələrdə 40 minlik) sərkərdə (Saraq-Sav Təkin) qoydu. Fəzlun qalasında gizlənmişdi, lakin onu da tutdular⁸⁶. Bununla da 1075-ci ildə öz təbəələri sırasında güclü, qüdrətli dövlətin olmasını istəməyən Səlcuqilər Şəddadilər dövlətinə son qoymaq qərarına gəlirlər. Yuxarıdakı qaynaqda da qeyd edildiyi kimi göstərilən müqavimətə baxmayaraq, III Fəzlun, nəhayət, Arranın idarəsini sərkərdə Sav Təkinə təhvil verməli olur. Hakimiyyətdən kənar olunmuş III Fəzl ibn Fəzl ibn Şavur, az sonra isə onun atası II Fəzl ibn Şavur səlcuqlular tərəfindən əsir alınır, Xərək qalasında saxlanılır. Şəddadilər süqut edir⁸⁷.

Bundan sonra Məlikşahın əmiri Arran və Şirvan valisi "Sərhang ul-Xas" əmir Sav Təkinin hərbi fəaliyyəti barədə gürcü mənbəsi belə bir məlumat verir: "Az bir vaxtdan sonra sərkərdə (Sav Təkin) Dəbil və Dumanis əmirlərinin dəstəyi ilə öz və Gəncə hərbi hissələrini yığdı. Georgi Yuxarı və Aşağı torpaqlarından bütün qoşunları ilə toplandı və kaxların məliki Axsitana müraciət etdi və bir-birlərinə yardım etdilər. ...Parsixi yaxınlığında Alxaza (Sav Təkinə) hücum etdi və onu qaçmağa məcbur etdi: təqib etdi və məhv etdi. Gecə olduğu üçün sərkərdənin ordusunun qalan hissəsi xilas oldu. Çarlar çarı heç bir zərər görməyərək sülhlə öz ölkəsinə qayıtdı. Bundan sonra o, yunanlardan Anakopiya-Abxaziyanın baş qalasını və Klarcet, Şavşet, Cavaxet və Artaanidə (Ardahan) bir çox qalanı aldı. ...Bundan sonra Kari (Qars) şəhərini-qalanı və ölkəni tutdu, Karnifor və Vənəndi tutdu və oradan türkləri qaçmağa məcbur etdi"⁸⁸.

Bu hadisələr səlcuqluları daha kəskin addım atmağa məcbur edir, 1080-ci ildə Məlikşah artıq problemlə bir hala düşən bu vəziyyəti tamamilə həll etmək məqsədi ilə gürcü qaynaqlarının "güclü əmir və möhkəm ox atan" dedikləri (Danışməndli Qazi Taylu) Əmir Əhməd idarəsində əhəmiyyətli bir ordunu Arrana göndərir. Gürcü çarını Kvelidə ağır məğlubiyyətə uğradan Əhməd daha sonra Qarsı

⁸⁶ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 303; *Летопись Картли*, 78; *Матриане Картлиса*, 60

⁸⁷ Minorsky, *Studies*, 25

⁸⁸ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 304; *Летопись Картли*, 78; *Матриане Картлиса*, 60

mühasirəyə alır. Georgi isə əsir düşməkdən zorla qurtularaq Acarıstan yolu ilə Abxaziyaya qaçmaq məcburiyyətində qalır⁸⁹. Səlcuqlu gücləri geri dönərkən yolda Bizans sərhədlərinə doğru səfərə çıxan türkmən bəylərindən Əbu Yaqub ilə əmir İsa Böri (gürcü mənbəsində hansısa İasi və Bujquş) və digər bəylərə rast gəlmiş və onlara belə müraciət etmişlər: “Bizansamı gedirsiniz? Budur gürcü eli, insansız və sərvətlərlə dolu bir ölkə!” Gürcü mənbəsinin qeydinə görə onlar bir anda yollarını dəyişdirdilər və yer üzünü çəyirtkə kimi tutdular. “İvan günündə Asisfor və Klarcet, Şavşet, Acariya, Samsxe, Kartli, Araqveti, Samikalako və Çkondidi türklərlə doldu. Bu ölkələrin bütün sakinləri öldürüldü və əsir edildi. Elə həmin gün onlar Kutaisi, Artanuci və Klarceti çöllüklərini yandırdılar. Qar düşünə qədər onlar buralarda qaldılar. Bu ilk və böyük türkləşmə dövrü (didi-turkoba) idi”⁹⁰.

Türklərlə heç cür mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşən II Georgi öz məsləhətçiləri ilə şura quraraq Məlikşahın yanına getməyi qərara alırlar. 1082-ci ildə İsfahana gedən Georgi illik xərac vermək və lazım olanda hərbi yardım göstərmək şərti ilə sultana tabeçiliyini bildirdi. Xərac vaxtlı-vaxtında veriləcəkdi deyə Məlikşah da ölkədəki köçəri türkman oymaqlarını ölkədən çıxararaq geri qaytarmağa söz verdi. Bundan əlavə sultan Georgiyə Şəki mülkiyyətinin torpaqları olan Ereti və Kaxetinin də idarəsini tapşırırdı. Lakin, II Georginin buraları tutmağa hərbi gücü yox idi deyə sultan ona hərbi qüvvə ilə də yardım göstərdi. Beləliklə, II Georgi səlcuqlu hərbi hissələrinin müşayiəti ilə geri qayıtdı. Bu ordu Kaxetiyaya girərək Vejini qalasını mühasirəyə aldı. Mühasirə uzanırdı, II Georginin yadına Acamətdə ov ovlamaq düşdü, səlcuqlu ordusuna isə Sucetini və bütün İori hövzəsini hədiyyə etdi. Özü isə Lix dağlarını keçərək Abxaziyaya gəldi⁹¹.

Bu məlumatlardan belə anlaşılır ki, II Georgi Kaxetiyanı idarə etmək qüdrətində və marağında deyildi. Sadəcə olaraq onun məqsədi rəqibi olan Şəki mülkiyyətini zəiflətmək və diqqəti Abxaziyadan uzaqlaşdırmaq idi. Onun Səlcuqlu dövlətinin paytaxtına səfəri əslində IV Baqratın dövründən etibarən xristian dünyasının siyasi həyatında fəal iştirak edən, xristian koalisiyasından-abxazların və kartvellərdən qurulmuş gənc bir dövlətin tamamilə məhv olmasının qarşısını

⁸⁹ Зетеишвили И. (Перевод). “Житие царя царей Давида”. Символ, 40 (1998), 276; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 307

⁹⁰ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 307; Гусейн-заде, *Сельджукская эпоха истории Кавказа*, (Москва, 2012), 80; Гусейн-заде Р.А. *Кавказ и Сельджуки*. (Баку, 2010), 81; Зетеишвили, *Житие царя царей Давида*, 277

⁹¹ Зетеишвили, *Житие царя царей Давида*, 278; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 308-309

alır. Əgər bu səfər olmasaydı, çox güman ki, gürcü dövləti də Şərqi Anadoluda mövcud olan xırda erməni knyazlıqları kimi varlığını itirəcəkdi.

Burada diqqəti cəlb edən məqam Məlikşahın Alp Arslandan fərqli olaraq Axsitanla deyil, II Georgiyə yaxınlaşmasıdır. Yunis Nəsibli II Georginin bu dövrdə Məlikşahla görüşdüyü zaman İslam dinini qəbul etdiyini irəli sürür⁹². Əsas kimi o, “Çarlar çarı Davidin həyatı” əsərindəki bu hissəni əsas gətirir: “Xristianların xilasını naminə ruhunu və qanını fəda etdi... Məlikşahın yanına getdi.” Lakin, əsərin sonrakı hissəsindəki Məlikşahın xristianlığa münasibəti II Georginin müsəlman olması fikrini şübhə altına alır: “Məlikşah ...adil, xeyirxah, xristianlara sevgisi olan şəxs idi”⁹³.

Kaxetiya və Heretinin II Georgiyə verildiyini eşidən Şəki məliyi Axsitan gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə Məlikşahın yanına gedərək ikinci dəfə İslamda olduğunu sübut etdi. Bununla da Kaxetiyanı və Eretini geri almağa nail oldu⁹⁴. Əslində Axsitanın Alp Arslanın dövründə İslamı qəbul etdiyi məlumdur. Yəqin ki, onun Sav Təkinə qarşı Abxaz-Kartli çarı II Georginin yanında çıxış etməsi gürcülərin onun yenidən xristianlığa qayıtdığı kimi qəbul edilə bilərdi. Lakin, Axsitanın bu dövrdə II Georgiyə birgə çıxış etməsində əsas səbəb müstəqillik idi. Alp Arslanın dəstəyi ilə gücünü xeyli artıran Axsitan, Alp Arslanın ölümündən sonra Səlcuqlulardan uzaqlaşmağa və Səlcuq ağalığından yaxa qurtarmağa çalışırdı. Şəki hakimi qonşuluqda yerləşən Şəddadilər və Şirvanşahlar dövlətlərinin taleyini görür və Səlcuqlular imperiyasının Şəki məlikliyinin də müstəqil həyatı ilə razılaşmayacağını bilirdi⁹⁵. Lakin, son mərhələdə o, yenə də sultanla şəxsən görüşür, itaətini bildirir və Səlcuqlu imperiyasının hakimiyyəti ilə razılaşmalı olur.⁹⁶ Gürcü mənbəsində onun İslamı qəbul etməsi qeydi sadəcə hələ Alp Arslan dövründə müsəlman olduğunu Məlikşaha xatırlatması ola bilərdi. Lakin, Məlikşahla görüş nəticəsində avtoritetini yenidən bərpa edən Axsitan tezliklə vəfat edir. 1082-ci ildə hakimiyyətə çıxan oğlu IV Kvirike (1082-1102) də

⁹² Nəsibli, Yunis. “*Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə*”, Bakı universitetinin xəbərləri jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, 3 (2009), 125

⁹³ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 308; Зетеишвили, *Житие царя царей Давида*, 278

⁹⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, 308; Зетеишвили, *Житие царя царей Давида*, 278

⁹⁵ Hacıəli. *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 167

⁹⁶ Mahmudov (elmi red.), *Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək*, 116

atasının siyasətindən uzaqlaşmayaraq Səlcuqlu imperiyasına tabe olmağı davam etdirirdi⁹⁷.

Nəticə

IX-X əsrdə Azərbaycan dövlətçiliyinin yenidən dirçəliş dövrü olmuşdur. Bu mənada məqalənin birinci hissəsində Şəki məlikliyinin yaranmasının Albaniya dövlətinin yenidən dirçəldilməsi, tarixi Albaniyanın müəyyən hissəsində keçmiş dövlətçiliyin bərpasının bir nümunəsi olduğunu müşahidə etmiş olduq. Bunun sübutu ilk hökmdarların mənbələrdə “Albaniya padşahı”, “Albaniya çarlığını bərpa edənlər” kimi adlandırılmalarıdır. Dövlət eyni zamanda yarandığı ilk zamanlarda bölgədə yaranan müsəlman dövlətlərinə daha yaxın münasibətdə olmuşdur. Bunu dövlətdə mövcud müsəlman sayı, hökmdarların məscidlərdə ibadət etməsi, Sacilər və Salarilərə tabe olmaları, eyni zamanda X əsrin sonlarına kimi ətraf xristian diofizit dövlətlərdən fərqli olaraq idarəçi elitanın monofizit olması idi. Bu onları ətrafdakı xristian dövlətlərinə inteqrasiya etməsinə mane olurdu.

XI əsrin əvvəli Şəki girdiman tayfalarının idarə etdiyi Kaxeti ilə birləşərək ərazisini genişləndirir. Bu vaxt Şəkiddə sülalə dəyişikliyi baş verir, xristianların mövqeyinin möhkəmlənməsi müşahidə edilir. Lakin, buna baxmayaraq dövlət eyni zamanda regional üstünlük uğrunda bölgənin xristian dövlətləri ilə də mübarizə aparır, müsəlman dövlətlərlə ittifaq qurur. Bu dövrdə məhz bu səbəblərdən Tiflis əmirliyinin labüd işğalının qarşısı alınmış, Şəki Tiflis əmirliyinin müstəqilliyinin qarantlarından biri olmuşdur.

XI əsrin II yarısında bölgədə Səlcuqlular göründükdən sonra Şəki hökmdarlarından Axsitan İslamı qəbul edir, Alp Arslanla birgə xristian ölkələri üzərinə yürüşə gedir. Müəyyən dövrdən sonra müsəlmanlar arasında etibarlı zədələndiyi zaman yenidən Məlikşahın yanına gedərək bu etibarlı bərpa etməyə çalışır. Bu mənada X əsrin əvvəlində Şəkinin dini-mədəni olaraq Azərbaycanın müsəlman dövlətləri ilə yarımçıq qalmış qovuşma prosesi sürətlənir.

Bütün bu olanlar onu göstərir ki, Şəki dövləti qurulduğundan bəri ərazi və dövlətçilik mənasında tarixi-irsi olaraq bir başa Azərbaycanla əlaqəli olmuşdur. Şəki sivilizasiya baxımından toqquşma nöqtəsində yerləşdiyindən bəzən

⁹⁷ Hacıəli. *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, 169

müsəlman, bəzən xristian sivilizasiyasının üstün gəldiyi, bəzən hər iki sivilizasiyanın birlikdə mövcudluğu müşahidə edilir. XI əsrin II yarısı Səlcuqluların gəlişi ilə bu üstünlük tamamilə müsəlman sivilizasiyasına keçmişdir.

Ədəbiyyat:

Bedirhan, Yaşar. *Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devletinin Kafkasya Politikası*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1999.

Bünyadov, Ziya. *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə*. Bakı: Azər nəşr, 1989.

Əl-Məsudi, Əbu-l Həsən Əli ibn əl-Hüseyn. *Muruc əz-Zəhəb və Məadin əl-Cəvahir*. 1. Cilt, Beyrut: əl-Məktəbət-ul Asriyyə, 2005.

Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhamməd bin Ahməd bin Əbi Bəkr. *Əhsən ət-təqasim fi mə'rifəti-l əqalim*. Leyden: BGA, E.J.Brill, 1967.

Brosset, Marie Felicite (Gürcücedən çev. ve notlar). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. trc. Hrand D. Andreasyan, Ankara: Türk tarih kurumu Basımevi, 2003.

Hacıəli, Şirinbəy. *Şimal–Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarına qədər)*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007.

İbn əl-Əsir, Əli İzzəddin əl-Cəzəri. *Əl-Kamil fi-t Tarix*. 8-ci cild. Beyrut, 1987.

İbn əl-Əsir, Əli İzzəddin əl-Cəzəri. *Əl-Kamil Fi-t-Tarix*. Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı: Az. SSR EA Nəşr., 1959.

İbn Havqəl, Məhəmməd Əbu-l Qasim. *Kitab əl-masalik və-l-mamalik (Yollar və məmləkətlər kitabı)*. Leyden: E.J.Brill, 1872.

İbn Rusta, Əbu Ali Əhməd ibn Amr. *Kitab əl-A'laq ən-nəfisə. (Nəfis daş-qaşlar kitabı)*. Leyden: Brill, 1892.

Mahmudov, Yaqub (elmi red.). *Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzdək*. Bakı: Turxan NPB, 2020.

Minorsky, Vladimir. *Studies in Caucasian History*. Cambridge Oriental Series, No.6, London: Taylors Foreign Press, 1953.

- Kalankatuklu, Moisey. *Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur.* Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1993.
- Nəsibli, Yunis. "Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə", Bakı universitetinin xəbərləri jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, 3 (2009): 124-129.
- Vəlixanlı, Nailə. *IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında.* Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1974.
- Vəlixanlı, Nailə (red). *Azərbaycan tarixi. 7 cildə. 2. cild (III-XIII əsrin I rübü).* Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1998.
- Багратиони, Вахушти. *История царства Грузинского.* Пер., снабдил предисл., словарями и указат. Н. Е. Накашидзе. Тб.: Изд. «Мецниереба», 1976.
- Гусейн-заде, Рауф. *Кавказ и Сельджуки.* Баку, 2010.
- Гусейн-заде, Рауф. *Сельджукская эпоха истории Кавказа.* Москва, 2012.
- Зетеишвили И. (Перевод). "Житие царя царей Давида". Символ, 40 (1998): 276-301.
- Летопись Картли.* Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая. Ред. кол.: З. Н. Алексидзе, В.Н. Габашвили, Н.С. Джанашиа и др. АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тб.: Издательство «Мецниереба», Тип. АН ГССР, 1982.
- Лордкипанидзе, Мария. *История Грузии XI – нач. XIII вв.* Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1974.
- Матиане Картлиса.* Перевод, введение и. и примеч. М.Д.Лордкипанидзе. Тбилиси, 1976.
- Минорский, Владимир. *История Ширвана и Дербенда X – XI веков.* Москва: Изд. вост. лит., 1963.
- Мкртумян, Гамлет. *Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией.* Ереван, 1983.
- Мухелишвили, Давид. *Из исторической географии Восточной Грузии.* Тб.: Изд. «Мецниереба». 1982.

Садрадин, Али ал-Хусайни. *Ахбар ад-Даулат ас-Селджукиййа*. Изд. текста, пер., введ., примечания и приложения З. М. Буниятова. Москва: Изд. «Наука», 1980.

Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане. III. Ибн Хордадбех. С 1-21; IV. Кудама. С. 23-34; V. Ибн Руста. С. 35-54; VI. Ал-Якуби. с. 55-63; Перевод и примечания Н.А.Караулова // СМОМПК. вып. 32. Тифлис: Тип. Канцелярия главноначальствующаго гражд. частию на Кавказе и К. Козловскаго, 1903.

Степанос Таронский. *Всеобщая история*. Пер. с арм. и об. Н.Эминим. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков, 1864.

Masal Ülkesinin Kahramanı: Kafkasya ve Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa
Hero of The Tale Country: Caucasus And its Conqueror Özdemiroğlu Osman Pasha

Kenan Ziya Taş

Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof., Balıkesir University, Faculty of Literature, Department of History,
Balıkesir/Türkiye.

E-Posta: kztas@balikesir.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8866-4025

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 10 Mart/March 2022

Kabul/Accepted: 04 Mayıs/May 2022

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Taş, Kenan Ziya. "Masal Ülkesinin Kahramanı: Kafkasya ve Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa". *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2022), 11/36: 129-139.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir. /This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Kenan Ziya Taş)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Kafkas dağları masal ya da destanlarda “Kafdağı” ile özdeşleştirilmiştir. Kafkas dağları bölgeyi açık biçimde kuzey ve güney olarak ayırmıştır. Ulu bir dağ silsilesi olan Kafkas dağları askeri faaliyetler açısından savunma, korunma ve saklanma kolaylığı sağlarken, kültürel ve etnik bakımdan birbirinden bağımsız veya kopuk bir beşerî yapıyı ortaya çıkarmıştır. Osmanlıların Kafkasya ile ilk münasebetleri ise Karadeniz üzerinden Kırım Hanlığı aracılığıyla gerçekleşmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin doğuda İran (Safevi) ile giriştiği mücadelede Kafkasya önemli mücadele alanı haline gelmiştir. Diğer taraftan Osmanlılar Güney Kafkasya'da ilerlerken, Rusların Kazan Hanlığı'na hâkim olmalarından sonra Türkistan coğrafyasında başlayan Rus yayılcılığı, Kafkasya'da da kendini göstermeye başlamıştır. Buna bağlı olarak Osmanlılar Kuzey Kafkasya'da Ruslarla karşı karşıya gelmişlerdir. 16. yy'ın ikinci yarısından sonra Kafkasya'da şiddetlenen Osmanlı-İran mücadelesinin baş aktörü Türk tarihinin en parlak simalarından birisi olan Özdemiroğlu Osman Paşa olmuştur. Bu çalışmada, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri özelinde siyasi, askeri faaliyetlerinden ziyade sonuçları itibarıyla değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca makalede Kafkasya'nın bahse konu olan dönemden günümüze uzanan stratejik önemine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafdağı, Kafkasya, Osmanlı, İran, Özdemiroğlu Osman Paşa.

Abstract

The Caucasus Mountains are identified with "Mount Qaf" in tales or epics. The Caucasus mountains divide the region into north and south. While, they provide convenience of defense, protection and hiding in military activities, the Caucasus Mountains, great mountain range, have revealed a human structure, that is independent or disconnected from each other, in terms of cultural and ethnicity. The first relations of the Ottomans with the Caucasus happened through the Crimean Khanate over the Black Sea. Later, in the struggle of the Ottoman Empire with Iran (Safavid) in the east, the Caucasus became an important area. On the other hand, while the Ottomans were moving in the direction of the Southern Caucasus, Russian expansionism, which began in the geography of Turkestan after the Russians commanded the Khanate of Kazan, started to ensue also in the Caucasus. Correspondingly, the Ottomans met with the Russians in the North Caucasus. After the second half of the 16th century, Özdemiroğlu Osman Pasha, one of the most brilliant figures in Turkish history, was the main actor of the Ottoman-Iranian struggle that

intensified in the Caucasus. In this study, evaluations were made about the results of Özdemiroğlu Osman Pasha's activities in the Caucasus rather than her political and military activities. Furthermore, it has been touched on the strategic importance of the Caucasus from mentioned period to present.

Keywords: Mount Qaf, Caucasus, Ottoman, Iran, Özdemiroğlu Osman Pasha

(*El-veledu sirru ebihi*) Çocuk babasının sırrıdır ¹

Giriş

Kafkasya, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında yer alan ve birçok kesiminde yüksekliği 5.000 metreyi geçen zirvelere sahip Kafkas dağlarının kuzey ve güney yamaçlarının hinterlandına dahil olan bölgenin coğrafi adıdır. Halkın muhayyilesinde bu dağlar masal veya destanlardaki “Kafdağı” ile özdeşleştirilir. Kafkas dağlarının adı Arapça’da “*Cebel-i Elsine*” yani “*Dillerin Dağı*” olarak ifade edilmektedir. Arapların “*Mavera-i Kafkasya*”, Avrupalıların “*Transkafkasya*”, Rusların “*Zakafkasya*”, olarak adlandırdıkları bölge Türkçe’de “Kafkasötesi veya Kafkasberisi” olarak nitelendirilmektedir. Kafkas dağları bölgeyi açık biçimde kuzey ve güney olarak ayırmaktadır. İki kısım arasındaki irtibat, Hazar kıyısındaki Demirkapı (Kavimler Kapısı) ve orta alanda bulunan Daryol (Daryal) ve) adı verilen geçitler üzerinden sağlanmaktadır. Günümüzde, Kuzey Kafkasya, Karaçay-Çerkes, Kabartay-Balkar, Abhazya, Çeçen-İnguş, Dağıstan, Kuzey ve Güney Osetya cumhuriyetlerini içine alırken, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Cumhuriyetleri ile Türkiye’de Ağrı, Kars, Ardahan şehirlerine İran’da da Tebriz’e kadar uzanmaktadır.² Ulu bir dağ silsilesi olan Kafkas dağların bölgenin fiziki coğrafya açısından şekillenmesinde esas faktör olmasının yanında beşeri özellikleri ve siyasi tarihi bakımdan şekillenmesinde de başat rol oynar. Başka bir ifade ile askeri faaliyetler açısından savunma, korunma

¹ Birçok hadis kitabında geçen bu hadis, Selaniki’nin’de tespitiyle adeta Özdemiroğlu Osman Paşa’yı tarif etmektedir. Selânikî Mustafa Efendi (Haz. Mehmet İpşirli), *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, 1, (1003-1008/1595-1600), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., 1989), 75.

² Kenan Ziya Taş, “19.Yüzyılda Kafkasya’da Türkiye-İran Nüfuz Mücadelesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 184 (Nisan 2002), 39; Sedef İlhan, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Karaçay-Malkar Türkleri*, Dicle Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, (Diyarbakır, 2002), 1-3; B. Zakir Avşar, “Kafkasların Genel Değerlendirmesi”, *Yeni Türkiye*, 16 (Temmuz-Ağustos 1997), *Türk Dünyası Özel Sayısı*, 2, 1898; Ufuk Tavkul, “Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya”, *Yeni Türkiye*, 16 (Temmuz-Ağustos 1997), *Türk Dünyası Özel Sayısı*, 2, 1898.

ve saklanma kolaylığı sağlarken, kültürel ve etnik bakımdan birbirinden bağımsız veya kopuk bir beşeri yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bütün tarihinde Hazarlar dışında tek bir devletin ana yurdu olmamıştır.

Kafkasya'daki coğrafi vaziyetin ve tarihi hadislerin şekillendirdiği beşeri yapı söz konusu olduğunda günümüzde Çerkez(s) tabiri ön plana çıkmaktadır. Bu ifadenin umumileşmesi Osmanlı döneminin kabullerinin mirasıdır. Şöyle ki, Ahmet Cevdet Paşa tarihinde Kafkasya'daki hadiseleri nakledeken eserinde kullandığı başlık "*Çerkezistan Olayları*" adını taşır.³ Bugün ahali arasında Kuzey Kafkasya'daki bütün topluluklar "*Çerkez*" olarak nitelendirilmektedir. Yapılan bir araştırmaya göre bu anlayışın yerleşmesinde ana sebep çarlık Rusya'sı tarafından 1864'te topluca sürgün edilmiş olmalarının yarattığı büyük acı ve dayanışma duygusudur.⁴

1. Osmanlıların Kafkasya ile İlk Münasebetleri ve Özdemiroğlu Osman Paşa

Osmanlıların Kafkasya ile ilk alakaları Karadeniz üzerinden ve dolayısı ile Kırım Hanlığı vasıtasıyla başlamıştı. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin doğuda İran (Safevi) ile giriştiği mücadelede Kafkasya önemli mücadele alanı haline geldi. Diğer yandan Osmanlılar Güney Kafkasya'da ilerlerken, Rusların Kazan Hanlığı'na hâkim olmalarından sonra Türkistan coğrafyasında başlayan Rus yayılcılığı, Kafkasya'da da kendini göstermeye başladı. Buna bağlı olarak Osmanlılar Kuzey Kafkasya'da Ruslarla karşı karşıya geldiler.⁵ 16. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Kafkasya'da şiddetlenen Osmanlı-İran mücadelesinin baş aktörü ise Özdemiroğlu Osman Paşa oldu.

Özdemiroğlu Osman Paşa, Türk tarihinin en parlak simalarından biridir. Osmanlı tarihçileri onu efsanevi Şehnâme kahramanlarına benzeterek övmüşlerdir. Selanikî onun hakkında, "*Sâbika Diyarbekir Beğlerbeğisi Özdemür Paşa Oğlu Osman Paşa ki şecâ'at ve şehâmetde ve ceng azmâlıkda Sâm u Nerîmân*

³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet-Osmanlı Tarihi*, (Haz. Dünder Günday), (İstanbul, 1994), 2, 705.

⁴ John F. Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden, (İstanbul, 1989), 20; Suat İlhan, "*Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği*", *Türk Kültürü*, 424 (Ağustos 1997), 472; Nadir Devlet, "*Kuzey Kafkasya'nın Dünü Bugünü*", *Yeni Türkiye*, 16 (Temmuz-Ağustos 1997), Türk Dünyası Özel Sayısı, II, 1924;

⁵ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara, 1990), 153 vd.

ve Rüstem ü İsfendiyâr idi” derken Tarihçi Naima da “Özdemür Paşa Oğlu dedikleri, zamanının Rüstem’i ve tek kahramanıdır.” sözleriyle övmektedir.⁶

Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgili bu yazıda onun özellikle Kafkasya’daki faaliyetleri özelinde siyasi askeri faaliyetlerinden ziyade sonuçları itibariyle değerlendirmelerde bulunulmuş ve Kafkasya’nın bahse konu dönemden günümüze uzanan stratejik önemine temas edilmiştir.

Şurası açıktır ki, Osman Paşa’yı tarihte ön plana çıkaran husus onun kişisel özellikleri, başka bir ifade ile şahsiyetidir. Bu çerçevede onun kısa bir biyografisini hatırlamak yerinde olacaktır.⁷

Osman Paşa, aslen Dağıstanlı Mısır Çerkezlerinden Habeşistan beylerbeyi ve San’a fâtihi Özdemir Paşa⁸ ile Abbâsî hanedanından bir hanımın oğlu olarak 1527’de Mısır’da doğdu. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre çocuk denebilecek çağda çok erken yaşlarda askeri zümreye dahil olmuş, Mısır’da sancak beyliği ve hac emirliği vazifelerini üstlenmiştir(1560). Bilahare babasının yerine Habeş beylerbeyliği verildi. Bu görevde yedi sene kaldı ve buradaki Osmanlı idaresini sağlamlaştırdı. Yemen’deki Zeydî isyanlarının artması üzerine Yemen beylerbeyliğine getirildi (1568). Mısır Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa ile Koca Sinan Paşa arasındaki rekabette Lala Mustafa Paşa’nın yanında durdu.⁹ Ancak bu rekabet Yemen’de Osmanlı hâkimiyetinin sarsılmasına sebep oldu. Mazul olarak 1570’de İstanbul’a döndü. Vezîriâzam Sokullu Mehmed Paşa, Koca Sinan Paşa’nın tesiriyle kendisine yüz vermedi. Ancak Lala Mustafa Paşa’nın tavassutuyla 1571’de Lahsâ beylerbeyliğine ertesi yıl de Basra’ya gönderildi. 1576 Yılında Diyarbekir beylerbeyliğine tayin edildi ve bu vazifede bir buçuk yıl kaldı.

⁶ *Tarih-i Selânikî*, 1, 118; Naîmâ Mustafa Efendi, çev. Zuhuri Danişman, *Naima Tarihi (Târih-i Naîmâ Ravzat el-Hüseyn fî hulâsat ahbâr el hâfikayn, Cild-i evvel)*, (İstanbul 1967), 108.

⁷ Özdemiroğlu Osman Paşa’nın geniş biyografisi için şu eserlere ayrıntıları için de bunların bibliyografyasından istifade edilebilir. Abdurrahman Şeref (Haz. Vehbi Günay), *Özdemiroğlu Osman Paşa*, (İzmir 2011); Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkas Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa*, (İstanbul, 2017); Mustafa Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, (Ankara 2017).

⁸ Kenan Ziya Taş, “Özdemir Paşa”, *I. Uluslararası Osmanlı’nın Birinci Hâkimiyet Döneminde (m. 1517-1635) Yemen Sempozyumu 12-15 Mart 2015 Uşak Türkiye*, Edit. Mehmet Şeker vd., (İzmir 2016), 1-10.

⁹ Şerafettin Turan, “Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar”, *Bellekten*, 22/85-88 (Ankara 1958), 551-593. Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa’nın Hayatı Ve Siyasî Faaliyetleri (1520?-1596)*, (İstanbul 2012), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi.

Lala Mustafa Paşa, Osmanlılar ile İran arasında 1578'de başlayan savaşa serdar tayin edilince Osman Paşa'ya Dağıstan ve Şirvan ve beylerbeyliğini teklif ederek onu sefere çağırıldı. Herhangi bir resmi vazife tevdi edilmediği halde sadece Lala Mustafa Paşa'nın daveti ile maiyetiyle beraber Erzurum'da orduya katıldı. Bundan sonra Osman Paşa'nın destansı kahramanlığı ve buna bağlı olarak şöhretini artıracak dönem başlamış oldu. Safeviler üzerine ordu ile beraber Erzurum'dan ileri harekâta geçti. Çıldır ve Koyungeçidi muharebelerinin kazanılmasında önemli rol oynadı. Böylece Dağıstan, Gürcistan ve Şirvan yolunun açılması sağlandı. Lala Mustafa Paşa, kışlamak için Erzurum'a çekildiğinde Osman Paşa'ya vezir rütbesi vererek, Şirvan ve Dağıstan beylerbeyi tayin etti. Osmanlı ordusunun çekilmesi üzerine karşı harekete geçen Safeviler Şamahı'yı geri aldı. Bir süre sonra Kırım hanlığından gelen asker desteği ile Safevileri Şamahı ve Şirvan'dan tamamen çıkardı. Osmanlı hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Hazar Denizi'nde kaptanlık ihdas ettirerek bir donanma kurdurdu. Bundan sonra Osman Paşa bütün kuvvetlerini Trans-Kafkasya'nın kilidi olan Derbent'te topladı. Ancak İran seferi için Lala Mustafa Paşa'nın yerine Koca Sinan Paşa'nın tayin edilmesi ve onun işi ağırdan alması Osman Paşa'yı zor durumda bıraktı. Silistre sancak beyi Yakub Bey kumandasında bir askeri birlik Kırım üzerinden Derbent'e Osman Paşa'ya katıldı. Ancak cephenin acemisi olduğu için şahsi bir saldırıda hayatını kaybetti. Bu defa Osman Paşa Safevi ordusu üzerine yürüdü. Dört gün geceli gündüzlü devam eden savaş, geceleri meşaleler yakılarak devam ettiğinden "Meşaleler Savaşı" olarak adlandırıldı. Neticede Osman Paşa büyük bir zafer kazanarak Şamahı'ya girdi (1583). Beş yıllık Kafkasya macerasında çok büyük emek ve gayretleri neticesinde Safevilerin Kafkasya'daki varlıkları sona erdi. Padişah III. Murad'ın talebiyle Kafkasya'dan ayrılan Osman Paşa, Kafkasya harekâtında yardımcı olmayan Kırım Hanı II. Mehmed Giray'ın yerine İstanbul'da olan kardeşi İslâm Giray'ı Kırım tahtına çıkarmak için Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın da Karadeniz'den desteği ile harekete geçti. Sonunda Mehmed Giray yakalanıp idam edildi yerine İslâm Giray tahta oturdu.

Padişahın arzularını yerine getirmiş muzaffer bir komutan ve zor ve uzak coğrafyaların fatihi hasletleriyle İstanbul'a döndü. Onun bu halini çekemeyen vezirler çeşitli dedikodularla onu yıpratıp gözden düşürmeye çalıştılsa da

muvaffak olamadılar. Padişah III. Murad'ın huzuruna çıkan Osman Paşa, Siyavuş Paşa'nın yerine veziriazam tayin edildi (1584).

Göreve gelir gelmez, Kırım hanları arasındaki iktidar mücadelesinin halledilmesi konusunda görevlendirildi. Kendisi kışı Kastamonu'da beklerken Bosna Beylerbeyi Ferhad Paşa'yı Sinop üzerinden Kırım'a göndererek karışıklıkları önledi. Kırım meselesinin çözülmesinden sonra İran seferi için görevlendirildi (1585). Kastamonu'dan ayrılarak Tebriz'e doğru harekete geçti, Ancak bu esnada oldukça hasta idi ve çoğu kere tahtırevan üzerinde gitmek zorunda kalıyordu. Tebriz önlerinde Safevilerin direnişinin kırılmasından sonra şehre girdi. Ancak hastalığının ilerlemiş olması sebebiyle sahadaki kontrolü zaafa uğrayınca birçok karışıklıklar ortaya çıktı. Hastalığı ilerleyince Tebriz'den ayrıldı, Şenbigazan' geldiğinde burada vefat etti. Ömrünü hep uzak serhadlerde vazife aşkıyla gönüllü olarak geçirmiş, hasta halinde bile vazifeden geri durmamıştı. Vefatında annesi ve güzelliği dillere destan olan hanımı Mihridil ve kızı İstanbul'da hayatta idi. Cenazesi kendisi kadar meşhur siyah atı Kaytas ters eyerlenerek üzerine kondu, vasiyeti üzerine Diyarbakır'daki türbesine defnedildi.

Türbesi ve kitabesi şöyledir:

Budur Sultan Murad Han'ın veziri

Ki feth oldu elinde mülk-i Şirvan

Yedi yıl terk-i taht etti elinden

Hudabende Muhammed Şah-ı İran

Tatar Han oldu asi Padişah

Anın ref'i olundu buna ferman

Koyup Şirvan'ı gitti asi Han'e

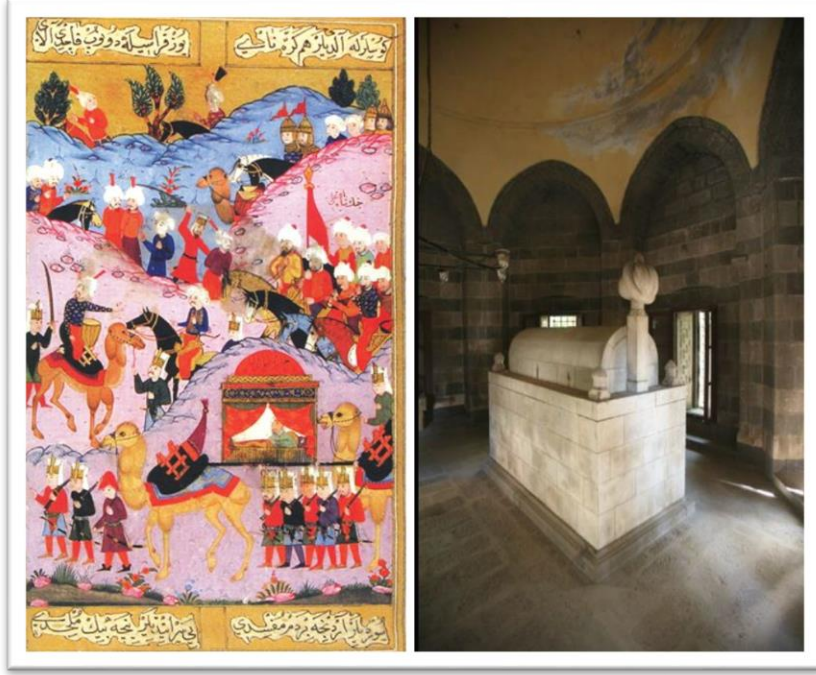
Kesüb başın yerine dikti bir han

Dönüb Tebriz'i aldı oldu tarih

Cihanda nam koydu göçtü Osman

(h.993=m.1585)¹⁰

¹⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, (Ankara 1996), 2, s. 599-604.

Resim 1: Osman Paşa'nın cenazesinin nakli ve mezarı

Sonuç

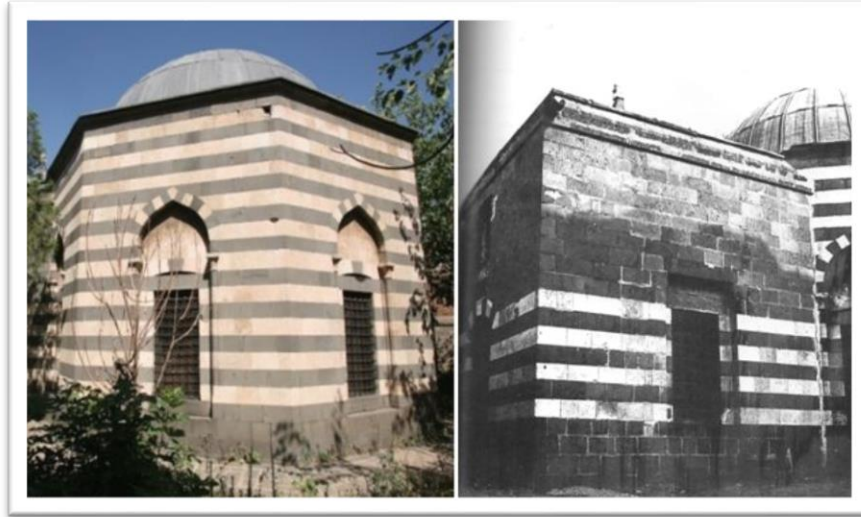
Özdemiroğlu Osman Paşa, döneminin en büyük ve haklı olarak en meşhur askeri komutanlarından biridir. Çocuk sayılacak yaşta devlet hizmetine girip en üst makama kadar çıkmış, bulunduğu bütün rütbe ve makamlarda vazifesini hakkıyla yerine getirmiş, mükemmel bir devlet adamıdır. Halife Hz. Osman'ın adını almış olması sebebiyle Safevilerce hoş karşılanmamış, hoşnutsuzluklarını ifade etmek üzere onu "Adı Yaman" olarak anmışlardır. Onun, padişah III. Murad nezdindeki itibarı ve gördüğü rağbet ve iltifat çok fazla kimseye nasip olmamıştır.¹¹ Bu yüzden dönemin ümerasının kıskançlığını üzerine celp etmiştir. Afyon müptelası olduğuna dair asılsız rivayetler yaymışlar ve bu sebeple vezir olamayacağını iddia etmişlerdir.¹²

¹¹ III. Murad'ın huzuruna çıkan Özdemiroğlu Osman Paşa ve padişahın "Safâ geldin Osman!" nidasıyla karşılanır. Kafakıyadaki faaliyetlerini uzun uzun padişaha naklettiğinde sık sık Sultan Murad'ın, "aferîn, berhudâr ol Osman!" şeklinde iltifatlara muhatap olur. Padişah başındaki sorgucu ve hançerini Osman Paşa'ya takar ve kendisine "İki cihanda yüziün ak olsun! Allah senden râzı olsun. Dünyalar durdukça durasın" diye dua eder. Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (İstanbul 1965), 76.

¹² Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 77.

Sonuç olarak, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ecdad yurdu olan Kafkasya'da Osmanlının hâkim olması için bir ömür harcadı. Ama ne yazık ki, ondan sonra Osmanlı Devleti Kafkasya ile ciddi olarak ilgilenmedi veya pek çok dahili ve harici sebebe bağlı olarak öncelikli ilgi sahalarının dışında kaldı. Zaten Özdemiroğlu'ndan sonra da Kafkasya ile ilgilenecek kendisi gibi liyakat ve vasıfta başka bir devlet adamı da gelmedi. Osmanlı devleti Balkanlardaki kayıplarına paralel olarak Kafkasya'da da kayıp vermeye devam etti. Zamanında iç deniz hüviyetinde olan Karadeniz'de kontrolü zaafa uğramaya başladı. Nihayet Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan 1774 tarihli Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilince Osmanlı Devleti Kafkasya üzerine daha dikkatle eğilmeye başladı. İdari bakımdan Kırım'ın mülhakatından sayılan Kuzey-batı Kafkasya'yı merkeze bağlamaya çalıştı. Kırım'ın kaybından sonra Kafkasya'nın bütününde ise din faktörü ağırlıklı olarak kullanılmaya başlandı. İslâmiyetin ortaya çıkışına nazaran oldukça geç bir devre sayılabilecek bölgedeki İslamlaşma, Osmanlı Devleti için kendi siyaseti istikametinde kullanılabilecek çok mühim bir fonksiyon icra etme kabiliyetine sahipti.¹³ Ancak ilerleyen yıllarda büyük güçlerin devre girmesiyle Osmanlının Kafkasya' üzerinde hakimiyeti gittikçe ortadan kalktı.

Resim 2: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Türbesini eski ve yeni hali

¹³ Kenan Ziya Taş, "19.Yüzyılda Kafkasya'da Türkiye-İran Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 184 (Nisan 2002), 41.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet-Osmanlı Tarihi*. 2. Cilt. (Haz. Dünder Günday), İstanbul, 1994.
- Allahverdi, Reyhan Şahin. *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*. İstanbul, 2017.
- Avşar, B. Zakir. "Kafkasların Genel Değerlendirmesi". *Yeni Türkiye* 16, (Temmuz-Ağustos 1997), Türk Dünyası Özel Sayısı, 2. Cilt.
- Baddaley, John F. *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*. Çev. Sedat Özden, İstanbul, 1989.
- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*. Ankara 1996, 2. Cilt. 599-604.
- Danişman, Zuhuri. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul 1965.
- Devlet, Nadir. "Kuzey Kafkasya'nın Dünü Bugünü". *Yeni Türkiye* 16 (Temmuz-Ağustos 1997), Türk Dünyası Özel Sayısı, 2. Cilt.
- Eravcı, Mustafa. *Özdemiroğlu Osman Paşa*. Ankara 2017.
- İlhan, Sedef. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Karaçay-Malkar Türkleri*. Dicle Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2002.
- İlhan, Suat. "Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği". *Türk Kültürü*, 424 (Ağustos 1997).
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara, 1990.
- Naîmâ Mustafa Efendi. (Çev. Zuhuri Danişman), *Naima Tarihi (Târih-i Naîmâ Ravzat el-Hüseyn fî hulâsat ahbâr el hâfikayn, Cild-i evvel)*. İstanbul 1967.
- Önal, Ahmet. *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı Ve Siyasî Faaliyetleri (1520?-1596)*. İstanbul 2012, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi.
- Selânikî Mustafa Efendi. (Haz. Mehmet İpşirli), *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*. 1. Cilt, (1003-1008/1595-1600), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., 1989, 75.
- Taş, Kenan Ziya. "19.Yüzyılda Kafkasya'da Türkiye-İran Nüfuz Mücadelesi". *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 184 (Nisan 2002).

Taş, Kenan Ziya. Masal Ülkesinin Kahramanı:
Kafkasya ve Fatih Özdemiroğlu Osman Paşa.

Taş, Kenan Ziya. "Özdemir Paşa". *I. Uluslararası Osmanlı'nın Birinci Hâkimiyet Döneminde (m. 1517-1635) Yemen Sempozyumu 12-15 Mart 2015 Uşak Türkiye*, Edit. Mehmet Şeker vd., İzmir 2016.

Tavkul, Ufuk. "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya". *Yeni Türkiye*, 16 (Temmuz-Ağustos 1997), *Türk Dünyası Özel Sayısı*, 2. Cilt.

Turan, Şerafettin. "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar". *Bellekten*, 22/85-88 (Ankara 1958), 551-593.

Tarihin Tekerrürü: Şuşa Beyannamesi

The Repetition of History: The Shusha Declaration

Selma YEL

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü
Prof., Gazi University, Faculty of Education, Department of Basic Education,
Ankara/Türkiye

E-Posta: selmayel@gazi.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-9624-6966

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Rapor / Report

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 22 Mart/March 2022

Kabul/Accepted: 28 Mayıs/May 2022

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Yel, Selma. "Tarihin Tekerrürü: Şuşa Beyannamesi". *Demokrasi Platformu Dergisi*, 11 (36), 2022, 140-150.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir. /This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Selma Yel)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki yakınlığın sebebi aynı soy ve aynı kültüre mensup olmanın yanı sıra aynı zamanda tarihin kritik süreçlerinde birbirlerine karşı yapmış oldukları fedakârlık ve desteğe dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarındaki müşkül durumunu görerek onlarca Azerbaycanlı Türk gönüllü olarak yardıma koşarken, bu durum Çanakkale Muharebelerinde de devam etmiştir. Benzer şekilde Azerbaycan'ın istiklalini ilan etmesinde de Osmanlı Devleti'nin büyük teşviki olmuştur. 15 Eylül 1918'de Bakü'nün işgalden kurtarılmasında yine Osmanlı İslam Ordusu'nun kömeği unutulmayacak kardaşlık örnekleri arasında yer almıştır. Türk İstiklal Savaşı sürecinde de Azerbaycan'dan maddi destekler devam etmiştir. SSCB hâkimiyeti altındaki Azerbaycan'la kısmi olarak kesilmiş olan ilişkiler, 1990 yılı ile birlikte yeniden güçlenmeye başlayarak günümüze kadar devam etmiştir. Bu süreçte Türkiye Karabağ'ın işgaline karşı gerekli olan desteği verirken, 44 Günlük Vatan Muharebesinde de Azerbaycan'ın yanında yer almıştır. Şuşa'nın Azerbaycan hâkimiyetine girmesini müteakiben iki ülke arasında imzalanmış olan Şuşa Beyannamesi ile "Tek Millet İki Devlet" şiarına uygun bir şekilde tam ittifak süreci başlamıştır. Bütün bu yaşananlar tarihte yaşanmış olan ittifak süreçleri ile büyük benzerlik göstermekte olup, tarihten ders alınması halinde hem Azerbaycan'ın ve hem de Türkiye'nin güçlenerek 21.Yy'daki varlıklarını devam ettirebileceklerini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarih tekerrürü, Azerbaycan, Türkiye, Şuşa Beyannamesi

Abstract

The reason behind the proximity between Azerbaijan and Turkey is based not only on having the same ancestral and cultural roots, but also the sacrifice and support they have made for each other during critical historical moments. Seeing the difficult situation of the Ottoman Empire in the Balkan Wars, dozens of Azerbaijani Turks rushed to volunteer, which continued in the Battle of Çanakkale. Similarly, the Ottoman Empire had great encouragement in the declaration of Azerbaijan's independence. During the liberation of Baku from occupation on September 15, 1918, the support of the Ottoman Islamic Army was among the unforgettable examples of brotherhood. In the same vein, financial support from Azerbaijan continued during the Turkish War of Independence. The relations, which were partially cut off with Azerbaijan under the domination of the USSR, started to get stronger in 1990 and have continued until today. In this period, Turkey provided the necessary support against the occupation of Karabakh, as well as she sided with Azerbaijan in the 44-Day Homeland War. With the

Shusha Declaration signed between the two countries after Shusha came under the rule of Azerbaijan, a full alliance process started in accordance with the slogan of "One Nation, Two States". All these events are very similar to the alliance periods that have taken place in history, and it has shown that both Azerbaijan and Turkey can continue their existence in the 21st century by getting stronger if lessons are learned from history.

Keywords: History repetition, Azerbaijan, Turkey, Shusha Declaration

Giriş ¹

Geçmiş yüzyıllar bütün Türkistan ve Kafkasya için çok acılı, kanlı ve gözyaşlı geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin parçalanması, yıkılması ve müteakiben Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması sürecinde de çok bedel ödenmiştir. Ama yine de Anadolu Türklüğü, Türkistan Türklerinden çok daha şanslı olup, istiklalini kaybetmemiş, güçlenerek yoluna devam etmiştir. Bu süreçte asla Türkistan'ı, Kafkasya'yı ve can Azerbaycan'ı unutmamış hep kalbinde yaşatıp bir gün yeniden kucaklaşmayı beklemiştir. Bu mucize yeniden gerçekleşmiş ve SSCB'nin dağılması ile Türkistan Devletleri başta Azerbaycan olmak üzere istiklalini ilan etmiştir. Türkiye Onların istiklalini ilk tanıyan devletlerden birisi olmuştur. Tarih, eğer ders alınıp tedbir alınmazsa tekerrürden ibarettir. Dünya'nın en önemli coğrafyası üzerinde kurulu olan Türkiye ve başta Azerbaycan olmak üzere Türk Devletlerinin tamamı bu anlamda tarihten ders alarak iş birliği ile strateji geliştirmeye başlamış oldukları için bugün ve gelecek yıllar çok daha iyi olacaktır diye düşünülmektedir.

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki işbirliği sayesinde 44 günlük Vatan Muharebesi ile Karabağ yeniden Azerbaycan hâkimiyetine girmiştir. Müteakiben iki ülke arasındaki dayanışma ve ittifak süreci devam ettirilmiş ve Şuşa Beyannamesi imza edilmiştir. Şuşa Beyannamesi'ne bakıldığında tarihteki iki

---

¹ İlgili makale daha önce 17 iyun 2021 03:05 (UTC +04:00) 'de Azerbaycan'da apa gazetesinde "Türkiyəli tarixçi: "Şuşa Bəyannaməsi ilə bir millət, iki dövlət rəsmi olaraq yola çıxdı" başlıklı Sevil Ünal Hilalqızı ile yapılan röpertajdan esinlenilmiş, bilgiler güncellenmiştir. Bkz: <https://apa.az/az/xeber/siyasi/turkiyeli-tarixci-susa-beyannamesi-ile-bir-millet-iki-dovlet-resmi-olaraq-yola-cixdi-648383>,(E.T. 13.06.2022) Aynı röportaj TÜRPAV Türkiye Politik ve Stratejik Araştırmalar Vakfı sitesinde de Türkiye Türkçesi ile yayınlanmıştır. Bkz. <http://www.turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/tarihin-tekerruru-susa-beyannamesi.html>,(E.T. 13.06.2022)

önemli anlaşma ile benzeştiği görülmektedir. İlki 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanan anlaşma olup iki kardeş ülkenin askeri ve siyasi ilişkilerinin başlamasını sağlamıştır. Bu anlaşmanın 4. maddesinde, Osmanlı'nın, gerek duyulduğu takdirde Azerbaycan'a askeri yardımda bulunabileceği ifadesine istinaden Kafkas İslam Ordusu teşkil edilerek, Azerbaycan Türklerinin desteği ile 15 Eylül 1918'de Ermeni Taşnakların işgali altındaki Bakü kurtarılmıştır. Bütün dünya buna karşıyken bu zafer kazanılmıştır. Bütün dünya derken, Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya bile gizlice Bolşevik Rusya ile petrol anlaşması yapması nedeniyle bu harekâta karşı çıkarken, Bolşevik Moskova, Ermenileri desteklediği için bu harekâta karşıdır. Şaşırtıcı olan Bolşevikliği çok büyük tehlike olarak gören İngilizler'in de Ermenileri himaye konusunda Moskova ile aynı fikirde olmasıdır. Bunun sonucu olarak küçük bir İngiliz askeri birliğini Ermenilere yardım için Bakü'ye göndermiştir. Bolşevik Rusya, Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya ve Bolşeviklik düşmanı İngiltere, Ermeniler yanında saf tutarken aslında günümüzde Türkiye ya da Azerbaycan söz konusu olduğunda bir anda aynı cephede yer alan Batılı devletlere ne kadar da çok benzemektedirler.

Tarih ders alınmazsa hep tekerrür eder demiştik ya! Ders alınmaya başlanıldığı için son Karabağ savaşında tarih aynen Bakü'nün 15 Eylül 1918'de halas edilmesi gibi zaferle sonuçlanmıştır. Tabii yine "kardaş kömeği" tarihte olduğu gibi önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

A. Beyannamenin İmzalanmasının Tarihi Arka Planı

Şuşa Beyannamesi'ne benzeyen ikinci anlaşma Kars Anlaşmasıdır. Zaten bunu Azerbaycan Devlet Başkanı Sayın İlham Aliyev de ifade etmiştir. 1921'de Anadolu Türklüğü için bir ölüm kalım savaşı olan Sakarya Meydan Muharebesi zaferini müteakiben, Rusya kontrolündeki Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) arasında tam olarak 100 yıl önce 13 Ekim 1921'de imzalanmıştır Kars Anlaşması.

Kars Anlaşması giriş, 20 madde ve eklerden oluşmaktadır. Moskova Anlaşması'nın büyük ölçüde tekrarıdır. Bu Anlaşmayla Türkiye'nin doğu sınırı çizilirken, TBMM'yi bu cephede en çok uğraştıran Ermeni sorunu da çözülmüştür. Anlaşma kapsamında Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Nahcivan bölgesi özerklik kazanmıştır. Âmâ bu o kadar da kolay

olmamıştır. Bedel ödenmiştir. Rusya'nın Nahcivan üzerindeki ısrarlı taleplerine o tarihlerde bir ölüm kalım savaşı vermekte olan TBMM ısrarla karşı durmuş, hatta Moskova bunu SSAC'ne (Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti) ne de kabul ettirmiş olmasına rağmen, direnmeye devam edilmiştir. Sovyet Rusya, Batum'u alabilmek için Nahcivan'dan vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır.

Sonuç olarak Türkiye'de Batum üzerindeki haklarından muvakkat olarak feragat etmiştir. Böylece, TBMM'nin gayretleri sayesinde imzalanmış olan Kars Anlaşması ile Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü kısmen de olsa korunmuş, Nahcivan'ın üçüncü bir ülkeye devredilmez kaydıyla Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olarak varlığını korumaya devam etmesi mümkün olabilmıştır. TBMM'nin bir diğer talebi, Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak görmek ve siyasi ilişkilerini bu çizgide devam ettirmektir. Bu amaçla Türkiye 4 Haziran 1918 Anlaşmasını devam ettirerek, Azerbaycan ile ayrı bir anlaşma imzalamak ve böylece Onun bağımsız bir devlet olduğunu ispat etmek istemişse de ne yazık ki o tarihteki Sovyet Azerbaycan Hükümeti bu isteği kabul edememiştir.

Bugün Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasından, Nahcivan'ın statüsüne kadar tüm konularda Türkiye'nin dayanak noktası Kars Antlaşması olup, antlaşma maddeleri özellikle Ermenistan ve Gürcistan'dan gelebilecek tehlikelere karşı Nahcivan ve Batum garantörlükleri hususunda hukuki ve siyasi müdahale imkânı vermektedir. Ancak günümüzde Gürcistan'dan böyle bir tehlike beklentisi söz konusu olmayıp, aksine giderek iki ülke arasındaki dostane ilişkiler çok daha fazla güçlenmeye devam etmektedir. Denilebilir ki, Kafkasya'da yüzyıllar boyu yaşanan rekabet, kan, çatışma büyük ölçüde Kars Anlaşması ile sona ermiştir. Nahcivan, Türkiye'nin Azerbaycan ve Türkistan olmak üzere Türk dünyasıyla irtibatını sağlayacak tek kapı olduğu gibi aynı durum Azerbaycan için de geçerlidir, orası hasret kapısı, orası hasret köprüsüdür... Bugün Nahcivan hala Azerbaycan toprağı ise, bu Türkiye'nin ısrarları ve fedakârlıkları sayesinde olmuştur demek mümkündür.

Günümüzde Kafkasya sınırı, Moskova ve Kars Antlaşması'ndan bugüne kadar aynen muhafaza edilmiş olup SSCB'nin dağılmasıyla başlayan yeni siyasi ortamda Ermenistan, yeniden tarihi tekerrür ettirerek Karabağ'a saldırmış,

Hocalı'da katliamlar yapmıştır. Gürcistan ile problemlerini daha sonraya erteleyerek, 23 Ağustos 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirisi'nin 11. maddesinde 1915 Osmanlı coğrafyasındaki ve Batı Ermenistan'daki sözde soykırımın tanınması için çalışacağını ilan etmiştir. Oysa Kars Antlaşması'nın 15. Maddesinde "İmzacı taraflardan her biri işbu Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, Kafkas cephesindeki savaş nedeniyle işlenen cinayet ve cürümler için öteki taraf uyrukları yararına tam bir genel af ilan etmeyi yükümlenir" denilmektedir. Buna göre; Türkiye ve Ermenistan genel bir af ilan etmeyi kabul etmişlerdir. Ancak, Şubat 1991'de Ermenistan Kars Antlaşması ile çizilen sınırı tanımadığını ilan etmiş ve müteakiben de 23 Eylül 1991'den itibaren Ermenistan Anayasası'nın 13. Maddesinde Ağrı dağı devlet armasında milli bir sembol olarak yer almaya başlamıştır. Ancak, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı siyasi, hukuki ve askeri müdahalesinde Kars Antlaşması en önemli hukuki dayanak olarak varlığını korumaya devam etmekte olup bunun dışındaki uygulamalar uluslararası hukuk dışı eylemler olarak kalmaya mahkûm olmuştur.

B. Şuşa Beyannamesinin Özeti: İki Devlet Tek Millet

Yazımızın başında tarih tekerrürden ibarettir demiştik. Türk milleti de Türk Devletleri de artık tarihten ders almayı öğrenmişler ve özellikle de birlikten kuvvet doğacağına bilinciyle hareket etmeye başlamışlardır. Bunun sonuçları Karabağ savaşında görülmüş, Azerbaycan işgal altındaki topraklarına kavuşmuştur. Bakü'nün 15 Eylül 1918'deki kurtuluşu ile Şuşa'nın işgalden kurtuluşu aynı öneme sahiptir. Bu durum büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin 93 Harbinde kaybetmiş olduğu Evliye-, Selase'ye yani Anadolu'nun öz uzantısı Kars, Ardahan ve Batum'a yaklaşık 40 yıl sonra 1918'de kavuşmasına da benzemektedir. Her bir zafer diğerine giden yolu açmıştır. Önce Evliye-i Selase sonra Bakü. İşte Karabağ zaferinin ışığında da yeni adımlar atılması gerekmiş ve bütün bunların hepsi 1921 Kars Anlaşmasına bağlı kalmak kaydıyla Şuşa beyannamesinde teminat altına alınmıştır. Bu beyannamede şu esaslar hükme bağlanmıştır.

-“Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü, uluslararası düzeyde tanınmış sınırların dokunulmazlığı, devletlerin iç işlerine karışmama ilkelerine dayanarak müttefiklik ilişkilerinin kurulmasının siyasi ve hukuki mekanizmalarını belirler”. Bu madde çok önemli olup, yine tarihin tekerrür etmemesi için, iki ülke işbirliği süreçlerinin sınırlarını

göstermektedir. Zira biz tarihçiler hala Rus vb ülkelerin attığı iftiralara temizlemeye çalışmaktayız ki, bunlardan birisi de İslam Ordusunun Bakü harekâtının, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı ilhak amacı ile ilişkili olduğudur. Kesinlikle bu bir iftira olup, Osmanlı Devleti, Dağıstan ve Azerbaycan'dan oluşan bağımsız bir İslam Konfederasyonu teşkil etmeyi planlamıştır. Asla Azerbaycan'ın müstakilliğine gölge düşürme niyeti olmamıştır

-“Taraflar, dış politika alanındaki koordinasyonun ve düzenli ikili siyasi istişarelerin gerçekleştirilmesinin önemini belirtir ve bu yönde Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi çerçevesindeki faaliyetlerin önemini vurgular” ifadesi hali hazırdaki bu iş birliği sürecinin çok daha fazla güçlendirilerek devam edeceğini göstermektedir.

-“Taraflar, kendi ulusal çıkar ve menfaatlerini koruma ve sağlamaya yönelik bağımsız dış politika yürütürler. Taraflar, bölgesel ve uluslararası düzeyde istikrar ve refah üzerinden barış, dostluk ve samimi komşuluğa dayalı uluslararası ilişkilerin geliştirilmesi, ayrıca ihtilaflar ile bölgesel ve küresel güvenlik ve istikrar meselelerinin çözümlenmesi yönünde ortak çaba gösterirler”. Bu madde de önemlidir. Günümüzdeki iki ülkenin arasını bozmaya yönelik teşebbüsleri engelleyici bir hüküm olup, her iki ülke de bağımsız devletler olarak kendi seçimlerini yapma iradesine sahiptirler. Bu noktada hiçbir suizan söz konusu olmayacaktır.

-“Taraflar, güncel, karşılıklı ilgi uyandıran uluslararası konularda dayanışma ve karşılıklı destek sergileyerek yakın veya örtüşen tutumlardan yola çıkarak ikili işbirliğini derinleştireceklerdir ve BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, İİT dâhil uluslararası ve bölgesel kuruluşlar çerçevesinde birbirine karşılıklı destek vereceklerdir”.

-“Tehdit ve saldırı halinde Taraflar birbirine gerekli yardımı yapacak ve Taraflardan herhangi birinin kanaatine göre onun bağımsızlığına, egemenliğine, toprak bütünlüğüne, uluslararası düzeyde tanınmış sınırlarının dokunulmazlığına veya güvenliğine karşı üçüncü bir devlet veya devletler tarafından tehdit ve saldırı gerçekleştirildiğinde, Taraflar, ortak istişareler yapacak ve bu tehdit veya saldırının önlenmesi amacıyla BM Şartı'nın amaç ve ilkelerine uygun girişimlerde bulunacak,

birbirine BM Şartı'na uygun şekilde gerekli yardımı yapacaklardır. Bu yardımın kapsam ve biçimi ivedi yapılan görüşmeler yoluyla belirlenerek ortak tedbirler alınması için savunma ihtiyaçlarının karşılanmasına karar verilecek ve Silahlı Kuvvetlerin güç ve yönetim birimlerinin koordineli faaliyeti sağlanacaktır". Bu madde, iki ülke arasındaki fiiliyatta zaten var olan dayanışmanın resmiyete dökülmesi olup, tek millet iki devlet anlayışının somut halidir.

-“Tarafların Güvenlik Konseylerinin milli güvenlik konularında düzenli olarak ortak toplantıları düzenlenecektir ve bu toplantılarda ulusal çıkarların, Tarafların çıkarlarını etkileyen bölgesel ve uluslararası güvenlik konularının müzakeresi gerçekleştirilecektir”.

-“Taraflar, iki kardeş ülke silahlı kuvvetlerinin çağın gereklerine uygun olarak yeniden yapılandırılması ve modernizasyonuna yönelik olarak ortak çaba göstermeye devam edecektir”. Bu da çok önemli olup, iki ülke arasındaki dayanışmanın kuvveden fiile geçirilmesi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda resmi bir anlaşmada “iki kardeş ülke” ifadesinin yer almakta olması, tarihi bir hakikatin resmen dünyaya ilan edilmesi anlamına gelmektedir.

-“İşgalden kurtarılan alanlarda hayatın normalleştirilmesi için ortak hareket edilecek,

-Taraflar, Ermeni işgalinden kurtarılan rayonlarda başta mayınlı arazilerin temizlenmesi olmak üzere hayatın normalleştirilmesi faaliyetlerini destekleyeceklerdir”.

-“Taraflar, savunma yeteneklerinin ve askeri güvenliğin güçlendirilmesine yönelik personel mübadelesini, ortak eğitim ve tatbikatların düzenlenmesini, iki ülke silahlı kuvvetlerinin birlikte çalışabilirliğinin artırılmasını, modern teknolojilere dayalı silah ve mühimmatların yönetilmesinde yakın işbirliğini ve bu amaçla yetkili kurum ve kuruluşların koordineli faaliyetinin sağlanmasını teşvik edeceklerdir. Türkiye ve Azerbaycan diğer dost devletlerin orduları ile birlikte askeri tatbikatların düzenlenmesini destekleyeceklerdir.” İsbetli bir hüküm olan bu madde ile kısa süre önce Ermenistan tarafından döşenmiş mayınlı bölgelerin haritalarının aradaki, anlaşma hükmüne rağmen Azerbaycan'a verilmemesi sebebiyle 4 insan hayatını kaybetmiştir. Türkiye mayın temizleme hususunda tecrübeli olup, bu noktada yardımcı olacak olması önemlidir.

Şuşa Beyannamesi ile Türk-Azerbaycan askeri ilişkilerinde yeni boyuta geçilirken, gerçekten de “tek millet iki devlet” şiarına uygun adımlar atılmaya başlanılmıştır. Türkiye ve Azerbaycan Milli Güvenlik Kurulları ortak toplantı gerçekleştirmeye başlamış ve Türkiye ve Azerbaycan Hava Kuvvetleri tarafından Konya’daki 3’üncü Ana Jet Üs Komutanlığında icra edilen TURAZ Şahini 2021 Tatbikatının “Seçkin Gözlemci Günü” gerçekleştirilmiştir. Seçkin Gözlemci Günü'ne Millî Savunma Bakanı Hulusi Akar ve Azerbaycan Savunma Bakanı Zakir Hasanov ile Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Güler, Azerbaycan Genelkurmay Başkanı Korgeneral Kerim Veliyev, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Hasan Küçükakyüz ve Azerbaycan Hava Kuvvetleri Komutanı Korgeneral Ramiz Tahirov katılmış, günün anlam ve önemine dair etkili konuşmalar yapılmıştır. Bu görüntüler dost ülkelere heyecan ve öz güven verirken, düşman ülkelere temkinli olma mesajı vermektedir.

C. Farklı Boyutları İle Şuşa Beyannamesinin İkili İlişkilere Katkıları

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki işbirliği sadece askeri sahada değil, eğitim ve ekonomik konularda da sürdürülmektedir. Bu işbirliğinin güçlendirilmesi için öncelikle akıllı teknolojilerden istifade ederek transit ulaştırma imkânlarının geliştirilmesine karar verilmiştir. 24 May 2022’de Azerbaycan hem demir yolları hem de kara yollarının inşası da dâhil olmak üzere Zengezur Koridoru'nun açılması konusunda anlaşıklarını açıklamıştır ki, bunu müteakip Nahcivan-Kars demir yolu inşaatının gerçekleştirilmesi sürecine geçilecektir

Terörle Mücadele konusunda her iki devlet arasında tam bir iş birliği süreci başlatılmış olup, insan ticareti ve yasa dışı göçle, organize suçlarla ve kitle imar silahlarının yayılmasıyla mücadeleye birlikte devam edilecektir.

Türk dünyasına yönelik faaliyetlerin ilerletilmesi, güçlendirilmesi hususunda da tam bir mutabakat süreci mevcut olup Türk kültürünün ve mirasının korunması ve tanıtılması alanlarında çalışmaların güçlendirilmesi çalışmaları hali hazırda devam etmektedir.

Bakü’de kurulması planlanan Türkiye-Azerbaycan ortak üniversitesiyle ilgili anlaşma taslağı 10 Ocak tarihinde Azerbaycan tarafına iletilmiş olup, yakın bir zamanda sonuçlanması beklenilmektedir

37 ülkenin katılımıyla İzmir'de 9 Mayıs-9 Haziran tarihlerinde düzenlenen Efes-2022 Tatbikatına özellikle Azerbaycan ve Pakistan'ın katılması, Türkiye düşmanlarında yine paniğe sebep olmuştur. Greek City Times, "Türk ve Azeri özel kuvvetleri adaları ele geçirme tatbikatı gerçekleştirdi. Aynı senaryoda Pakistan da vardı" derken Pro News de "Ankara, Azerileri Ege'ye alıştırıyor" şeklinde yorumlara yer vermiştir. Bu da Türkiye, Azerbaycan ittifakının kötü niyetli komşularda oluşturduğu paronayayı göstermektedir.

Sonuç olarak, Şuşa Beyannamesi'nde de açıkça ifade edildiği gibi iki kardeş ülke yani Oğuz boyunun çocukları Azerbaycan ve Türkiye 21.yy'ın en önemli anlaşmalarında birisini imza etmişler ve gereğini de yerine getirmeye başlamışlardır. Her bir maddenin incelikle düşünülerek, hiçbir nokta açıkta kalmaksızın hazırlanılmış olduğu görülen Şuşa Beyannamesi'nin zamanlaması da önemli olup bu noktada bütün dünyaya artık "bir millet iki devlet" resmi olarak yola çıktı mesajı verilmiştir. Türkistan Türk Devletlerinin tamamı ile iş birlikleri süreci de hızlandırılmış olup hem Can Azerbaycan'a ve hem de can Türkiye'ye hayırlı olsun.

Kaynakça

Sevil Ünal Hilalqızı , "Türkiyəli tarixçi: "Şuşa Bəyannaməsi ilə bir millət, iki dövlət rəsmi olaraq yola çıxdı" Apa, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/turkiyeli-tarixci-susa-beyannamesi-ile-bir-millet-iki-dovlet-resmi-olaraq-yola-cixdi-648383>,

TÜRPAV Türkiye Politik ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, <http://www.turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/tarihin-tekerruru-susa-beyannamesi.html>,

"Ege'de tek millet korkuttu! Komşuda "Türkiye" paranoyası" Star, 04.06.2022

" Şuşa Beyannamesi nedir, ne demek? Şuşa Beyannamesi maddeleri! " Hürriyet, 02.02.2022

Rehimov, Ruslan , " Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Şuşa Beyannamesi'ni onayladı", AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliev-susa-beyannamesini-onayladi/2500745>

Yel, Selma, Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekâtı ve Bakü' nün Kurtarılması", Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sa.2, ss.111-120, 2003

- Yel, Selma, "100. Yılında Enver Paşa ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşundaki Bakü İslam Ordusu Kömegi", International Scientific Conference Azerbaijan Democratic Republic: The Bright Page of Azerbaijan Statehood History, 26 - 30 Haziran 2018
- Yel, Selma, Memmedova, İrade, "Balkan Muharibisi, Şərq Cəbhəsi Ve İstiklal Harbinde Azerbaycan Türkleri", VIII Uluslararası Atatürk Kongresi, 13 Ekim 2015
- Yel, Selma, Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde Gelecek Perspektifi, I. Türkiye - Azerbaycan İlişkileri ve Gelecek Perspektifi Çalıştayı, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Azerbaycan İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, 24 - 25 Mayıs 2012
- Yel, Selma, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti' nin Kuruluşunda Türkiye' nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi, cilt.6, Sayı.24, ss.563-578, 1999
- Yel, Selma, "Azerbaycan'ın İstiklalini İlan Etmesinin Düşündürdükleri", Sosyal Bilimlerde Araştırma, Cilt.2, 1992

**Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi Reşad
Memmedov ile Röportaj: Azerbaycan'da Kadim ve Güncel Gelişmeler**

Interview with Reşad Mammadov, Ambassador of the Republic of
Azerbaijan to Turkey: Ancient and Current Developments in Azerbaijan

Selma YEL

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü
Prof., Gazi University, Faculty of Education, Department of Basic Education,
Ankara/Türkiye

E-Posta: selmayel@gazi.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-9624-6966

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Röportaj / Interview

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/ Winter-December

Geliş/Received: 21 Mayıs/May 2022

Kabul/Accepted: 10 Haziran/June 2022

Yayın/Published: 15 Haziran /June 2022.

Atıf/Cite As

Yel, Selma. "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi Reşad Memmedov ile
Röportaj: Azerbaycan'da Kadim ve Güncel Gelişmeler". *Demokrasi Platformu Dergisi*,
11 (36), 2021, 151-159.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir.
/This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve
yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical
principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been
properly cited (Selma Yel)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The
authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Turkey.

Öz

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkiler kültürel, ekonomik, siyasi ve askeri ortaklıklardan öteye geçerek "iki devlet, tek millet" anlayışı içerisinde kardeşlik hukuku ile ilerlemektedir. Her iki devletin kurumları arasında köklü ilişkiler tesis edilmektedir. Bu bağlamda Demokrasi Platformu Dergisi Baş Editörü Sayın Prof. Dr. Selma Yel, Sayın Azerbaycan Büyükelçisi Raşad Eyneddin oğlu Mammadov ile Azerbaycan Türkiye Büyükelçiliği rezidansında 26 Mayıs günü bir röportaj gerçekleştirmiştir. Röportajda, Sayın Büyükelçinin Türkiye hakkındaki izlenimleri, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin dünü ve bugünü, 44 günlük Karabağ Zaferi, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin coğrafyamız ve dünya siyaseti açısından önemi ve Demokrasi Platformu Dergisinin Türk dünyasına dair vizyonu konu edilmiştir. Sayın Büyükelçi, Türkiye ve Azerbaycan iş birliğinin Türk coğrafyasında elde edilen ekonomik, siyasi, kültürel ve askeri kazanımlara vurgu yapmıştır. Bu kazanımlardan birisi olan Türk devletleri Teşkilatı'nın coğrafyamızın istikrarı ve birliği ve kalkınması açısından değeri son derece önemlidir. Sayın Mammadov, röportajında Karabağ Zaferi'nin iki ülke kardeşliği açısından değerine ve diğer pek çok önemli hususa dikkat çekmiştir.

Anahtar Kavramlar: Azerbaycan, Türkiye, Karabağ, Raşad Eyneddin oğlu Mammadov, Röportaj

Abstract

The relations between Azerbaijan and Turkey go beyond cultural, economic, political and military partnerships and progress with the law of brotherhood within the understanding of "two states, one nation". Deep-rooted relations are established between the institutions of both states. In this context, the Editor-in-Chief of Journal of Democracy Platform, Prof. Dr. Selma Yel held an interview with the Ambassador of Azerbaijan Raşad Eyneddin oğlu Mammadov at the residence of the Azerbaijan Turkish Embassy on 26 May. In the interview, Mr. Ambassador's impressions about Turkey, the past and present of Azerbaijan-Turkey relations, the 44-day Karabakh Victory, the importance of Azerbaijan-Turkey relations in terms of our geography and world politics, and the vision of the Journal of Democracy Platform on the Turkish world were discussed. The Honorable Ambassador emphasized the economic, political, cultural and military achievements of the cooperation between Turkey and Azerbaijan in the Turkish geography. The value of the Organization of Turkish States, which is one of these achievements, is extremely important in terms of the stability and unity of our geography and its development. In his interview, Mr. Mammadov drew attention to

the value of the Karabakh Victory in terms of the brotherhood of the two countries and many other important issues.

Keywords: Azerbaijan, Türkiye, Karabakh, Rashad Mammadov, Interview

Röportaj Soruları

Sayın Büyükelçim öncelikle Türkiyə'ye hoş geldiniz. İlk izlenim olarak ölkemiz hakkındaki duygu ve düşünceleriniz bu görev süresi içinde nasıl bir değişim ve gelişim süreci geçirdi?

-Təşəkkür edirəm. Türkiyə bütün Azərbaycan xalqı üçün qardaş ölkə, ikinci vətəndir. Mənim üçün də hər zaman Türkiyə xüsusi əhəmiyyətli bir ölkə olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti xüsusi etimad göstərrib məni qardaş ölkəyə səfir göndərmişdir. Gəldiyim bir ilə yaxın müddətdə Türkiyəni daha yaxından tanımaq fürsəti əldə etdim. Bu ölkə öz unikal gözəlliyi, insanların mərdliyi, qonaqpərvərliyi ilə məni daha çox heyran etdi.

İkinci Karabağ Savaşı'nda Azərbaycan Ordusu'nun elde etdiyi haklı zafer, bölgedeki normalleşme süreçlerine de kapı aralamıştır. Bu kapsamda Bakü'deki Zafer Töreni esnasında Azərbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan tarafından dile getirilen ve "3+3" şeklinde formüle edilen Altılı İşbirliği Platformu'na dair görüşlerinizi bizimle paylaşabilir misiniz?

-Qeyd etdiyiniz kimi, Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Zəfər qazanmış, öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdir. Bu müharibədə Türkiyə də Azərbaycana siyasi və mənəvi dəstəyini nümayiş etdirmiş, bütün beynəlxalq platformalarda ölkəmizin haqlı mövqeyini dəstəkləmişdir.

Bugün regionda yeni əməkdaşlıq fürsətləri yaranmışdır. Regionun geosiyasətinin dəyişməsinə, uzunmüddətli sülhün əldə olunmasına ehtiyac vardır. Bu baxımdan təkli olunmuş 3+3 formatı dövlətlər arasında sıx inteqrasiyanı nəzərdə tutur. İştirak edən hər bir dövlətin buradan fayda əldə edəcəyi şübhəsizdir. Altılı platforma region ölkələrinə maraqlarını uzlaşdırmağa, iqtisadi dividənlər əldə etməyə şərait yaradır. Altılı platformanın xüsusilə 2 yöndə əhəmiyyətini qeyd etmək istərdim. İlk olaraq 3+3 platforması iqtisadi baxımdan

böyük potensial vəd edir. Bununla regionun nəqliyyat-tranzit imkanları artacaq. Yeni kommunikasiyaların açılması, qarşılıqlı sərmayə qoyuluşunun təşviqi həm iştirakçı ölkələrin iqtisadi inkişafına töhfə verəcək, həm də bütövlükdə daha geniş coğrafi bölgənin Avropa və Asiya arasında tranzit qovşağı kimi möhkəmlənməsini şərtləndirəcəkdir. Digər bir istiqamət təhlükəsizliklə bağlıdır. 3+3 formatı bölgə ölkələrini birləşdirməklə, Cənubi Qafqazda təhlükəsisliyin təminatçısı olacaqdır. Sevindirici haldır ki, artıq bu formatla bağlı konkret işlər də görülməkdədir və bu istiqamətdə ilk görüşlər keçirilib. Ümid edirik ki, Azərbaycan və Türkiyənin ortaq təşəbbüsü olan bu format uğurla həyata keçiriləcəkdir.

Söz konusu işbirliyinə sağlanması noktasında bölge devletleri arasındaki normalleşme süreçleri büyük önem arz ediyor. Bu noktada Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev'in Ermenistan'la barış anlaşması imzalanması için Bakü'nün öne sürdüğü şartların Erivan tarafından kabul edildiğini açıklamasının çok önemli olduğu ifade edilebilir. Barış görüşmelerindeki son durum hakkında bize bilgi verebilir misiniz?

-Azərbaycan hər zaman qonşu dövlətlərlə yaxşı münasibətləri dəstəkləmişdir. Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra digər dövlətlərlə münasibətlərini sağlam təməllər üzərinə qurmuş, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafına xüsusi önəm vermişdir. Təəssüf ki, Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzkar mövqe tutmuş, yenicə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanda daxili vəziyyətin qarışıqlığından istifadə edərək torpaqlarımızın demək olar ki, 20%-i işğal etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa etdikdən sonra Ermənistana qarşı da xoş niyyət nümayiş etdirir. İşğalın sona çatmasının ardından Ermənistanla münasibətlərin normallaşmasını dəstəkləyirik. Bu ilin əvvəlində münasibətlərin normallaşması üçün 5 əsas şərt Azərbaycan tərəfindən Ermənistan rəhbərliyinə təqdim edilmiş və bu prinsiplər qarşı tərəfdən qəbul edilmişdir. Azərbaycanın bu addımı beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən də təqdirlə qarşılanmışdır. Hazırda tərəflər arasında danışıqlar davam etdirilir, bu istiqamətdə son 2 ayda Azərbaycan Prezidenti ilə Ermənistan Baş naziri arasında Brüsseldə üç görüş keçirilmişdir. Delimitasiya ilə bağlı komissiyanın yaradılması barədə razılıq əldə olunmuşdur. Ötən il may ayında bu formatda ilk görüş həyata keçirilmişdir. Azərbaycan hər zaman öz

öhdəliklərinə sadıqdır, Ermənistan tərəfi də eyni məsuliyyəti hiss etdikdə, hesab edirik ki, dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən sülh müqaviləsi imzalanacaqdır.

Bölgədəki normalleşme süreçlərinin tüm devletlərin refahına hizmet etməsini sağlayacak en önemli konu da koridorlar olarak dikkat çekiyor. Bu noktada Zəngəzur Koridoru'nun açılması hususundaki son durum hakkında bilgi verebilir misiniz? Bu koridorun Azərbaycan və bölgə için önemindən bahsedebilir misiniz?

Zəngəzur dəhlizinin açılması 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Rusiya Federasiyasının Prezidenti və Ermənistan Respublikasının Baş naziri arasında imzalanmış Üçtərəfli Bəyannaməsinin əsas müddəələrindən biridir. Bunun özü böyük siyasi nailiyyət, tarixi qələbədir. Zəngəzur dəhlizinin reallaşması həm Azərbaycanın əsas hissəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə, həm də Türkiyə ilə birbaşa quru əlaqəsinin yaranmasını təmin edəcək. Zəngəzur dəhlizi yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün region üçün yeni nəqliyyat imkanları yaradacaq. Bu dəhliz Çin və Avropa arasında ən qısa quru yol əlaqəsini təmin edəcək, Avropa və Asiyanın daha sıx birləşməsinə təkan verəcək. Bu yol Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin birləşməsində və nəqliyyat xətlərinin şaxələndirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Zəngəzur dəhlizinin ən önəmli tərəflərindən biri də türk dünyasını əlaqələndirəcək olmasıdır. Beləliklə, bir-birindən qoparılmış türk dünyası coğrafiyası nəqliyyat və logistika layihələri ilə birləşdirilir. Azərbaycanın tarixi zəfərinin əsas nəticələrindən biri də Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı danışıqların aparılmasıdır. Hazırda bu istiqamətdə müzakirələr aparılır. Ermənistanın müxtəlif bəhanələrlə buna mane olmağa çalışmasına baxmayaraq, Zəngəzur dəhlizi artıq reallıqdır. Bunu bütün dünya qəbul edib və dəhlizin reallaşması sadəcə zaman məsələsidir. Zəngəzur dəhlizinin bərpası bölgədə sülhün və sabitliyin təmin olunmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Öte yandan uluslararası toplumun temel gündem maddesinin 24 Şubat 2022 tarixindən beri Rusya ilə Ukrayna arasındakı savaş olduğunu söyleyebiliriz. Bu

savaşın Karabağ'daki duruma ne gibi etkileri olabilir? Azərbaycan bu savaşa nasıl bakıyor?

Tarixən Azərbaycanı məxsus olmuş və bu gün də bizim suverenliyimiz altında olan torpaqlarımız 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qəhrəman Azərbaycan ordusu tərəfindən azad olunmuşdur, ərazi bütövlüyümüz bərpa olunmuşdur. 30 ilə yaxın işğal altında olmuş bu torpaqlar Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisidir. Hazırda bu ərazidə intensiv şəkildə bərpa və yenidənqurma işləri aparılır, öz doğma torpaqlarından köçkün düşmüş azərbaycanlıların məskunlaşdırılması prosesinə başlanılır. Azərbaycan haqlı mövqeyini dəfələrlə bəyan etmişdir və biz ərazi bütövlüyümüzü hər zaman qorumaq əzmindəyik.

Azərbaycan beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən olan dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərini hər zaman dəstəkləyir. Ukrayna ilə bağlı da daha öncə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində öz mövqeyini ifadə etmiş və ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir.. Yaxın və tarixi münasibətlərimizin olduğu bu iki dövlət arasında qarşıdurma bizim üçün də arzuolunmazdır. Ümid edirik və inanırıq ki, bu qarşıdurma ən qısa zamanda hər iki tərəfin marağına uyğun olaraq diplomatik danışıqlar yolu ilə həll oluna biləcəkdir.

Karabağ Savaşı sonrasında Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı kardeşlik ilişkilerinin Şuşa Beyannamesi vesilesiyle bir kader birlikteliğine evrildiğini görüyoruz. İki ülke arasındaki ilişkilerin mevcut durumu ve işbirliğinin potansiyeli hakkında neler düşünüyorsunuz?

Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri ölkəmizin müstəqilliyini qazandığı 1991-ci ildən etibarən yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Ulu Öndər Mustafa Kamal Atatürkün "Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir" və Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin "Bir millət, iki dövlət" şüarı əsasında inkişaf edən Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri hazırda tarixinin ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır.

Şübhəsiz ki, bu münasibətlərin inkişafında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib

Ərdoğanın səmimi dostluq münasibətlərinin rolunu inkar etmək olmaz. Bu gün dünyada Azərbaycan və Türkiyə qədər bir-birinə yaxın başqa ölkələr mövcud deyil, bizim münasibətlərimiz dövləüstü, qardaşlıq xarakteri daşıyır.

Ötən il Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, xalqımız üçün xüsusi bir önəmi olan Şuşa şəhərində Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması da ölkələrimiz arasında münasibətlərin inkişafında yeni bir inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuş, münasibətlərimizi strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəltmişdir. Bu Bəyannamədə Azərbaycan və Türkiyə arasında əməkdaşlığın bütün sahələri öz əksini tapmışdır, deyə bilərik ki, bu sənəd Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin “yol xəritəsi”ni müəyyən etmişdir.

Bu ay biz Şuşa Bəyannaməsinin imzalanmasının 1-ci ildönümünü qeyd edirik. Keçən 1 ildə Azərbaycan və Türkiyə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığını daha da genişləndirilmişdir. Müdafiə və texnologiya sahəsində əməkdaşlığımızı xüsusi qeyd edə bilərəm. Bu il Türkiyənin “TEKNOFEST” Aerokosmik və Texnologiya Festivalı ilk dəfə olaraq ölkə ərazisindən kənarında – məhz Azərbaycanda təşkil olunub. Hər iki ölkədə reallaşan böyük infrastruktur layihələrinin açılışını dövlət başçılarımız bərabər həyata keçirmişdir. İkitərəfli münasibətlərin müxtəlif sahələrində yeni razılaşmalar əldə olunmuşdur.

Əminəm ki, Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri gələcəkdə də yüksək tempə inkişafını davam etdirəcək və iki qardaş xalq həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əməkdaşlıq sahələrində yeni-yeni nailiyyətlər əldə edəcəklər. Azərbaycanın Türkiyədəki Səfirliyi olaraq biz də bu münasibətlərin inkişafına töhfə vermək əzmindəyik.

Karabağ'ın işgaldən kurtarılmasının yalnızca Azərbaycan için değil; Türk Dünyası açısından da çok önemli olduğunu biliyoruz. Nitekim Azərbaycan Ordusu'nun zaferi, tüm Türk devletlerinin özgüvenini arttırmıştır. Bunun yansıması olarak da Türk Konseyi'nin 12 Kasım 2021 tarihli zirvesinde konsey, Türk Devletleri Teşkilatı adını almış ve kurumsallaşma noktasında mühim adımlar atmıştır. Aslında bu adımların temelini Azərbaycan'ın dönem başkanlığında hazırlandığı da bilinmektedir. Bu çerçevede Azərbaycan'ın Türk Dünyası'na olan yaklaşımı ve entegrasyon süreçlerinin geleceğine dair beklentilerini bizimle paylaşabilir misiniz?

-Tarix, mədəniyyət, dil birliyi üzərində qurulmuş Türk Dövlətləri Təşkilatının üzv dövlətləri təbii müttəfiqlərdir. Böyük bir coğrafiyanı əhatə edən, hərbi, siyasi, iqtisadi qüdrəti olan bu təşkilat getdikcə güclənməkdə və əhəmiyyətini artırmaqdadır. 2009-cu ildə Naxçıvan Sazişi imzalandığı və Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası yarandığı zaman yalnız 4 üzvü var idi. Bu gün isə Özbəkistan da təşkilatın tamhüquqlu üzvüdür, Türkmənistan və Macarıstan müşahidəçi statusundadırlar. Beləliklə, təşkilatın rolu regionda və bütün dünyada güclənməkdədir. Türk Dövlətləri Təşkilatı üzv dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, humanitar, mədəni münasibətlərin inkişafına töhfə verir. Ötən il İstanbulda keçirilmiş 8-ci Zirvə Görüşündə Şuranın təşkilata çevrilməsi ilə dövlətlərimizin daha güclü bir şəkildə inkişafa, əməkdaşlığa yürüməsi üçün fürsət yaranmışdır.

Türk dövlətləri ilə konstruktiv tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulması Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Türk Dövlətləri Təşkilatının üzv dövlətləri arasında inteqrasiya proseslərinin genişləndirilməsi üçün Azərbaycan mühüm addımlar atmışdır. Təsadüfi deyil ki, ötən il keçirilən Zirvə Görüşündə Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyev türk birliyinin daha da güclənməsində göstərdiyi səylərə görə Türk Dünyasının Ali Ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycanın Qarabağı Ermənistanın işğalından azad etməsi ilə türk dünyası üçün də yeni imkanlar yarandı. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın şanlı zəfəri türk dövlətlərində gələcəyə inam yaratdı, türk birliyinin güclənməsinə stimül verdi. Vətən müharibəsində Türkiyənin Azərbaycana qətiyyətli şəkildə siyasi və mənəvi dəstək verməsi, Azərbaycanın haqlı mövqeyini bütün beynəlxalq platformalarda dəstəkləməsi Azərbaycan-Türkiyə birliyinin gücünü dünyaya göstərdi. Hazırda bu münasibətlər bütün türk dövlətləri üçün bir nümunədir.

Azərbaycan türk dövlətlərinin coğrafi və iqtisadi birliyi üçün çox önəmli bir bir bölgədə yerləşir. Avropa və Asiyayı birləşdirən Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi üzrəndə yerləşən Azərbaycan türk coğrafiyasının mərkəzindədir. Türkiyə ilə birgə həyata keçirdiyimiz Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəməri, Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolu, TAP, TANAP kimi nəhəng layihələr Mərkəzi Asiyayı Türkiyə və Avropa ilə əlaqələndirmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə isə türk dünyasının coğrafi bağlantısı tamamlanacaqdır.

Ümumilikdə qeyd edə bilərəm ki, Azərbaycan yeni yaranmış geosiyasi reallıqda mövcud çağırışlara cavab vermək üçün Türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə yeni töhfələr vermək əzmindədir.

Dərgimiz aynı zamanda Azərbaycan Türkçesi ve diğer Türkçe lehçelerde de bilimsel makale kabul sürecine başladı. Bu uygulamayı ilk başlatan akademik dergi olduğumuz için gurur duyuyoruz. Türk dünyasında bilimsel iş birliği süreci ile ilgili olarak başka tavsiyeleriniz var mı?

-Dərginizin Türkiyə türkcəsi ilə yanaşı, digər türk dillərində də məqalə qəbul etməyə başlaması təqdirəlayiq haldır. Elmi, humanitar sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, türk dövlətlərinin bir-birini daha dərindən anlaması üçün bütün türk dillərinin əhatə olunduğu kütləvi informasiya vasitələrinin geniş yayılması arzuolunandır. Bu eyni zamanda, ortaq köklərə malik olan türk dillərinin özünəməxsus zənginliklərini də qardaş xalqlara nümayiş etdirir.

Son olarak eklemek istediğiniz bir husus var mı?

Bu səmərəli təşəbbüsə görə sizə minnətdarlığımı bildirir, dərginizə yeni yaradıcılıq uğurları arzu edirəm.

Dərgimiz adına verdiğiniz destek için çok teşekkür ederiz. Saygılarımızla

**Sınıf Öğretmenlerinin COVID-19 Pandemisi Sürecinde Uygulanan Uzaktan
Eğitime İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi**

**Classroom Teachers' Views on Distance Education Implemented During the
COVID-19 Pandemic Process**

Nil Yıldız Duban

Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Prof., Afyon Kocatepe University, Faculty of Education, Afyon, Türkiye
E-posta: nily@aku.edu.tr; **ORCID ID:** 0000-0002-8851-0114

İnayet Dal Çalışıcı

MEB/ Ministry of Education
E-posta: inayet8dal@gmail.com **ORCID ID:** 0000-0003-0376-5124

Sümeyye Büşra Sevilmiş

MEB/ Ministry of Education
E-posta: sevilmişbusraa@gmail.com; **ORCID ID:** 0000-0001-9675-3936

Zuhal Akbabaoğlu

MEB/ Ministry of Education
E-posta: zuhal051188@gmail.com; **ORCID ID:** 0000-0002-0205-5924

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 29 Kasım/November 2021

Kabul/Accepted: 11 Mart/March 2022

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Yıldız Duban, Nil-Çalışıcı, İnayet Dal-Sevilmiş, Sümeyye Büşra-Akbabaoğlu, Zuhal. "Sınıf Öğretmenlerinin COVID-19 Pandemisi Sürecinde Uygulanan Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi". *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2022), 11/36: 160-195.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir. /This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nil Yıldız Duban-İnayet Dal Çalışıcı-Sümeyye Büşra Sevilmiş-Zuhal Akbabaoğlu)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Nil Yıldız Duban %40-İnayet Dal Çalışıcı % 20, Sümeyye Büşra Sevilmiş % 20, Zuhal Akbabaoğlu %20. **Web:** <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi/> **e-mail to:** demokrasiplatformudergisi@gmail.com **Copyright** © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Turkey.

Öz

Bu araştırmanın amacı sınıf öğretmenlerinin COVID-19 pandemisi sürecinde uygulanan uzaktan eğitime ilişkin görüşlerini belirlemektir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan fenomenoloji (olgubilim) deseni kullanılmıştır. Bu desen kapsamında yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak veriler toplanmıştır. Bu araştırmanın katılımcılarını 2020-2021 eğitim-öğretim döneminde Afyonkarahisar merkez veya ilçelerinde bulunan ilkokullarda görev yapmakta olan dokuz sınıf öğretmeni oluşturmuştur. Araştırmanın güvenilirlik için uyuşum yüzdesi formülü kullanılmış ve araştırmanın güvenilirliği % 85 olarak hesaplanmıştır. Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin EBA destek odaları açma, ZOOM programından ders işleme, teknolojik aletlere ulaşımı sağlama, öğrenciyi motive etme, farklı etkinlikler yapma, planlamalar yapma, eğlenceli ders işleme, esnek saat uygulamasına geçme gibi farklı uygulamalardan yararlandıkları ortaya çıkmıştır. Uzaktan eğitim sürecinde sınıf öğretmenlerinin EBA ve ZOOM dışında farklı olarak bilgisayar programı, geleneksel eğitim araç-gereçleri, eğitim platformları/siteler, sosyal medya uygulamaları, Web 2.0 araçları gibi uygulamalar kullandıkları sonuçlarına ulaşılmıştır. Pandemi sürecinde uzaktan eğitimin zayıf yönlerine ilişkin sınıf öğretmenlerinin sınıf yönetiminin çok zor olması, öğrencilerin katılımının az olması, teknolojik imkansızlıkların olması, ölçme ve değerlendirmenin zayıf olması, öğrencilerde bilgi eksikliği ve seviye farkı oluşturması, fiziksel ve psikolojik sağlığı etkilemesi, veli desteğinin olmaması, özel gereksinimli öğrencilerin olumsuz etkilenmesi, yaparak yaşayarak öğrenme imkânı sunmaması, motivasyon düşüklüğü, birebir etkileşimin az olması, öğrenme ortamının uygun olmaması, çok fazla duyuya hitap etmemesi, eğitim yönünün zayıf olması, sosyalleşmeyi sınırlandırması gibi görüşlerine yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler: COVID-19 Pandemisi, Sınıf Öğretmenleri, Uzaktan Eğitim, Fenomenoloji (Olgubilim).

Abstract:

The purpose of this research is to determine the views of classroom teachers about distance education implemented during the COVID-19 pandemic process. In this study, the phenomenology design, which is one of the qualitative research methods, was used. Within the scope of this design, data were collected using semi-structured interview technique. The participants of this research consisted of nine classroom teachers working in primary schools in Afyonkarahisar city center and its' districts in the 2020-2021 academic year. The percentage of agreement formula was used for the reliability of the research and the reliability of the research was calculated as 85%. It

was concluded that the classroom teachers participating in the research communicated with the parents for the participation of the students in the live lessons during the distance education process and informed the students by giving tasks to the students. In addition to these, it was revealed that they made different applications such as opening EBA support rooms, teaching lessons from the ZOOM program, providing access to technological tools, motivating the students, doing different activities, making plans, teaching fun lessons, and switching to flexible hours. In the distance education process, it has been concluded that classroom teachers use applications such as computer programs, traditional education tools, education platforms/sites, social media applications, Web 2.0 tools, other than EBA and ZOOM. Regarding the weaknesses of distance education during the pandemic process, classroom management of classroom teachers is very difficult, the participation of students is low, technological impossibilities, measurement and evaluation are weak, lack of knowledge and level difference in students, affecting physical and psychological health, lack of parent support, special needs The opinions of students such as being negatively affected, not providing the opportunity to learn by doing, low motivation, low one-to-one interaction, unsuitable learning environment, not appealing to many senses, weak educational aspect, limiting socialization are included.

Keywords: COVID-19 Pandemic, Classroom Teachers, Distance Education, Phenomenology.

1. Giriş

Birden fazla ülkeyi etkisi altına alan pandemi, dünyadaki birçok insanı etkileyip milyonlarca ölüme ve insanlarda büyük oranda kalıcı hasara neden olabilmektedir. Türk Dil Kurumu [TDK] (2020) pandemiyi herhangi bir hastalığın bir veya birden fazla ülkede aynı zaman diliminde yaygın bir şekilde ortaya çıkması, salgın olarak tanımlamaktadır. 21. Yüzyılın en büyük pandemisi olan COVID-19'un tanımını Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) "corona" için "CO", "virüs" için "VI", "hastalık" için ise "D" biçiminde açıklamıştır (Türkiye Bilimler Akademisi [TÜBA], 2020).

COVID-19 ilk olarak Çin'in Hubei eyaleti, Vuhan şehrinde, 31 Aralık 2019 tarihinde ortaya çıkmıştır. Bu salgın ile birlikte hasta sayısının günden güne artması ve beraberinde ölümleri getirmesi dünyanın tüm ülkelerinde endişeyi artırmıştır (Lin, 2020). Türkiye'de görülen ilk COVID-19 vakası ise 11 Mart 2020

tarihinde açıklanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2020). COVID-19 pandemisi, dünya çapında sağlık başta olmak üzere eğitim, ekonomi, turizm, ulaşım gibi çeşitli alanları etkilemiştir. COVID-19 pandemisinin yaratmış olduğu kargaşadan ötürü dünya devletlerinin çoğunluğu eğitim ortamlarında acil durum olarak dijital teknolojilerin kullanımının benimsenmesini istemişlerdir (Angoletto ve Queiroz, 2020). Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) (2020) verilerine göre, 7 Nisan 2020 tarihinden sonra, COVID-19 pandemisi nedeniyle 188 ülkede okulların kapanmasına karar verilmiştir. Bu durum, dünya çapında öğrenci nüfusunun yaklaşık olarak %92'sini (1,576,021,818 öğrenci) etkilemiştir. (Can, 2020) Okulların kapatılması ile birlikte öğrencilerin eğitimi yeni bir şekil almıştır.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de COVID-19 salgını nedeniyle eğitim alanında da önemli kararlar alınmıştır. Ülkemizde 10 Mart 2020'de ilk vakanın ortaya çıkmasından itibaren 13 Mart 2020'de okullar kapatılmıştır (UNESCO, 2020). Ülkemizde pandemi dolayısıyla okulların kapanmasıyla birlikte alınan tedbirleri açıklayan Milli Eğitim Bakanı Ziya Selçuk, 23 Mart 2020'de haftalık ders programlarının duyurularak ulusal düzeyde televizyon (Türkiye Radyo Televizyon Kurumu [TRT]) ve internet tabanlı bir müfredatla ücretsiz bir uzaktan eğitim sistemi desteğinin sunulacağını açıklamıştır. İlkokul, ortaokul ve lise düzeyinde tüm okullarda haftalık ders programları yeniden yapılandırılmış, EBA (Eğitim Bilişim Ağı) ile internet üzerinden gerekli telafi eğitimi desteği sunulmaya başlanmıştır. 23 Mart 2020'de yüz yüze eğitimden uzaktan eğitime geçilmiştir (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2020). Uzaktan eğitim, zamana ve mekana bağlı kalınmadan, bireylerin kendi çalışma yöntem ve tekniğini belirleyebildiği, çeşitli dijital içeriklerden yararlanılabildiği ve Web 2.0 teknolojilerinin eğitim ortamlarına dâhil edilebildiği bir eğitim modeli olarak ifade edilmektedir (Avcı ve Akdeniz, 2021).

COVID-19 pandemisi nedeniyle ortaya çıkan krize karşılık hızlı bir çözüm olarak gerçekleştirilen uzaktan eğitim, farklı yerlerde bulunan öğretmenler ve öğrenciler arasında dijital bir etkileşim olanağı sağlamıştır. Aynı zamanda öğretmen ve öğrenciler birçok faktörden bağımsız bir biçimde bireysel ve iş birliğine dayalı çalışma olanağı bulmuştur (Altıparmak, Kurt ve Kapıdere, 2011: 320; akt. Çakın ve Külekçi Akyavuz, 2020). Ayrıca uzaktan eğitimin sayesinde ders kayıt videoları ders saati haricindeki herhangi bir zaman diliminde izlenebilmekte

ve öğrenciler ihtiyaç duyduklarında bu doküman, video gibi birçok ders materyaline bireysel olarak ulaşabilmektedir. Ancak uzaktan eğitimin bu katkılarının yanında bazı sınırlılıkları da mevcuttur. En önemli sınırlılığı yüz yüze eğitimin yerini dolduramamasıdır (Çakın ve Külekçi Akyavuz, 2020). Bunun yanı sıra kişilerin göz sağlığında ve sürekli bilgisayar başında oturmadan kaynaklı omurga yapısında bozulmalar gibi sağlık sorunları ile sosyalleşememekten kaynaklı psikolojik sıkıntılar da sınırlılıkları arasında sayılmaktadır (Çetin ve Akduman, 2022).

Uzaktan eğitim uygulamalarının değerlendirilmesi ile ilgili yapılan çalışmalar COVID-19 pandemi dönemi ile birlikte artış göstermiştir. Alan yazın incelendiğinde uzaktan eğitimin ekonomik olma, zaman ve mekân esnekliği, eğitim ihtiyacını karşılıyor olması, teknolojik becerileri artırması gibi faydalarının; alt yapı ve internet sorunları, ölçme değerlendirmede eksiklik, teknolojik yetersizlik, disiplinin sağlanamaması, eğitimde fırsat eşitsizliği, etkileşim eksikliği gibi sınırlılıklarının bulunduğu çalışmaların olduğu görülmektedir (Balaman ve Hanbay Tiryaki, 2021; Er Türküresin, 2020; Türker ve Dünder, 2020; Özdoğan ve Berkant, 2020). Bunun yanı sıra Yahşi ve Kırıç (2020) ile Karbeyaz ve Kurt (2020) yapmış oldukları çalışmalarında öğretmenlerin uzaktan eğitime ilişkin ortalamanın üzerinde tutumlarının olduğu, bu tutumların cinsiyet ve yaşa göre değişkenlik göstermediği fakat farklı branşlarda değişkenlik gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır. Kurnaz, Kaynar, Şentürk Barışık ve Doğrukök (2020) araştırma sonuçlarında öğretmenlerin okul türü, görev yaptıkları il/ilçe, cinsiyet, kıdem, branş, eğitim verdikleri sınıf seviyesi, uzaktan eğitimde kullandıkları cihazlara ilişkin olumlu görüş oluşturmada herhangi bir farklılık olmadığını tespit etmişlerdir. Bıyıklı ve Özgür (2021) uzaktan eğitim ders sürecinin iyileştirilmesi için öğretmen önerilerinin ve Andoh, Appiah ve Agyei (2020) üniversite öğrencilerinin önerilerinin; öğretim yöntem ve tekniklerinde değişikliğin yapılması, öğrencilerle sağlıklı bir iletişimin kurulması, teknolojiyle ilgili problemlerin çözümlenmesi, fiziksel olanakların artırılması, velilerin üzerine düşen görevleri yapması gerektiği bulgusuna ulaşmışlardır. Duban ve Şen (2020) COVID-19 pandemi sürecinde sınıf öğretmeni adaylarının uzaktan eğitime geçilmesinden memnun oldukları; Almaghaslah ve Alsayari (2020) akademisyenlerin acil olarak uzaktan eğitime geçilmesini sorunsuz karşıladıkları;

Fitriyani, Fauzi ve Sari (2020) COVID-19 salgını sırasında öğrencilerin çevrimiçi öğrenmede motivasyonlarının arttığı sonucunu elde etmişlerdir. Muthuprasad, Aiswarya, Aditya ve Jha (2021) çalışma sonuçları ziraat fakültesi öğrencilerinin pandemi sırasında müfredatı yönetmek için çevrimiçi sınıfları tercih etmeye hazır olduğunu göstermiştir. Agormedah, Henaku, Ayite ve Apori Ansah (2020) Gana'daki yükseköğretim öğrencilerinin uzaktan eğitime olumlu yanıt verdiklerini tespit etmişlerdir. Diğer çalışmaların bulguları incelendiğinde uzaktan eğitimde öğretmenlerin teknolojik donanım, veliler ve öğrencilerle ilgili birçok sorun yaşadıkları görülmektedir (Arslan ve Şumuer, 2020; Çakın ve Külekçi Akyavuz, 2020; Bayburtlu, 2020; Aboagye, Yawson & Appiah, 2020). Erol ve Erol (2020) uzaktan eğitime yönelik ebeveynlerin; Bakioğlu ve Çevik (2020) ise öğretmenlerin eğitim sürecinde korkulu ve kaygılı oldukları sonucuna ulaşmışlardır. Ak, Gökdaş, Öksüz ve Torun (2021) uzaktan eğitim eğitimcilerinin, eğitimi programının, öğretim elemanlarının eğitime yönelik öz yeterlilik ve yarar algılarında anlamlı bir farklılığın olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Keskin ve Özer Kaya (2020) uzaktan eğitime devam eden üniversite öğrencilerinin web tabanlı eğitimin yüz yüze eğitim kadar faydalı bulmadıkları; Mahdy (2020) ise uzaktan eğitimin veterinerlik fakültesi öğrencilerinin online eğitim sistemi ile veterinerlik yeterliliklerinin geliştirilmesinin zor olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

COVID-19 pandemi sürecinde uzaktan eğitime ilişkin alanyazında ulaşılabilen çalışmalar değerlendirildiğinde daha çok farklı branş öğretmenlerinin görüşlerinin incelenmesine odaklanıldığı görülmektedir. Ancak alan yazında COVID-19 pandemisi sürecinde özellikle sınıf (ilkokul) öğretmenlerinin uzaktan eğitime yönelik görüşlerine yer veren çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle yapılan bu çalışma ile alan yazındaki bu boşluğun doldurulması umulmaktadır. Bu bağlamda yapılan bu araştırmanın amacı sınıf öğretmenlerinin COVID-19 pandemisi sürecinde uygulanan uzaktan eğitime ilişkin görüşlerini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Sınıf öğretmenlerinin pandemi sürecinde uzaktan eğitimin güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin görüşleri nelerdir?
2. Sınıf öğretmenlerinin pandemi sürecinde uzaktan eğitimde yaşadıkları temel sorunlar nelerdir?

3. Sınıf öğretmenlerinin pandemi sürecinde uzaktan eğitimde kullandıkları farklı uygulamalar nelerdir?

4. Sınıf öğretmenlerinin pandemi sürecinde uzaktan eğitimde öğretmen, öğrenci ve velilere düşen görevlere ilişkin görüşleri nelerdir?

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan fenomenoloji (olgubilim) deseni kullanılmıştır. Fenomenoloji (olgubilim) deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanan bir desendir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Olgular yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Fenomenoloji (olgubilim), öncelikli olarak olgunun altında yatan ortak anlamları keşfetmek için bireyler tarafından deneyimlenmiş dünyayı tanımlamaya ve yaşanmış deneyimlerin özünü açıklamaya çalışmaktadır (Baker, Wuest & Stern, 1992). Bu çalışmada fenomenoloji (olgubilim) deseninin seçilme nedeni; COVID-19 pandemisinin bir fenomen olarak tüm dünyada farklı disiplinlerdeki etkilerinin araştırılıyor olması ve eğitsel olarak pandemi sürecinde ortaya çıkan yeni durumların ve farklı uygulamaların incelenmesine duyulan gereksinimdir. Fenomenoloji çalışmalarında temel olarak tercih edilen görüşme tekniği bu araştırmada da yarı-yapılandırılmış görüşmeler biçiminde tercih edilmiş ve kullanılmıştır.

2.2. Katılımcılar

Bu araştırmada çalışma grubu, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme kullanılarak oluşturulmuştur. Amaçlı örnekleme yöntemleri tam anlamıyla nitel araştırma geleneği içinde ortaya çıkmıştır. Ölçüt örnekleme bir araştırmada gözlem birimleri belli niteliklere sahip kişiler, olaylar, nesnelere ya da durumlardan oluşturulabilir. Bu durumda örneklem için belirlenen ölçütü karşılayan birimler örnekleme alınır (Büyüköztürk, 2008). Bu çalışmada temel ölçüt, tüm sınıf düzeylerini okutmuş, deneyimli öğretmenler olması ve ilkokulun her sınıf düzeyinden en az iki katılımcının varlığıdır. Bu temel ölçüt çerçevesinde araştırmanın katılımcılarını 2020-2021 eğitim-öğretim döneminde Afyonkarahisar

merkez veya ilçelerinde bulunan ilkokullarda görev yapmakta olan dokuz sınıf öğretmeni oluşturmaktadır.

2.3. Veri Toplama Araçları ve Verilerin Toplanması

Araştırmada sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitime yönelik düşüncelerini almak için araştırmacılar tarafından geliştirilen “*yarı yapılandırılmış görüşme formu*” kullanılmıştır. Görüşme soruları alanyazındaki çalışmalar incelendikten sonra oluşturulmuştur. Araştırmada kullanılan görüşme formunun “kapsam geçerliliği” için görüşme sorularının uzman tarafından incelenmesi sağlanmış ve uzmanın incelemeleri sonucu yarı yapılandırılmış görüşme formuna son şekli verilmiştir. Görüşmelere başlamadan önce görüşme yapılan tüm öğretmenlere araştırmanın amacı ve görüşme ile ilgili bilgiler verilmiş ve görüşmeler öğretmenlerin izinleri alınarak ses kayıt cihazı kullanılarak kayıt altına alınmıştır. Görüşmeler Mayıs 2021 tarihinde araştırmaya gönüllü olarak katılan sınıf öğretmenleri ile gerçekleştirilmiştir.

2.4. Veri Analizi

Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşmelerden toplanan nitel veriler, betimsel analiz tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Betimsel analizin amacı, toplanan verilerin okuyucunun anlayabileceği ve istendiğinde kullanabileceği bir şekle getirilmesidir. Betimsel analizde elde edilen veriler daha önceden belirlenen temalara göre özetlenip yorumlanır ve bulgular doğrudan alıntılara sık sık yer verilerek aktarılır (Altunışık ve diğerleri, 2001; Yıldırım ve Şimşek, 2018). Uygulanan yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorular önce numaralandırılmış, daha sonra verilen yanıtlar araştırmacılar tarafından tek tek okunarak soruların altında oluşturulan yeni kodlarla özetlenip yorumlanmıştır. Oluşan kodlar ana tema altında alt tema ve kategoriler olarak tablolaştırılmıştır. Katılımcılara kod isimler verilerek, yanıtlarından yapılan doğrudan alıntılarla bulgular desteklenerek sunulmuştur.

2.5. Güvenirlik

Bu araştırmada güvenirliliği belirlemek adına görüş birliği ve görüş ayrılığı kullanılarak güvenirlilik hesaplaması yapılmıştır. Nitel araştırmalarda, güvenirlilik çoğunlukla birden fazla araştırmacının çıkarmış olduğu kodların arasındaki kararlılık anlamına gelmektedir (Creswell, 2020). Bu çalışmada araştırmacılar,

görüşme dökümlerini birbirlerinden bağımsız zamanlarda incelemişlerdir. Elde edilen veriler neticesinde çeşitli kodlar çıkarmışlardır. Araştırmacılar yapılan toplantılar ile görüş birliği ve görüş ayrılığı olan konuları tartışmışlar ve gerekli düzenlemeleri yapmışlardır. Araştırmanın güvenilirlik hesaplaması için Miles ve Huberman'ın (1994) belirlediği uyuşum yüzdesi formülü (Güvenirlik= [Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı)] x100) kullanılarak hesaplanmıştır. Hesaplama sonucunda araştırmanın güvenilirliği % 85 olarak hesaplanmıştır. Bu araştırma için elde edilen sonuç güvenilir kabul edilmiştir.

3. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde verilerin analizinden elde edilen bulgular yer almaktadır.

Uzaktan eğitim sürecinde canlı derslere tüm öğrencilerin katılımı için öğretmenlerin neler yaptıklarına ilişkin bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Sınıf Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitim Sürecinde Canlı Derslere Tüm Öğrencilerin Katılımı İçin Yaptıkları

Tema	Alt tema	Kategori
Canlı derslere katılım	Veli görüşmeleri yapma	Veli ile iş birliği yapma Velilerle iletişime geçme
	Öğrencilerle iletişim kurma	Öğrencilere görevler verme Öğrencileri bilgilendirme
	Teknolojinin farklı olanaklarını kullanma	EBA destek odaları açma ZOOM programından ders işleme Teknolojik aletlere ulaşımın sağlanması
	Kişisel çaba harcama	Öğrenciyi motive etme Farklı etkinlikler kullanma Planlamalar yapma Eğlenceli ders işleme Esnek saat uygulaması

Tablo 1 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim sürecinde canlı derslere tüm öğrencilerin katılımı için yaptıklarına ilişkin, öğretmenlerin veliler ile iletişime geçtiği ve iş birliği yaptığı; öğrencilere görev verdiği ve öğrencileri

bilgilendirdiği görülmektedir. Ayrıca öğretmenlerin teknolojik olarak EBA destek odası açması, ZOOM programı ile ders işleme, öğrencilerin teknolojik aletlere ulaşımını sağlama; öğretmenlerin öğrencileri motive etmesi, farklı etkinlikler ile dikkatlerini çekmeye çalışması, planlamalar yapması, eğlenceli dersler işleme, esnek ders saatleri uygulaması ulaşılan diğer görüşlerdir.

Uzaktan eğitimde canlı derslerde tüm öğrencilerin katılımları için yapılanlar temasının alt temaları 'veli aracılığıyla', 'öğrenci aracılığıyla', 'teknoloji aracılığıyla' ve 'öğretmen aracılığıyla' şeklinde belirlenmiştir. Veli aracılığıyla alt teması kapsamında Tuğçe öğretmenin görüşleri şu şekildedir: *"Tüm öğrencilerin katılımı için velilerle sürekli iletişim halindeyim."*

Öğrenci aracılığıyla alt teması kapsamında "öğrencilere görev verme"yi ifade eden Hale öğretmenin görüşleri şu şekildedir: *"...canlı derslerde elimizden geldiği ölçüde birtakım görevlendirmelerle çocukları derste bağlı kalmaya sağlıyoruz."*

Teknoloji aracılığıyla alt teması kapsamında Abdullah öğretmenin: *"EBA destek sınıfları olsun esnek ders saatleri olsun EBA'nın dışında Zoom gibi diğer programlarla olsun katılım arttırmaya çalıştık."* biçiminde görüşlerini ifade etmiştir.

Öğretmen aracılığıyla alt teması kapsamında Selma öğretmenin: *"Motivasyonlarını yüksek tutmaya çalışıyorum."* şeklinde görüşlerini ifade etmiştir.

Pandemi sürecinde uzaktan eğitimin güçlü ve zayıf yönlerinin neler olduğuna yönelik bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Sınıf Öğretmenlerinin Pandemi Sürecinde Uzaktan Eğitimin Güçlü ve Zayıf Yönlerine Dair Görüşleri

Tema	Alt tema	Kategori
Pandemi döneminde uzaktan eğitim	Güçlü Yönleri	Güçlü yönlerinin olmaması
		Çeşitli kaynaklardan geniş yelpazede örnekler sunabilme
		Öğrencilerin ve öğretmenlerin teknolojik yeterliliğinin artması
		Yüz yüze eğitime göre daha faydalı olması

	Sessiz öğrenme ortamı oluşturma kolaylığı
	Bilgiye ulaşım kolaylığı
	Veli desteği
	Yüz yüze eğitimde aktif olmayan öğrencilerin aktif olma şansı elde etmesi
	Farklı uygulamalara yönelik bakış açılarının değişmesi
	Velilerin derse birebir katılımı
	Sınıf yönetiminin çok zor olması
	Öğrencilerin katılımının az olması
	Teknolojik imkansızlık
	Ölçme değerlendirilmenin zayıf olması
	Öğrencilerde bilgi eksikliği ve seviye farkı oluşturması
	Fiziksel ve psikolojik sağlığı etkilemesi
Zayıf Yönleri	Veli desteğinin olmaması
	Özel gereksinimli öğrencilerin olumsuz etkilenmesi
	Yaparak yaşayarak öğrenme imkânı sunmaması
	Motivasyon düşüklüğü
	Birebir etkileşimin az olması
	Öğrenme ortamının uygun olmaması
	Çok fazla duyuya hitap etmemesi
	Eğitim yönünün zayıf olması
	Sosyalleşmeyi sınırlandırması

Tablo 2 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin pandemi sürecinde uzaktan eğitimin güçlü yönlerine ilişkin görüşleri; çeşitli kaynaklardan geniş yelpazede örnekler sunabilme, öğretmen ve öğrencilerin teknolojik yeterliliğinin artması, yüz yüze eğitime göre daha faydalı olması, sessiz öğrenme ortamı sunması, bilgiye ulaşım kolaylığı sağlaması, veli desteği ve birebir katılımının sağlanması, yüz yüze eğitimde aktif olmayan öğrencilere aktif olma imkânı sağlaması, öğretmenlerin farklı uygulamalara ilişkin bakış açılarının değişmesidir. Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitimin zayıf yönlerine dair görüşleri ise; sınıf yönetiminin zor olması,

katılımın az olması, dolayısıyla öğrencilerde bilgi eksikliği ve seviye farkı olması, teknolojik imkânsızlıkların olması, yapılan ölçme değerlendirme zayıf olması, fiziksel ve psikolojik sağlığın etkilenmesi, veli desteği alınmaması, yaparak yaşayarak öğrenme imkânı sunmaması, motivasyon düşüklüğü, birebir etkileşimin az olması ve bu nedenle özel gereksinimli öğrencilerin olumsuz etkilenmesi, öğrenme ortamının uygun olmaması, çok fazla duyuya hitap etmemesi, sosyalleşmeyi sınırlandırması ve eğitim yönünün zayıf olmasıdır.

Uzaktan eğitimin güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin sınıf öğretmenlerinin görüşleri güçlü yönler ve zayıf yönler olmak üzere iki alt temada toplanmıştır. Güçlü yönleri alt teması altında öğretmenlerin görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir: “Öğrencilerin ve öğretmenlerin teknolojik yeterliliğinin artması” ve “farklı uygulamalara yönelik bakış açılarının değişmesi”ni dile getiren Tuğçe öğretmen görüşünü “Uzaktan eğitim çocukların, öğretmenlerin teknoloji kullanımını arttırdı güçlü yönleri bu diyebilirim. Farklı eğitimler belki ZOOM üzerinden, internet üzerinden uzaktan eğitime pek sıcak bakmıyorduk. Artık zorunluluktan buna da alıştık, yapıyoruz.” biçiminde ifade etmiştir. “Veli desteği” hakkında Cemal öğretmenin görüşleri “Velilerin burada destek ve yardımlarını gördük ve ekrandayken, çocuklar dersteysen velilerin katılımlarını hissettik.” şeklindedir. “Güçlü yönlerinin olmaması”ni dile getiren Mikail öğretmenin görüşü “Güçlü yönleri, normalde yani işlediğimiz duruma göre pek güçlü yönlerinden bahsedemeyeceğim...” biçimindedir. “Yüz yüze eğitimde aktif olmayan öğrencilerin aktif olma şansı elde etmesi”ni belirten Abdurrahman öğretmen “Şunu da gördük avantaj olarak söyleyecek olursak, derste çok aktif olmayan öğrencilerin uzaktan eğitimde daha rahat kendini ifade etmesini sağladığımızı gördük.” yorumunu söylemiştir. “Çeşitli kaynaklardan geniş yelpazede örnekler sunabilme”ni dile getiren Hale öğretmen görüşünü “Pek çok kaynaktan geniş yelpazede örnekler gösterebiliyorum.” şeklinde ifade etmiştir.

Zayıf yönleri alt teması altında öğretmenlerin görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Fiziksel ve psikolojik sağlığı etkilemesi”ni ifade eden Tuğçe öğretmenin yorumu “...bilgisayar başında çok uzun süre oturuyoruz, hareketsiz kalıyoruz bizler de, öğrenciler de. Biz yetişkinler hareketsiz kaldığımızda bu kadar zorlanıyorsak hareketli olması gereken yaşta bu kadar hareketsiz kalan çocuklar için daha da sıkıntılı bir durum. Uzun vadede bunlar sağlık problemlerine, psikolojik sıkıntılara sebep olabilir diye

düşünüyorum.” biçimindedir. “Çok fazla duyuya hitap etmemesi”ni belirten Mikail öğretmen “Yani soyut bilgilerinden ziyade somut olarak çocuklara bir şeyleri aktarabilmek çok daha önemli, çok daha kalıcı oluyor. Ne kadar çok duyuya hitap edersek o kadar etkisi oluyor. Ama canlı derslerde ne yapıyoruz? Tabii ki sadece görme duyma duyularına hitap ediyoruz.” diyerek bu konudaki düşüncelerini ifade etmiştir. “Öğrenci katılımının az olması”nı dile getiren Abdullah öğretmen “Şimdi açıkçası tabii bizim için zayıf yönlerinden başlayacak olursak bir kere katılımın az olması tabii bizim için en büyük dezavantaj.” görüşlerini açıklamıştır.

Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim sürecinde yaşadıkları temel sorunların ve bu sorunları çözmek için çözüm önerilerinin neler olduğuna yönelik bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Sınıf Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitimde Yaşadığı Temel Sorunlar ve Çözüm Yöntemleri

Tema	Alt tema	Kategori
Uzaktan eğitim sorunları	Öğrenci Kaynaklı	Derse katılımın yetersiz ve düzensiz olması
		Telefonu ile sürekli öğretmene mesaj gönderme
		Motivasyon eksikliği
	Teknoloji ve Altyapı Kaynaklı	Cihaz eksikliği
		İnternet bağlantısı için altyapının olmaması
		İnternet bağlantısı başvurularının ertelenmesi
		İnternetin pahalı olması
		İnternette kopmaların yaşanması
		Cihazların bozulması
		Teknoloji okur-yazarlığı yetersizlik
	Veli Kaynaklı	Veli ilgisizliği
		Derse müdahale
Öğrencinin düzenli şekilde derse katılımını sağlamaması		
Öğrenciye uygun ders ortamı hazırlamama		
İçerik Kaynaklı	Derslerin sıkıcı geçmesi	
	Derslere uygun yeterli etkinliklerin bulunmaması	
	Her derse yönelik web 2.0 aracının olmaması	

	Öğrencilerin işlenen konuları tam anlayamaması
	Öğrencilerin dikkatini çekememe
Çözüm Yöntemleri	Veli ile iletişime geçme
	Dersi eğlenceli hale getirme
	EBA destek sınıfları oluşturma
	Öğrencileri motive etme
	Esnek ders saatleri

Tablo 3 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim sürecinde yaşadıkları temel sorunlara ilişkin; öğrencilerin derse katılımın yetersiz ve düzensiz olduğu, telefon ile sürekli öğretmene mesaj gönderdiği, motivasyon eksikliği yaşadığı, teknolojik olarak cihaz eksikliği ve arızaları yaşandığı, internet altyapısının olmadığı yada bağlantı başvurusunun ertelendiği, internetin pahalı olduğu ve koptuğu görüşlerine ulaşılmıştır. Ayrıca katılımcıların görüşleri doğrultusunda velilerin ilgisiz olduğu, ders esnasında müdahale ettiği, öğrencinin derslere düzenli katılımına destek olmadığı, uygun ders çalışma ortamını sağlamadığı sonuçlarına; içerik olarak derslere uygun yeterli etkinliklerin ve web 2.0 araçlarının bulunmadığı, öğrencilerin dikkatini çekmede zorlandığı ve işlenen konuların tam anlaşılmadığı ve derslerin sıkıcı geçtiği ortaya çıkmıştır. Çözüm önerilerine ilişkin katılımcı görüşleri ise; veli ile iletişime geçilmesi, derslerin eğlenceli hale getirilmesi, EBA destek sınıflarının oluşturulması, öğrencilerin motive edilmesi, esnek ders saatleri uygulanması gerektiğidir.

Öğrenci kaynaklı sorunlar alt teması kapsamında “derse katılımın yetersiz ve düzensiz olması”nı dile getiren Mikail öğretmen “Yani yaşadığımız sorunlar çocukların tamamının derse katılmaması bizim için bir sorun.” görüşünü ifade etmiştir.

Teknoloji ve altyapı kaynaklı alt temasında “internet bağlantısı için altyapının olmaması”nı ifade eden Fadime öğretmenin görüşleri “Alt yapı olarak internet eksikliği var. İnternet tam çekmeyen aileler var ya da evinde internet altı yapısı olmayan aileler var.” biçimindedir.

Veli kaynaklı alt teması kapsamında “derse müdahale” hakkında görüş belirten Selma öğretmen “Yani yanında oturan oluyor, fısır fısır cevabı söyleyen oluyor. Yani görmezden geliyorum bazen, bazen söylüyorum, kibarca uyarıyorum. Televizyon açık olan oluyor, başka şeyle uğraşan oluyor yani veli kaynaklı.” şeklinde söylemiştir.

İçerik kaynaklı alt teması kapsamında “derslerin sıkıcı geçmesi”ni ile getiren Fikri öğretmen “Çocuklar bu etkinlikler yapılırken canları sıkılanlar oluyor.” diyerek görüşünü bilfirmiştir.

Çözüm yöntemleri alt teması kapsamında “velilerle iletişime geçme” hakkında görüş bildiren Tuğçe öğretmen “Bu sorunları çözmek için öğrencilerin düzenli katılımı için sürekli velilerle iletişim halindeyiz.” demiştir.

Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim sürecinde EBA ve ZOOM dışında kullandıkları farklı uygulamalara Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Sınıf Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitimde Kullandığı Farklı Uygulamalar

Tema	Alt Tema	Kategori
Uzaktan eğitim sürecinde kullanılan uygulamalar	Bilgisayar programı	PowerPoint
		Word
		Excel
		Etkileşimli tahta
	Geleneksel eğitim araç-gereçleri	Materyaller Kaynak kitaplar Eğitsel oyunlar İnteraktif e-kitaplar
Eğitim platformları/siteler	Okulistik Morpa Eğitimhane Google form	
Sosyal medya uygulamaları	Youtube Instagram WhatsApp	
Web 2.0 araçları	Learning Wordwall Generaly Canva Chatterpix Word art Sokrative Set colorado Storyboard that Topmarks Kahoot	

Araştırmada elde edilen bulgular, sınıf öğretmenleri tarafından uzaktan eğitim sürecinde EBA ve ZOOM dışında etkileşimli tahta, Word, Excel, PowerPoint programlarının kullanıldığını; geleneksel eğitim araç-gereci olarak materyaller, kaynak kitaplar, eğitsel oyunlar, interaktif e-kitaplarının kullanıldığı, eğitim platformlarından genel olarak Okulistik ve Morpa'nın kullanıldığı ancak bazı öğretmenler tarafından Eğitimhane ve Google formun kullanıldığını; sosyal medya uygulamalarından genel olarak Youtube, Instagram ve WhatsApp'ın kullanıldığı; Web 2.0 araçlarından Learning, Wordwall, Generaly, Canva, Chatterpix, Word art, Sokrative, Set Colorado, Storyboard that, Topmarks ve Kahoot' un kullanıldığını göstermektedir.

Bilgisayar programı alt teması altında uzaktan eğitimde derslerde kullanılan farklı uygulamalara yönelik "Word, Excel, PowerPoint'in kullanıldığını dile getiren Abdullah Öğretmen: "...Bunun dışında tabi dediğim gibi materyal bayağı bir gönderdik. Şöyle gönderdik mesela; etkinlikler çok gönderdim. Excel dosyaları olsun ya da ne bileyim Word dosyaları olsun dediğiniz gibi PowerPoint olsun birçok dosyada gönderdim..." ifade ederken; "etkileşimli tahta"nın kullanıldığını dile getiren Fadime Öğretmen: "Etkileşim tahtası var sınıftaki tahta gibi üzerine yazı yazıyorduk ama biraz zor yazılıyordu." demiştir.

Geleneksel eğitim araç-gereçleri alt teması altında uzaktan eğitimde derslerde kullanılan farklı uygulamalara yönelik "Kaynak kitaplar"ın kullanıldığını dile getiren Hale Öğretmen: "Kırmızı Beyaz Yayınları var, zaten velilerim bu kaynaklardan kullanıyorlardı. Onların interaktif eğitimleri var, derslerde mevcut. Boş zaman bulduğumuzda çocuklar bu çalışmalarını yapıyorlar. Daha sonra hep beraber sınıfça onları yapıyoruz." ifade etmiştir.

Eğitim platformları/siteler alt teması altında uzaktan eğitimde derslerde kullanılan farklı uygulamalara yönelik "Morpa, Okulistik'in kullanıldığını dile getiren Hale Öğretmen: "Söylediğim gibi ben Morpa ile Okulistik'i her derse aktif olarak kullanıyorum. Onun dışında, bunun dışında değişik kaynakların uzaktan eğitime yönelik eğitim programları var." demiştir.

Sosyal medya uygulamaları alt teması altında uzaktan eğitimde derslerde kullanılan farklı uygulamalara yönelik "WhatsApp"ın kullanıldığını dile getiren

Esmâ Öğretmen: “Onun dışında YouTube’den videolar... Örnek veriyorum kamu spotları paylaştım her konumuzla alakalı.” demiştir.

Web 2.0 araçları alt teması altında uzaktan eğitimde derslerde kullanılan farklı uygulamalara yönelik “Learning, Wordwall, Generaly, Canva, Chatterpix, Word art, Sokrative, Set Colorado, Storyboard that, Topmarks, Kahoot”un kullanıldığını dile getiren Selma Öğretmen: “En çok web 2.0 aracı kullanıyorum ben. Yani birçok web 2.0 aracı kullanıyorum. Google slaytlar mesela, Google slaytlar üzerinden hazırlayıp onların içerisinde işte Learning, Wordwall, Generaly bunlardan oyunlar oluşturup onları ekliyoruz. Canva mesela Word Art ondan sonra Chatterpix öğrencilerimin kullandığı araçlar. Storyboard That’dan karikatür yaptılar. Ondan sonra başka çok yani web 2.0 aracı çok kullanıyorum... Derse göre mesela alan öğrettim, alanla ilgili yani internetten Set Colorado diye bir Web 2.0 aracı buldum mesela, onun üstünden anlattım. Sonra o oyunu çocuklara gönderdim. Ondan sonra Topmarks var, aynı şekilde simetri konusunu anlattım. Simetri ile ilgili bir web 2.0 oyunu buldum, onu gönderdim. Yani her oyunu mutlaka internetten araştırıyorum... Hani Kahoot yarışmaları yapıyoruz düzenli olarak ünite bittiği zaman. Onu çok seviyor çocuklar... Sokrative de kullandım. Yani ölçme değerlendirme aracı başka çok kullanıyorum. Yani web 2.0 ben o yüzden şu an saymadığım kadar çoktur.” demiştir.

Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim esnasında derslerinde kullandıkları ölçme ve değerlendirme yöntem ve teknikleri Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Uzaktan Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Süreci

Tema	Alt tema	Kategori
		Soru-cevap yapma

Uzaktan eğitimde ölçme ve değerlendirme	Geleneksel ölçme ve değerlendirme	Çeşitli basılı yayınlardan soru çözme Ünite değerlendirme sorularını çözme Okuma-anlama çalışmaları yapma Öğrencileri gözlemleme Okuma-yazma kontrolü yapma Ödev verme
	İnteraktif ölçme ve değerlendirme	EBA üzerinden deneme sınavı verme WhatsApp'tan soru gönderme Web 2.0 araçlarından yararlanma Canlı derslere katılımlarına bakma

Tablo 5 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim esnasında derslerinde kullandıkları ölçme ve değerlendirme yöntem ve teknikleri; soru-cevap, çeşitli basılı yayınlardan soru çözme, ünite değerlendirme sorularını kullanma, okuma-anlama çalışmaları yapma, öğrencileri gözlemleme, okuma-yazma kontrolü yapma, ödev verip kontrol etme biçiminde ortaya çıkmıştır. Ayrıca öğretmenlerin EBA üzerinden deneme sınavı verdiği, WhatsApp'tan soru gönderdiği, Web 2.0 araçlarından yararlandığı, canlı derslere katılımlarına baktığı interaktif ölçme ve değerlendirme yöntemlerine başvurduğu diğer katılımcı görüşleridir.

Geleneksel ölçme ve değerlendirme alt teması altında uzaktan eğitimde derslerde kullanılan farklı ölçme ve değerlendirme uygulamalarına yönelik "Okuma-anlama çalışmaları yapma, öğrencileri gözlemleme, okuma-yazma kontrolü yapma" gibi uygulamaların yapıldığını dile getiren Cemal Öğretmen: "En büyük sıkıntı oydu zaten. Çocuğa yazdırıyorsun, yazdığını ekranda göremiyorsun, doğruluğunu yanlışlığını kolay kolay tespit edemiyorsun. Ölçme ve değerlendirmeyi sadece çocukların gözlerine bakarak, okumalarını dinleyerek, yazılarını ekranda görerek o şekilde yapmaya çalıştık..." şeklinde ifade etmiştir.

İnteraktif ölçme ve değerlendirme alt teması altında uzaktan eğitimde derslerde kullanılan farklı ölçme ve değerlendirme uygulamalarına yönelik “EBA üzerinden deneme sınavı verme, Canlı derslere katılımlarına bakma” gibi uygulamaların yapıldığını dile getiren Abdullah Öğretmen: “...EBA üzerinden her konudan sonra bir değerlendirme kısmı var oradan öğrencilere gönderdik.” demiştir.

Sınıf öğretmenlerinin etkili bir uzaktan eğitim sürecine yönelik öğretmen, öğrenci ve veliye düşen görevlere ilişkin görüşleri Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Sınıf Öğretmenlerinin Etkili Bir Uzaktan Eğitim Sürecine Yönelik Öğretmen, Öğrenci ve Veliye Düşen Görevlere İlişkin Görüşleri

Tema	Alt tema	Kategori
Etkili Bir Uzaktan Eğitim Sürecine Yönelik Önlemler	Öğretmene düşen görevler	Derse hazırlıklı olmak
		Teknolojiye hâkim olmak
		Öğrencilerin ilgilerini çekmek
		Fiziksel olarak bakımlı olmak
		Ödev göndermek ve takibini yapmak
		Ders saatleri konusunda istikrarlı olmak
		Veli ile iletişime geçmek
	Öğrencilere düşen görevler	Hoşgörülü olmak
		Çeşitli etkinlik kullanmak
		Çalışmaları önceden öğrenciye bildirmek
		Öğrenci takibini iyi yapmak
		Sınıf yönetimini iyi sağlamak
		Kendini geliştirmek
		Meslektaşlarıyla iş birliği yapmak, iletişim kurmak

	İstekli olmak Okuldaki halini korumak Derse zamanında katılmak Öğretmen ile iletişimde olmak Ödev yapmak	
	Öğrenciye ders için gereken fiziki ortamı sağlamak	
	Öğrenci takibini yapmak	
	Disiplinli olmak	
Velilere düşen görevler	Öğretmen ile iletişim kurmak Kendini geliştirmek İnternet ve teknolojik cihaz imkânı sağlamak Öğrencinin derse katılımını sağlamak İlgili olmak Öğrenciye derslerinde yardımcı olmak Öğretmene güvenmek (Öğretmenlik oynamamak)	
MEB'e düşen görevler	Teknolojik ekipmanları sağlamak İnternet sorunlarını gidermek	

Tablo 6 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin öğretmenlere yönelik önerileri şu şekilde ortaya çıkmıştır: Öğretmenler etkili ve verimli ders öğretimi için derse hazırlıklı olmalı, teknolojiye hâkim olmalı, öğrencilerin ilgilerini çekmeli, fiziksel olarak bakımlı olmalı, ödev göndermeli ve ardından takibini yapmalı, ders saatleri konusunda istikrarlı olmalı, veli ile iletişime geçmeli, hoşgörülü olmalı, çeşitli etkinlik kullanmalı, çalışmalarını önceden öğrenciye bildirmeli, öğrenci takibini iyi yapmalı, sınıf yönetimini iyi sağlamalı, kendini geliştirmeli, meslektaşlarıyla iş birliği yapmalı ve iletişim kurmalıdır. Öğrenci açısından derse hazırlıklı olmalı, teknolojiye hâkim olmalı, ders için uygun ortamı sağlamalı, derse düzenli katılım sağlamalı, istekli olmalı, okuldaki halini korumalı, derse zamanında katılmalı, öğretmen ile iletişimde olmalı, ödev yapmalı görüşlerine sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Sınıf öğretmenlerine göre veli, öğrenciye ders için gereken fiziki ortamı sağlamalı, öğrenci takibini yapmalı, disiplinli olmalı, öğretmen ile iletişim kurmalı,

kendini geliştirmeli, internet ve teknolojik cihaz imkânı sağlamalı, öğrencinin derse katılımını sağlamalı, ilgili olmalı, öğrenciye derslerinde yardımcı olmalı, öğretmene güvenmeli (öğretmencilik oynamamalı); MEB, teknolojik ekipmanları sağlamalı, internet sorunlarını gidermeli görüşlerine ulaşılmıştır.

Öğretmene düşen görevler alt teması altında görüşlerini Mikail Öğretmen şu şekilde ifade etmiştir: *“Öğretmen önceden derslerine daha güzel bir şekilde hazırlanır. Materyallerini hazırlar, kullanacağı videolar varsa, çeşitli kaynaklar varsa öğretmen onları dikkatli özenle hazırlayabilir. Yapacağı çalışmalarını öğrencilerine daha önceden belirtirse bu daha etkili olur. İlgi çekici bir şekilde bu konuları anlatması çok önemli bu canlı eğitim sürecinde. Çünkü çocuklar zaten çok sıkılıyorlar... Çocuklar eğer çok da öğretmen ilgi çekici bir duruma getirebilirse dersi, derslerini bu şekilde işleyebilirse çocukların derse katılımı noktasında ciddi bir mesafe alınacağını düşünüyorum. Öğretmene düşen sorumluluklar olarak yapabileceği şeyler bunlar.”*

Öğrenciye düşen görevler alt teması altında görüşlerini Hale Öğretmen: *“Öğrenciye düşen görev, öğrenciye düşen görev dersi düzenli dinlemek, kendine uygun ortamı sağlayabilmek, derse hazırbulunuşluk ile gelebilmek. Yani eğer öğrenci derse yatarak gelirse orada veririm alamıyorsun öğretmenim. Okul düzenininin aynısı. Aslında okul düzenin aynısı farklı bir şey yok, daha özverili olmak gerekiyor ama evde, ev ortamında olduğu için biraz daha ciddiyetsiz olabiliyor.”* şeklinde ifade ederken

Veliye düşen görevler alt teması altında görüşlerini Abdullah Öğretmen şu şekilde ifade etmiştir: *“Velilerle dediğimiz zaman da ortamı sağlamak en önemli şeydi. Çocuklar için canlı derse girebilmesi için sessiz bir ortam olması gerekli. Gürültülü bir ortamda o çocuğun canlı dersi alma imkânı daha az oluyor. Dikkat bozukluğu oluyor, diğer yönden öğrencilerin kendi arasında dikkat bozukluğu oluyor kameraları açmaları.”*

MEB'e düşen görevler alt teması altında görüşlerini Fikri Öğretmen şu şekilde ifade etmiştir: *“En büyük görev aslında bağlı olduğumuz bakanlığa düşüyordur. Bu altyapıyı okullarda bu süreç içerisinde hazırlayabilirdi. Okullarda bu konuda hazırlanmış hiçbir altyapı yok. Mesela benim okulun aslında öğrenci sayısı olarak sınıflar 24 kişilik, ideal sınıf şeyi var. Ama hiçbir sınıfta, mesela benim sınıfımda var işte bilgisayar. Diğer hiçbir sınıfta bilgisayar yok. Ben de daha önce kendi bilgisayarımı getirdim, bıraktım. Onun üzerinden işliyorum. Bir kamera bulunabilir sınıfta. Bu sağlanabilir gibi.”*

Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitimde gerçekleştirdiği okul-aile iş birliği uygulamalarına yönelik görüşleri Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7. *Sınıf Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitimde Gerçekleştirdiği Okul-Aile İş Birliği Uygulamaları*

Tema	Alt tema	Kategori
Uzaktan eğitimde okul-aile iş birliği	Yüz yüze iletişim uygulamaları	Bütün veliler ile görüşme yapmak Veli toplantısı düzenlemek Velilerin sorunlarını gidermek
	Teknoloji destekli iletişim uygulamaları	WhatsApp grupları aracılığı ile iletişim Online veli toplantıları Sınıf anneleri aracılığı ile iletişim Velilere yapılacaklar hakkında bilgi verme Telefon görüşmeleri

Tablo 7 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin görüşleri doğrultusunda; uzaktan eğitimde gerçekleştirdiği okul-aile iş birliği uygulamalarına ilişkin sonuçlara bakıldığında yüz yüze iletişim kapsamında bütün veliler ile görüşme yapıldığı, veli toplantısı düzenlendiği, velilerin sorunlarının giderildiği sonuçlarına ulaşılırken, teknoloji destekli iletişim kapsamında ise WhatsApp grupları kurulduğu, online veli toplantıları düzenlendiği, sınıf anneleri aracılığı ile iletişime geçildiği, telefon görüşmeleri yapıldığı, velilere yapılacaklar hakkında bilgi verildiği ortaya çıkmıştır.

Okul-aile işbirliği uygulamalarını Fadime Öğretmen: *“Velilerle zaten WhatsApp üzerinden grup oluşturduk. WhatsApp grubu üzerinden anlatıldı, konuşuldu, söylenildi. Eğitimin öğretimin uzaktan da olsa devam ettiğini bu eğitim öğretimin her zaman her yerde devamlı olduğunu, buna önem verilmesi gerektiğini mesajlarla ya da birebir konuşmalarla anlatılmaya çalışıldı”* sözleri ile desteklemiştir.

Okul bahçesinde toplantı yaptığını Hale Öğretmen: *“Biz şanslıyız çok kalabalık bir okul değiliz 11 öğretmeniz 2 idarecimiz var. Sürekli olarak ortak kararlar alıp okul anlamında birbirimizde iletişim halindeyiz. Onun dışında veli ile iletişime gelince okulun açık olduğu dönemlerde ben okul bahçesinde velilerimi çağırdım okul bahçesinde*

toplantılarımı yaptım öğretmenim.” ifadeleri görüşlerini belirtmiştir.” şeklinde ifade etmiştir.

Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim uygulamasının mesleki yeterliliğe katkısına ilişkin görüşleri Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8. Sınıf Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitim Uygulamasının Mesleki Yeterliliğe Katkısına İlişkin Görüşleri

Tema	Alt tema	Kategori
Uzaktan eğitim sürecinin öğretmenlere katkısı	Teknolojik Katkı	Teknolojik yeterlilik
		Derslerde daha aktif olarak teknolojinin kullanılması Farklı materyaller kullanımının artması Derslerde farklı yöntem-tekni kullanılması
Uzaktan eğitim sürecinin öğretmenlere katkısı	Kişisel Gelişime Katkı	Daha hoşgörülü olma Kendini geliştirme Uzaktan eğitime bakış açısının değişmesi Uzaktan eğitim sürecinin öğrenilmesi Teknolojiye yönelik hizmet-içi eğitim alma Konuşma becerisinin gelişmesi

Tablo 8’de uzaktan eğitim uygulamasının sınıf öğretmenlerinin mesleki yeterliliğe katkısına ilişkin görüşleri incelendiğinde; teknoloji kapsamında teknolojik yeterlilik sağladığı, derslerde daha aktif olarak teknolojinin kullanıldığı, farklı materyaller kullanımının arttığı, derslerde farklı yöntem-tekni kullanıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Kişisel gelişim kapsamındaki görüşler noktasında, daha hoşgörülü olmayı sağladığı, öğretmenlere kendini geliştirme imkânı sunduğu, uzaktan eğitime bakış açısının değişmesini ve uzaktan eğitim sürecinin öğrenilmesini sağladığı, teknolojiye yönelik hizmet-içi eğitim alma konusunda teşvik edici olduğu, konuşma becerisinin gelişmesine katkı sağladığı ortaya çıkmıştır.

Uzaktan eğitim uygulamasının teknolojiye hâkim olmasını sağladığını Mikail Öğretmen: “Tabii ki teknolojiye daha fazla hâkim olmamızı sağladı. Bilmediğimiz

şeyleri, örneğin canlı dersi daha önceden yapmayı bilmiyordum ben kendi açımdan konuşmam gerekirse bunu öğrendik." sözleri ile ifade etmiştir.

Pandemi sürecinde daha hoşgörülü olduğunu Cemal Öğretmen: "Valla bir kere sabrımı geliştirdi. Aşırı sabırlı olmaya başladım." ifadelerini kullanarak fikrini belirtmiştir.

Sınıf öğretmenlerinin verimli ve etkili uzaktan eğitim sürecine ilişkin önerileri Tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo 9. Sınıf Öğretmenlerinin Verimli ve Etkili Uzaktan Eğitim Sürecine İlişkin Önerileri

Tema	Alt tema	Kategori
Uzaktan eğitim sürecine yönelik öneriler	Teknoloji kullanımına yönelik	Alt yapı iyileştirilmeli Cihaz temin edilmeli İnternet ücretsiz olmalı
	Öğretmene yönelik	Teknolojik bilgi konusunda donanımlı olmalı Öğretmenlere uzaktan eğitim ile ilgili eğitim verilmesi Öğrencinin istekli hale getirilmesi
	Öğrenciye yönelik	Eğitime önem vermeli Tüm öğrencilerin zorunlu derse katılımı sağlamalı Uygun ders ortamının oluşturulmalı
	Veliye yönelik	Veliler bilinçlenmeli Veliler istekli olmalı
	MEB'e yönelik	Süre az olmalı İçerik yenilenmeli Üniversiteler ile eğitim anlaşmaları yapılmalı Öğretmenlere zorunlu eğitim verilmeli Verilen eğitimler uygulamalı olmalı Program içeriği uzaktan eğitime uygun olmalı Okullara canlı ders yapılması için teknolojik aletler kurulmalı

Tablo 9'da görüldüğü gibi sınıf öğretmenlerinin verimli ve etkili uzaktan eğitim sürecine ilişkin önerileri teknoloji kapsamında, öğretmen kapsamında, öğrenci kapsamında, veli kapsamında ve MEB kapsamında olmak üzere beş alt temada toplanmıştır.

Teknoloji kapsamındaki önerisini Tuğba Öğretmen: *“Daha etkili gelebilmesi için, daha etkili hale gelebilmesi için tüm öğrencilerde sınırsız internet olması gerekiyor, herkesin belki de EBA’da, ZOOM ‘da ya da ders yapabileceğimiz her kanalda internetin ücretsiz olarak her evde olması gerekiyor.”* sözleri ile ifade etmiştir. Öğretmen kapsamındaki önerisini Selin Öğretmen: *“Zorunlu eğitim olabilir yani öğretmenlere”* sözleri ile ifade etmiştir.

Öğrenci kapsamındaki önerisini Abdurrahman Öğretmen: *“Şimdi en başta bir kere uzaktan eğitim tam verimli olabilmesi için sınıf mevcudunun tamamen derse girebilmesi lazım bence. En baştaki sıkıntımız bu. Çünkü dediğim gibi derse giremeyen öğrenciler bizim için kayıp yani şu anda ve geri dönüştürülemez bir kayıp gibi geliyor bana.”* sözleri ile ifade etmiştir.

Veli kapsamındaki önerisini Mikail Öğretmen: *“Yani velinin de bu duruma sıcak bakmasını sağlamak gerekiyor. Belki velilerle görüşmeler ayarlanabilir okulda. Bilinçlendirilmesi gerekir. İfadeleri ile görüşlerini belirtmiştir. MEB kapsamındaki önerisini Selin Öğretmen: *“Zorunlu eğitim olabilir yani öğretmenlere. Zaten EBA’nın çok güzel eğitimleri oluyor. Dijital eğitim falan oldu. Dijitalleşme eğitimi miydi? Web 2.0 araçları h5p eğitimi falan oldu vesaire. Onları ben aldım. Ama bu biraz daha hani kontrolü biraz zorunlu hale getirilebilir.”* sözleri ile ifade etmiştir.*

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu araştırmada, sınıf öğretmenlerinin COVID-19 pandemisi sürecinde uygulanan uzaktan eğitime ilişkin görüşlerini belirlemek amaçlanmıştır. Araştırmada sınıf öğretmenlerinin tüm dünyayı etkisi altına alan pandemi sürecinde uygulanan uzaktan eğitime ilişkin görüşlerinden yola çıkılarak sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırmaya katılan sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitim sürecinde canlı derslere öğrencilerin katılımı için veliler ile iletişime geçerek iş birliği yapma, öğrencilere görevler vererek öğrencileri bilgilendirdiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Bunların yanı sıra EBA destek odaları açma, ZOOM programından ders işleme, teknolojik aletlere ulaşımı sağlama, öğrenciyi motive etme, farklı etkinlikler yapma, planlamalar yapma, eğlenceli ders işleme, esnek saat uygulamasına geçme gibi farklı uygulamaları yaptıkları görülmüştür. Benzer şekilde Kırmızıgül de

(2020) yaptığı çalışmada COVID-19 pandemisi sürecinde öğretmenlerin teknolojik pedagojik alan bilgi ve becerilerinde önemli gelişmeler yaşandığını ve EBA aracılığıyla öğretmenler tarafından öğrenciler ödevlendirilerek canlı ders uygulamasına geçilmesiyle birlikte sürecin desteklendiğini belirtmiştir. Benzer şekilde Bayburtlu (2020) araştırmaya katılan Türkçe öğretmenlerinin uzaktan eğitimde öğrencilerin derse katılım düzeylerini arttırabilmek için veli takibinin önemli olduğunu ve ayrıca bir değerlendirme sisteminin olmasının yararlı olabileceğini ifade etmiştir.

Bu araştırma sonucunda, pandemi döneminde uygulanan uzaktan eğitimin güçlü yönleri ve zayıf yönleri ortaya konmuştur. Araştırmada sınıf öğretmenlerinin çeşitli kaynaklardan örnekler sunabilmesi, öğrencilerin ve öğretmenlerin teknolojik yeterliliğinin artması, yüz yüze eğitime göre daha faydalı olması, sessiz öğrenme ortamı oluşturma kolaylığı, bilgiye ulaşım kolaylığı, veli desteği, yüz yüze eğitimde aktif olmayan öğrencilerin aktif olma şansı elde etmesi, farklı uygulamalara yönelik bakış açılarının değişmesi, velilerin derse birebir katılımı gibi güçlü yönlerinin olduğu görüşleri ortaya koyulmuştur. Araştırmada ulaşılan uzaktan eğitimin güçlü yönlerine ilişkin sonuç, Duban ve Şen (2020) tarafından yapılan çalışmada da vurgulanmış ve araştırmaya katılan öğretmen adayları tarafından çocukların sağlıklarının öncelikli olduğu, okulların kapatılmasının olumlu karşılandığı ve salgın döneminde hızlı bir biçimde uzaktan eğitime geçilmesinden memnun olunduğu belirtilmiştir. Türker ve Dünder (2020) ise çalışmalarında EBA'nın en güçlü yönlerini, zengin içerik yapısı, öğrencilerle canlı ders yapılabilmesi, soru paylaşımı yapılabilmesi ve öğrenci kontrolünün sağlanabilmesi olarak vurgulamışlardır. Bu çalışmada uzaktan eğitimin katkısı olarak belirtilen öğrencilerin ve öğretmenlerin teknolojik yeterliliğinin artması sonucu De Paepe, Zhu ve DePryck (2018) tarafından yapılan araştırma sonucuyla benzerlik göstermektedir. Bahsedilen bu çalışmada uzaktan eğitimde teknoloji kullanımı konusunda becerinin ve farkındalığın arttığından söz edilmiştir.

Pandemi sürecinde uzaktan eğitimin zayıf yönlerine ilişkin sınıf öğretmenlerinin sınıf yönetiminin çok zor olması, öğrencilerin katılımının az olması, teknolojik imkansızlıkların olması, ölçme ve değerlendirmenin zayıf olması, öğrencilerde bilgi eksikliği ve seviye farkı oluşturmaması, fiziksel ve psikolojik sağlığı etkilemesi, veli desteğinin olmaması, özel gereksinimli öğrencilerin

olumsuz etkilenmesi, yaparak yaşayarak öğrenme imkânı sunmaması, motivasyon düşüklüğü, birebir etkileşimin az olması, öğrenme ortamının uygun olmaması, çok fazla duyuya hitap etmemesi, eğitim yönünün zayıf olması, sosyalleşmeyi sınırlandırması gibi görüşlerine yer verilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin uzaktan eğitimin zayıf yönlerine ilişkin düşünceleri Türker ve Dündar'ın (2020) yaptıkları araştırmada ulaşılmış oldukları uzaktan eğitim sürecinde EBA'nın etkin ve verimli kullanılabilmesinin önündeki en büyük engelin internet sorunları, donanım yetersizlikleri ve öğretmenlerin sistemi kullanma noktasındaki deneyimsizlikleri ile teknoloji kullanma becerilerinin zayıflığı olarak ifade edilen sonuçlarla örtüşmektedir. Benzer şekilde Mohan, Mccoy, Carroll, Mihut, Lyons, ve Domhnaill (2020) yapmış oldukları araştırmada ders esnasında sessiz bir ortamın sağlanamaması sorununu ile uzaktan eğitimin zayıf yönünü vurgulamışlardır. Öğrencilerin yüz yüze eğitimden uzaktan eğitime geçmesi ile depresyon belirtileri gösterdikleri, yalnızlık hissine kapıldıkları, hareket alanlarının kısıtlandığı ve sonucunda mutsuzluk yaşadıkları araştırmalarda da ortaya koyulmuştur (Lee, Ward, Chang ve Downing, 2020; Munasinghe vd., 2020). Bu sonuç çalışmanın fiziksel ve psikolojik sağlığı etkilemesi bulgusuyla benzer özellik taşımaktadır.

Uzaktan eğitimde temel olarak öğrenci kaynaklı, teknoloji ve altyapı kaynaklı, veli kaynaklı, içerik kaynaklı sorunlar yaşanmaktadır. Öğrenci kaynaklı; derse katılımın yetersiz ve düzensiz olması, telefonu ile sürekli öğretmene mesaj gönderme, motivasyon eksikliği gibi sorunlar yaşanmaktadır. Teknoloji ve altyapı kaynaklı; cihaz eksikliği, internet bağlantısı için altyapının olmaması, internet bağlantısı başvurularının ertelenmesi, internetin pahalı olması, internette kopmaların yaşanması, cihazların bozulması, teknoloji okur-yazarlığı yetersizliği gibi sorunlar yaşandığı görülmektedir. Veli kaynaklı; veli ilgisizliği, derse müdahale, öğrencinin düzenli şekilde derse katılımını sağlamaması, öğrenciye uygun ders ortamı hazırlamama gibi sorunların yaşandığı görülmektedir. Kabapınar, Kanyılmaz, Koçhan ve Atik (2021) de araştırmalarında elde ettikleri sonuçlara göre öğrencilerin derslere katılımında velilerin ilgisiz olduğundan bahsetmişlerdir. Bu sorunların dışında içerik kaynaklı olarak; derslerin sıkıcı geçmesi, derslere uygun yeterli etkinliklerin bulunmaması, her derse yönelik web 2.0 aracının olmaması, öğrencilerin işlenen konuları tam anlayamaması, öğrencilerin dikkatini çekememe gibi sorunların yaşandığı görülmektedir. Benzer

şekilde Arslan ve Şumuer (2020) ve Bayburtlu (2020) yapmış oldukları çalışmalarda öğretmenlerin yaşadıkları sorunlardan bazılarını dış ortam gürültüsü, internet bağlantısı, derse erişim, dijital içerik yetersizliği, etkileşim eksikliği, kısa ders süresi, ses iletimi, gizlilik ve güvenlik ve yazılımın uygun olmayan kullanımı gibi konular olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sorunlara çözüm olarak; veli ile iletişime geçme, dersi eğlenceli hale getirme, EBA destek sınıfları oluşturma, öğrencileri motive etme, esnek ders saatleri uygulamalarının yapılması önerilmektedir. Ünal (2022) Suriyeli öğrencilerle yapmış olduğu araştırmasında uzaktan eğitimde öğrencilerin kendilerine ait odalarının bulunmaması, ev ortamındaki gürültü ve kameranın kapalı olmasından kaynaklı disiplin sorunlarının olduğu bulgusuna ulaşmıştır.

Uzaktan eğitim sürecinde sınıf öğretmenlerinin EBA ve ZOOM dışında farklı olarak bilgisayar programı, geleneksel eğitim araç-gereçleri, eğitim platformları/siteler, sosyal medya uygulamaları, web 2.0 araçları gibi uygulamalar kullandıkları sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre sınıf öğretmenleri tarafından etkileşimli tahta, Word, Excel, PowerPoint programlarını kullanıldığı; geleneksel eğitim araç-gereci olarak materyaller, kaynak kitaplar, eğitsel oyunlar, interaktif e-kitaplarının kullanıldığı, eğitim platformlarından genel olarak Okulistik ve Morpa'nın kullanıldığı ancak bazı öğretmenler tarafından Eğitimhane ve Google formun kullanıldığı; sosyal medya uygulamalarından genel olarak Youtube, Instagram ve WhatsApp'ın kullanıldığı; Web 2.0 araçlarından Learning, Wordwall, Generaly, Canva, Chatterpix, Word art, Sokrative, Set Colorado, Storyboard that, Topmarks ve Kahoot'un kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç Mulenga & Marban (2020) araştırmacılarının raporundaki öğretmenlerin kullandıkları uygulamalarla paralellik göstermektedir. Söz konusu çalışmada öğretmenlerin uzaktan eğitim sürecinde Facebook, Twitter, MSN chat, e-mail, bloglar, Google dosyalar, Wikipedia, Wikispaces, YouTube, Skype vb. uygulamalar kullandığını belirtmişlerdir. Benzer şekilde Bakioğlu ve Çevik (2020) yapmış oldukları çalışmada Fen Bilimleri öğretmenlerinin uzaktan eğitimde en fazla slayt, deneme, kitap, PowerPoint vb. gibi dijital kaynaklar; z kitap uygulaması ve çeşitli videoları öğretim programları olarak kullandıklarını tespit etmişlerdir. Aynı şekilde Çetin ve Akduman (2022) araştırmalarında uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin derslerinde EBA ve Web 2.0 (Kahoot, Quizlet, Padlet vb.) araçlarını kullandıkları bulgusuna ulaşmışlardır.

Uzaktan eğitimde ölçme ve değerlendirme sürecinde geleneksel ölçme ve değerlendirme ile interaktif ölçme ve değerlendirme araçlarının kullanıldığı görülmektedir. Geleneksel ölçme ve değerlendirme araçları olarak; soru-cevap yapma, çeşitli basılı yayınlardan soru çözme, ünite değerlendirme sorularını çözme, okuma-anlama çalışmaları yapma, öğrencileri gözlemleme, okuma-yazma kontrolü yapma, ödev verme gibi yöntemlerin kullanıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Benzer şekilde Kurnaz vd. (2020) çalışmalarında ölçme değerlendirme olarak öğretmenlerin çoktan seçmeli, boşluk doldurma, doğru yanlış, açık uçlu vb. farklı soru tiplerini kullandıklarını tespit etmişlerdir. İnteraktif (yeni, etkileşimli) ölçme ve değerlendirme araçları olarak ise; EBA üzerinden deneme sınavı verme, WhatsApp'tan soru gönderme, web 2.0 araçlarından yararlanma, canlı derslere katılımlarına bakma gibi yöntemlerin kullanıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Etkili bir ders öğretimi için yapılması gereken görevler; öğretmene, öğrenciye, veliye ve MEB'e düşen görevler olarak belirtilmiştir. Öğretmene düşen görevler; derse hazırlıklı olmak, teknolojiye hâkim olmak, öğrencilerin ilgilerini çekmek, fiziksel olarak bakımlı olmak, ödev göndermek ve takibini yapmak, ders saatleri konusunda istikrarlı olmak, veli ile iletişime geçmek, hoşgörülü olmak, çeşitli etkinlik kullanmak, çalışmaları önceden öğrenciye bildirmek, öğrenci takibini iyi yapmak, sınıf yönetimini iyi sağlamak, kendini geliştirmek, meslektaşlarıyla iş birliği yapmak, iletişim kurmak, derse hazırlıklı olmak, teknolojiye hâkim olmak, ders için uygun ortamı sağlamak olduğu belirtilmiştir. Öğrenciye düşen görevler; derse düzenli katılım sağlamak, istekli olmak, okuldaki görevler; korumak, derse zamanında katılmak, öğretmen ile iletişimde olmak, ödev yapmak olduğu ifade edilmektedir. Veliye düşen görevler; öğrenciye ders için gereken fiziki ortamı sağlamak, öğrenci takibini yapmak, disiplinli olmak, öğretmen ile iletişim kurmak, kendini geliştirmek, internet ve teknolojik cihaz imkânı sağlamak, öğrencinin derse katılımını sağlamak, ilgili olmak, öğrenciye derslerinde yardımcı olmak, öğretmene güvenmek gibi görevlerinin olduğu belirtilmektedir. Kluth (2020) da, ebeveynler tarafından çocuklar için hazırlanacak bir günlük plan çizelgesinde hem dersler için hem de oyun zamanı ve egzersiz için yer açarak bir disiplin ve denge duygusu oluşturulabileceğini belirtmiştir. Son olarak MEB'e düşen; teknolojik ekipmanları sağlamak, internet sorunlarını gidermek gibi görevleri olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde Avcı ve Akdeniz

(2021) çalışmalarında öğrencilerin derslere katılımını artırmak için dikkatlerini artırıcı çalışmaların yapılması ve velilerin EBA ve Zoom hakkında bilgilendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmışlardır.

Öğrencilerin derslere katılımını arttırmak için dikkatlerini toplama konusunda dikkat artıran çalışmalar yapılması, canlı derslere bağlantılarının sağlanması için velilerin de EBA ve ZOOM uygulaması konusunda bilgilendirilmesi bazı çözümlerdendir. Öğretmenler de uzaktan eğitim sürecine ayak uydurabilmek için uzaktan eğitim araçları konusunda hem meslektaşlarından yardım almışlar hem de bu araçların kullanımına ilişkin araştırmalar yapmışlardır.

Uzaktan eğitimde okul-aile iş birliği uygulamaları, yüz yüze iletişim uygulamaları ve teknoloji destekli iletişim uygulamaları kullandıklarını söylemektedirler. Yüz yüze iletişim uygulamaları olarak; bütün veliler ile görüşme yapmak, veli toplantısı düzenlemek, velilerin sorunlarını gidermek gibi uygulamalar yapıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Teknoloji destekli iletişim uygulamaları; WhatsApp grupları aracılığı ile iletişim, online veli toplantıları, sınıf anneleri aracılığı ile iletişim, velilere yapılacaklar hakkında bilgi verme, telefon görüşmeleri gibi uygulamaların yapıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Uzaktan eğitim uygulamasının mesleki yeterliliğe katkısı, teknolojik katkı ve kişisel gelişime katkı şeklinde iki temel nokta olduğu belirtilmektedir. Teknolojik katkı olarak; teknolojik yeterlilik, derslerde daha aktif olarak teknolojinin kullanılması, farklı materyaller kullanımının artması, derslerde farklı yöntem-tekniğin kullanılması gösterilmektedir. Kişisel gelişime katkı ise; daha hoşgörülü olma, kendini geliştirme, uzaktan eğitime bakış açısının değişmesi, uzaktan eğitim sürecinin öğrenilmesi, teknolojiye yönelik hizmetiçi eğitim alma, konuşma becerisinin gelişmesi gibi katkıların olduğu belirtilmektedir. Bu sonuç Bakıoğlu ve Çevik'in (2020) raporlarıyla örtüşmektedir. Araştırmacılar bahsi geçen çalışmada COVID-19 pandemi sürecinin Fen Bilimleri öğretmenlerinin mesleki hayatlarında eğitim teknolojileri kullanımını artırdığını, öğretmenlerin kendilerini geliştirme fırsatı sağladığını ve güven duygularını geliştirdiğini tespit etmişlerdir.

Verimli ve etkili uzaktan eğitim süreci önerileri; teknoloji, öğretmen, öğrenci, veli, MEB kapsamında önerilerden bulunmaktadır. Teknoloji kapsamında; alt yapı iyileştirilmeli, cihaz temin edilmeli, internet ücretsiz olmalı gibi önerilerin verildiği görülmektedir. Öğretmen kapsamında; teknolojik bilgi konusunda

donanımlı olmalı, öğretmenlere uzaktan eğitim ile ilgili eğitim verilmesi, öğrencinin istekli hale getirilmesi gibi önerilerde bulunmaktadır. Öğrenci kapsamında; eğitime önem vermeli, tüm öğrencilerin zorunlu derse katılımı sağlanmalı, uygun ders ortamı oluşturmalı gibi önerilerde bulunmaktadır. MEB kapsamında ise; süre az olmalı, içerik yenilenmeli, üniversiteler ile eğitim anlaşmaları yapılmalı, öğretmenlere zorunlu eğitim verilmeli, verilen eğitimler uygulamalı olmalı, program içeriği uzaktan eğitime uygun olmalı, okullara canlı ders yapılması için teknolojik aletler kurulmalı gibi önerilerde bulunmaktadır. Sınıf öğretmenlerinin bu önerileri kapsamında Bıyıklı ve Oytun Özgür (2021) tarafından yapılan çalışmada da benzer şekilde uzaktan eğitim sürecinde öğretim yöntem ve tekniklerinde değişiklik yapılması, öğrencilerle sağlıklı ve etkili bir iletişim kurulması, öğrenci motivasyonunu artırıcı etkinlikler yapılması, teknolojiyle ilgili problemlerin çözümlenmesi, öğrenme eksiklikleri takip edilip en kısa sürede giderilmesi, velilerin üzerine düşen görevlerini yapmaları için desteklenmesi, öğretmenlerin meslektaşları ile işbirliği yapması önerilmiştir. Benzer biçimde Özdoğan ve Berkant (2020) da yaptıkları araştırmada paydaşların çözüm önerilerini çoğunlukla süreçte ölçme ve değerlendirilmenin yapılması, fırsat eşitliğinin oluşturulması, derse katılım ve etkileşimin artırılması, altyapının güçlendirilmesi, öğrencilerin kendi öğretmenleriyle ders yapması ve ders sayılarının azaltılması şeklinde belirtmişlerdir. Can (2020) araştırmasında Coronavirüs (Covid-19) pandemisinin, Türkiye'de açık ve uzaktan eğitim sisteminin altyapı, erişim, güvenlik, içerik, tasarım, uygulama, kalite, mevzuat ve pedagojik açıdan güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Yapılan araştırmada elde edilen sonuçlar doğrultusunda şu öneriler getirilebilir:

- COVID-19 tüm dünyayı etkisi altına alan bir pandemi olduğu için bu sürecin öğrenciler ve öğretmenler üzerindeki etkileri farklı boyutlarda araştırılabilir.
- Bu araştırmanın katılımcılarını ilkokullarda görevli sınıf öğretmenleri oluşturmuştur. Diğer kademe ve branşlardaki öğretmenlere yönelik de benzer araştırmalar gerçekleştirilebilir.

- COVID-19 pandemi sürecinde veya sonrasında öğretmenlerin, öğrencilerin ve velilerin teknolojik yeterliliklerini artırıcı eğitimler düzenlenebilir.
- Doğal afet, salgın ve diğer kriz durumlarında öğretmenlerin ve öğrencilerin süreci en az zararla tamamlayabilmeleri için gerekli psikolojik destekler verilebilir.
- Uzaktan eğitim sürecinde veli desteğini artırmak için velilere yönelik bilgilendirici yayın ve programlar yapılabilir.

Kaynakça

- Aboagye, E., Yawson, J. A., & Appiah, K. N. (2020). COVID-19 and e-learning: the challenges of students in tertiary institutions. *Social Education Research*, 2(1), 1-8. <https://doi.org/10.37256/ser.212021422>
- Agnoletto, R., & Queiroz, V. C. (2020). COVID-19 and the challenges in education. *The Centro de Estudos Sociedade e Tecnologia (CEST)*, 5(2), 1-2. <http://www.cest.poli.usp.br/en/boletins/>
- Agormedah, E. K., Henaku, E. A., Ayite, D. M. K., & Ansah, E. A. (2020). Online learning in higher education during COVID-19 pandemic: a case of Ghana. *Journal of Educational Technology & Online Learning*, 3(3), 183-210.
- Ak, Ş., Gökdaş, İ., Öksüz, C. & Torun, F. (2021). Uzaktan eğitimde eğitimcilerin eğitimi: Uzaktan eğitime yönelik öz yeterlik ve yarar algısına etkisi. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 24-44.
- Almaghaslah D., & Alsayari, A. (2020). The effects of the 2019 novel coronavirus disease (COVID-19) outbreak on academic staff members: A case study of a Pharmacy School in Saudi Arabia. *Risk Management and Healthcare Policy*, 13, 795-802.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Yıldırım, E. & Bayraktaroğlu, S. (2001). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Sakarya Kitabevi.
- Andoh, R. P. K., Appiah, R., & Agyei, P. M. (2020). Postgraduate distance education in University of Cape Coast, Ghana: Students' perspectives. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 21(2), 118-135.

- Arslan, Y. & Şumuer, E. (2020). COVID-19 döneminde sanal sınıflarda öğretmenlerin karşılaştıkları sınıf yönetimi sorunları. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 201-230. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.791453>.
- Avcı, F. & Akdeniz, E. C. (2021). Koronavirüs (Covid-19) salgını ve uzaktan eğitim sürecinde karşılaşılan sorunlar konusunda öğretmenlerin değerlendirmeleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi-USBED*, 3 (4), 117-154. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usbed>
- Bakioğlu, B. & Çevik, M. (2020). COVID-19 Pandemisi sürecinde Fen Bilimleri öğretmenlerinin uzaktan eğitime ilişkin görüşleri. *Turkish Studies*, 15(4), 109-129. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.43502>
- Balaman, F. & Hanbay Tiryaki, S. (2021). Koronavirüs (Covid-19) nedeniyle mecburi yürütülen uzaktan eğitim hakkında öğretmen görüşleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 52-84. <https://doi.org/10.15869/itobiad.769798>.
- Bayburtlu, Y.S. (2020). Covid-19 pandemi dönemi uzaktan eğitim sürecinde öğretmen görüşlerine göre Türkçe eğitimi. *Turkish Studies*, 15(4), 131-151. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44460>
- Bıyıklı, C & Özgür, A. O. (2021). Öğretmenlerin Covid-19 pandemi dönemindeki senkron uzaktan eğitim sürecinde yaşanan sorunlara ilişkin çözüm önerileri. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 110-147.
- Büyüköztürk, Ş. (2008). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Creswell, J. W. (2019). *Karma yöntem araştırmalarına giriş*. M. Sözbilir (Çev. Ed.) Ankara: Pegem Akademi.
- Çakın, M. & Külekçi Akyavuz, E. (2020). Covid-19 süreci ve eğitime yansması: öğretmen görüşlerinin incelenmesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(2), 165-186 <https://doi.org/10.24289/ijsser.747901>
- Çetin, S. & Akduman, D. (2022). Covid-19 Pandemi Dönemi Uzaktan Eğitim Sürecine İlişkin Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 55 (1), 119-146 .

- De Paepe, L., Zhu, C., & DePryck, K. (2018). Drop-out, retention, satisfaction and attainment of online learners of Dutch in adult education. *International Journal on E-Learning*, 17(3), 303-323.
- Duban, N. & Şen, F. G. (2020). Sınıf öğretmeni adaylarının COVID-19 pandemi sürecine ilişkin görüşleri. *Turkish Studies*, 15(4), 357-376. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.43653>
- Er Türküresin, H. (2020). COVID-19 pandemi döneminde yürütülen uzaktan eğitim uygulamalarının öğretmen adaylarının görüşleri bağlamında incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 597-618. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.787509>
- Erol, M. & Erol, A. (2020). Koronavirüs pandemisi sürecinde ebeveynleri gözünden ilkokul öğrencileri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 529-551. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.766194>
- Fitriyani, Y., Fauzi, I., & Sari, M. (2020). Motivasi belajar mahasiswa pada pembelajaran daring selama pandemik Covid-19. *Jurnal Kependidikan: Jurnal Hasil Penelitian dan Kajian Kepustakaan di Bidang Pendidikan, Pengajaran dan Pembelajaran*, 6(2). doi:<https://doi.org/10.33394/jk.v6i2.2654>
- Kabapınar, Y., Kanyılmaz, B. M., Ören Koçhan, N. & Atik, U. (2021). Öğretmen ve velilerin gözünden öğrencilerin uzaktan eğitime katılımlarının öyküleri: "uzaktan eğitim mi, uzakta kalan eğitim mi?". *Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1 (1) , 79-98. DOI: 10.29228/mutead.6
- Karbeyaz, A. & Kurt, M. (2020). COVID-19 sürecinde Eğitim Bilişim Ağı (Eba) ile ilgili öğretmen tutumları: bir karma yöntem çalışması. *Ekev Akademi Dergisi*, 84, 39-66.
- Keskin, M. & Özer Kaya, D. (2020). COVID-19 sürecinde öğrencilerin web tabanlı uzaktan eğitime yönelik geri bildirimlerinin değerlendirilmesi. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), 59-67.
- Kırmızıgül, H. G. (2020). COVID-19 salgını ve beraberinde getirdiği eğitim süreci. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 283-289.

- Kluth, A. (2020, Mayıs). *Closing School May Cause Some Kids a Lifetime of Harm*.
<http://0210g3mmx.y.http.eds.a.ebscohost.com.proxy.afyon.deepknowledge.net/eds/detail/detail?vid=12&sid=f01d2801-89e3-436f-b5f3->
- Kurnaz, A., Kaynar, H., Şentürk Barışık, C. & Doğrukök, B. (2020). Öğretmenlerin uzaktan eğitime ilişkin görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 293-322.
<http://dx.doi.org/10.37669/milliegitim.787959>
- Lee, S.J., Ward, K.P., Chang, O.D. & Downing, K.M. (2020). Parenting activities and the transition to home-based education during the Covid-19 pandemic, *Children and Youth Services Review*, 117. doi:
<https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105585>
- Lin, C. Y. (2020). Social reaction toward the 2019 novel coronavirus (COVID-19). *Social Health and Behavior*, 3(1), 1–2. https://doi.org/10.4103/SHB.SHB_11_2
- Mahdy, M. (2020). The impact of COVID-19 Pandemic on the academic performance of veterinary medical students. *Preprints*. doi: 10.20944/preprints202006.0130.v1.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2020). Bakan Selçuk, koronavirüs'e karşı eğitim alanında alınan tedbirleri açıkladı. <http://www.meb.gov.tr/bakan-selcuk-koronavirusekarsi-egitim-alaninda-alinan-tedbirleri-acikladi/haber/20497/tr>
- Mohan, G., McCoy, S., Carroll, E., Mihut, G., Lyons, S. & Domhnaill, C. M. (2020). Learning for all? Second-level education in Ireland during COVID-19. *ESRI Survey and Statistical Report Series*, 92.
- Mulenga, E. M., & Marbán, J. M. (2020). Is COVID-19 the gateway for digital learning in mathematics education? *Contemporary Educational Technology*, 12(2), 269. <https://doi.org/10.30935/cedtech/7949>
- Munasinghe, S., Sperandei, S., Freebairn, L., Conroy, E., Jani, H., Marjanovic, S. & Page, A. (2020). The impact of physical distancing policies during the COVID-19 pandemic on health and well-being among Australian adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 67, 653-661. doi:
<https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.08.008>

- Muthuprasad, T., Aiswarya S., Aditya K.S. & Girish K. Jha (2021). Students' perception and preference for online education in India during COVID - 19 pandemic. *Social Sciences & Humanities Open*, 3(1).
- Özdoğan, A. Ç. & Berkant, H. G. (2020). COVID-19 pandemi dönemindeki uzaktan eğitime ilişkin paydaş görüşlerinin incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 13-43. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.788118>
- Türk Dil Kurumu (TDK) (2020). Bilim ve sanat terimleri sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türker, A. & DüNDAR, E. (2020). COVID-19 pandemi sürecinde eğitim bilişim ağı (eba) üzerinden yürütülen uzaktan eğitimlerle ilgili lise öğretmenlerinin görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 323-342.
- Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA). (2020). COVID-19 pandemi değerlendirme raporu. <http://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/raporlar/covid-19-pandemidegerlendirme-raporu>.
- UNESCO. (2020). *COVID-19 educational disruption and response*, <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>
- Ünal, R. (2022). Covid-19 Pandemisi döneminde geçici koruma altındaki Suriyeli öğrencilerle gerçekleştirilen uzaktan eğitim sürecinin değerlendirilmesi. *Journal of Interdisciplinary Education: Theory and Practice*, 4 (1), 34-52. DOI: 10.47157/jietp.1034907
- Wikipedia. (2020). *Impact of the 2019–20 coronavirus pandemic on education*. https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_2019%E2%80%9320_coronavirus_pandemic_on_education
- Yahşi, Ö. & Kırkıç, K. A. (2020). Uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarının incelenmesi. *Turkish Studies- Education*, 15(5), 3827-3847. <https://dx.doi.org/10.47423/TurkishStudies.46136>
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (11. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

**Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı
ve H 1260-1266 (M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde
Tespit Edilen Bilgiler**

Nfs.D Belonging to Geygel Core; Information Determined in The
Population Books Number 1907-1908- 1909 and Dated 1260- 1266 (M.1844-1850)

Ahmet Gündüz

Prof. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü
Prof., Ahi Evran University, Faculty of Education, Dep. of Turkish and Social Sciences
E-Posta: agunduz@ahievran.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-0416-3192

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June

Geliş/Received: 23 May/May 2021

Kabul/Accepted: 11 Eylül/September 2021

Yayın/Published: 15 Haziran/June 2022.

Atıf/Cite As

Gündüz, Ahmet. "Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266 (M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler". *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2022), 11/36: 196-259.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir. /This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ahmet Gündüz)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Gündüz, Ahmet. Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266
(M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler.

Öz

Geygel adını taşıyan aşiret Türkmen grubundan olup ülkemizin farklı yerlerinde iskân edilmişlerdir. Arşiv belgelerinde Geygel Hacıları olarak da bilinmektedirler. Geygel olarak bilinen bu Türkmen grubuna ait 1907-1908 -1909 numaralı üç adet nüfus defterinde yaşadıkları yerler, kişilerin-ailelerin lakapları, defterlerde kaydedilen bireylerin yaşı, meslekleri, hane miktarları, sabi olup olmadıkları, bedensel engelli olup olmadıkları (askerlik açısından) da dahil olmak üzere kaydedilen kişisel bilgiler tespit edilmeye çalışılmıştır. 1907 ve 1908 numaralı defterlerde tespit edilen bilgiler belli bir şablon üzere yazılmış 1909 numaralı defterin ise tamamı günümüz Türkçesine çevirisi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Geygeller, Kırşehir, Çankırı, Keskin, Nüfus Defterleri

Abstract

The tribe named Geygel belongs to the Turkmen group and has been settled in different parts of our country. They are also known as Geygel Hacıları in archival documents. In the three population registers numbered 1907-1908 -1909 belonging to this Turkmen group known as Geygel, including the places they lived in, the nicknames of the people-families, the age of the individuals recorded in the registers, their occupations, the number of households, whether they were fixed or not, whether they were physically disabled (in terms of military service). An attempt was made to identify the personal information recorded for The information determined in the notebooks numbered 1907 and 1908 was written according to a certain template, and the entire book numbered 1909 was translated into today's Turkish.

Keywords: Geygeller, Kırşehir, Çankırı, Keskin, Population Books

Giriş

Geygel adını taşıyan aşiret Türkmen grubundandır. Osmanlı belgelerinde Geygel Hacılı adıyla da kayıtlı olan cemaat, Türkmen olarak vasıflandırılmış ancak hangi boya mensup olduğu belirtilmemiştir. Adına sadece Yeni-İl kazasında ve 1583 yılında rastlanan cemaat, Kangal yöresinde varlığını sürdürmekteydi. 1720 yılında Suriye'ye iskâna çalışılan Geygellerin bir bölümü Batı Anadolu'ya göç etmiştir. Geygeller, 19. yüzyılın ikinci yarısında Aydın yöresindeki Yörükler arasında bulunmaktadır. Geygellerin diğer adı Demirci'dir. Demirciler, Salmanlı Avşar'ının en önemli obasıdır. Tokat, Amasya ve Samsun yörelerinden derlenen halk ağzında Geygel, "demirci" demektir. Ankara'nın Kalecik ilçesindeki Avşar köyü halkı, kendilerini Geygel Avşarı olarak tanıtır. Ahmet Caferoğlu araştırmasında, Burdur-Çivril arasında Buhurcu olarak tanınan Geygel Yörüklerinden bahsetmiştir. Buhurcular, Batı Anadolu'da yakın zamanlara kadar göçebe olarak yaşayan 40-50 çadırılık bir Avşar topluluğudur. Verilen bu bilgiler, günümüzde küçük topluluklar halinde Anadolu'nun birçok yöresinde yaşamakta olan Geygellerin Avşar boyuna mensup olduğunu göstermektedir. Denizli'nin Acıpayam ilçesinin Kuyucak köyü Geygel cemaatindedir. Çivril'in Gököl köyünde de bir grup Geygel yaşamaktadır (Menderes, 2014:47)¹. Yapılan araştırmalarda eskiden Kırşehir'e günümüzde ise Nevşehir'e bağlı Hacı Bektaş nahiyesinin Geygel ve Engel köylerine de yerleşmişlerdir (Caferoğlu, 2012:83)². Ahmet Caferoğlu'nun verdiği bilgilere göre Geygeller aslında yörük olup göçebe hayatı geçirmişlerdir. Zamanla eski urug adları unutulmuş diğer yerli ahali arasında "buhurcu" adıyla bilinmektedirler. Bunların kendilerine mahsus gizli dillerinin de olduğundan bahsetmektedir. Aynı şekilde Burdur, Tokat illerinde ve diğer yerlerde de yerleşik hayata geçmişlerdir. Tokat taraflarında yaşayanların esas sanatları demirciliktir. Geygeller de parça parça farklı yerlere yerleştirilmişlerdir. Mesela Aydın ili Bozdoğan/Kakılık köyüne iskân ettirilmişlerdir. Geygeller yaşadıkları coğrafyanın şartlarına uyum sağlamışlardır. Tokat'ta yaşayanlar mangal, maşa ve demirden imal ettikleri eşyaları satarak geçim yaptıkları halde

¹ Adnan Menderes Kaya- Hakan Karagöz; Denizli ve Çevresinde Avşar Türkmenleri, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos 2014, Sayı: 32, s. 47. (29-66)

² Ahmet Caferoğlu; Kırşehir Vilayetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2012, 2, (1-2), s. 83. (79-96).

Kırşehir'dekiler tamamen çiftçi ve davarcıdırlar (Caferoğlu, 2021: 84-86)³. Bu çalışmada Kırşehir, Çankırı ve Kırıkkale/ Keskin'de yaşayan Geygel aşiretine ait M.1844-1850 arasını kapsayan ve 1907-1908-1909 numaralı üç adet nüfus defterlerinde bulunan bilgiler değerlendirilecektir.

Faydalanılan Nüfus Defterleri Hakkında Bilgiler

Faydalanılan defterler Başbakanlık Devlet arşivleri genel müdürlüğünde bulunmaktadır. Defterler elektronik ortama aktarıldığından çalışmada kullandığımız defterler elektronik ortama aktarılmış defterlerdir.

Bu defterler arşivde Kod. Nfs.d.. ve Sıra numarası ile kaydedilmişlerdir. *Birinci defterimiz sıra numarası 1907*, başlangıç tarihi H.1260 (M.1844) tarihlidir. Toplam varak sayısı 40'tır. 19-20 ve 28-40 arasındaki sayfalar boştur. Geri kalan sayfalar 5,10 ve 11 nolu sayfalar yarım sayfa halinde yazılmışlardır. Bilgi bulunan sayfalar toplamda 14 sayfadır.

Yazım şekline bakıldığında “ Ankara sancağında kain Kırşehri, Kengri (Çankırı) ve Keskin kazalarında mutavattın (yerleşmiş) olan Geygel aşiretinin hane ve nüfus-ı zükurlarının defteri “**Karye-i Hanyeri - An Cemaat-ı Hancılı tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı kaza-i Şabanözü**” şeklinde başlık konularak Hane 1/1 şeklinde numara verilerek hanede var olan kişiler fiziksel özellikler belirtilerek yaşı da dahil olmak üzere yazılmışlardır.

İkinci defterimiz 1908 sıra numarası ile kayıtlıdır. 1907 numaralı defterin benzeri şeklinde hazırlanmıştır. Defterde 1 ve 23-28 sayfalar boştur. Bilgi bulunan sayfalar toplam da 12 sayfadır. 2. ve 5. sayfaların yarısı boştur. “Ankara sancağında kain Kırşehri, Kengri (Çankırı) ve Keskin kazalarında mutavattın olan Geygel aşiretinin hane ve nüfus-ı zükurlarının defteri “Karye-i Hanyeri - An Cemaat-ı Hancılı tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı Kaza-i Şabanözü” Hane1/1 şeklinde sırayla kaydedilmiştir. H.1260 (M.1844) tarihlidir.

Üçüncü defter 1909 sıra numarası ile kayıtlı olup toplam 16 sayfadan meydana gelmektedir. Defterin ikinci sayfasında “Ankara Eyaleti dahilinde Kain Kengri sancağı kazalarında meskûn Geygel Aşiretinin sinn ve eşkali ve hane numarası kaydıyla nüfus-ı zükurlarını mübeyyin defteri Karye-i Hanyeri tabi-i kaza

³ A. Caferoğlu; Kırşehir Vilayetinin Bugünkü Etnik teşekkülüne Dair Notlar, (1-2), s. 84-86

Şabanözü der liva-i mezkûr, Aşiret-i Geygel Cemaat-ı Hanyeri Hane1/1 şeklinde yazılarak hane de yazılanlar sıra ile numaralandırılmışlardır.

1. Kengri (Çankırı) Hakkında Bilgiler

Türkiye Cumhuriyeti devletinin iç Anadolu bölgesinde bulunan bir ili'dir. Çankırı ili, kuzeyde Karabük ve Kastamonu, Doğuda Çorum, , Güneydoğuda Kırıkkale, güneyden Ankara, Batıdan ise Bolu illeriyle komşu olan bir ildir. Çankırı ili merkez ilçe dışında Atkaracalar, Bayram Ören, Çerkeş, Eldivan, Ilgaz, Kızılırmak, Korgun, Orta, Şabanözü ve Yapraklı adında 12 ilçeden meydana gelmektedir. Çankırı ilinin bilinen tarihi Hititlerle başlayıp sırasıyla Frigler, Kimmerler, Lidyalılar, Persler, Paflagon Pontus, Roma, Bizans Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini yaşamış günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti dönemini yaşamaktadır. Osmanlı döneminde Kengari ve Kengri olarak adlandırılan yöre Cumhuriyet devrinde Çankırı adını almıştır (catso.org.tr/çankırı/cankırı tarihçe/15120/default.aspx 21.6.2021)⁴.

Çankırı Şabanözü ilçesi 04 Ekim 1944 yılında ilçe olarak kurulmuştur. Şabanözü ilçesine bağlı 26 köy bulunmaktadır (Sabanözü.bel.tr/tarihçe 21.6.2021)⁵.

2. Faydalanılan Defterlerde Tespit Edilen Bilgiler

3.1- 1907 Numaralı Deftere Göre Hane Miktarı, Meslekler, Kaydedilen/ Toplam Nüfus, Lakaplar

Nfs.d.; 1907 Sayfa, 0002 -00004

Ankara sancağında kain Kırşehir, Kengri (Çankırı) ve Keskin kazalarında mutavattın (yerleşmiş) olan Geygel aşiretinin hane ve nüfus-ı zükurlarının defteri

1. **Karye-i Hanyeri** - An Cemaat-ı Hancılı tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı kaza-i Şabanözü

Toplam Hane: 24

Kaydedilen Nüfus: 73

Toplam Nüfus: 120

⁴ catso.org.tr/çankırı/cankırı tarihçe/15120/default.aspx 21.6.2021. Çankırı ile ilgili Türkiye Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bir proje dahilinde yazdırılmış Dr. Raif; Türkiye'nin Sıhhi İctimai Coğrafyası- Kengri Vilayeti, Hilal Matbaası, İstanbul, Çağaloğlu Hamam Sokağı, Numru 10, 1926.

⁵ Sabanözü.bel.tr/tarihçe 21.6.2021

Sabi: 26

Engelli: Kekeç, Kör

Orduda: 1 (Asakir Hassa-i Şahanede sene 58)

Meslekler: Çiftçi, Çoban

Lakaplar: Emir Hüseyin oğlu, Kekeç oğlu, Handan oğlu, Memiş oğlu, Natır oğlu, Mahmut oğlu, Kör Hacı oğlu, Haydar oğlu, Böcük oğlu, Esef oğlu, Kara Mehmet oğlu, Karaca oğlu, Şefaath oğlu, Tahir oğlu, Cabad oğlu, Hamit oğlu, Kel Bektaş oğlu.

Nfs.d.; 1907 Sayfa, 0005 -00008

2. **Karye-i Karadere Kışlası**-An Cemaat-ı Maksudlu tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı (yerleşmiş) kaza-i Kırşehir Keskini

Toplam Hane: 25

Kaydedilen Nüfus: 85

Toplam Nüfus: 125

Sabi: 25

Engelli: Kör

Orduda: 2 (Asakir Hassa-i Şahanede sene 58)

Meslekler: Çiftçi

Lakaplar: Bayındır oğlu, Cemil'in oğlu, Gökşan oğlu, Pirli oğlu, Esef oğlu, Abdülkadir oğlu, Halef oğlu, Kör Hasan oğlu, Yeter oğlu, Fakı oğlu, Ateş oğlu, Cuma oğlu, İğdeli oğlu

3. **Karye-i Bogos (Boğsa)** - An Cemaat-ı Hancılı tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı Kengri Keskini

Toplam Hane: 13

Kaydedilen Nüfus: 43

Toplam Nüfus: 65

Sabi: 15

Engelli: Fıtk illeti

Orduda: 1 (Asakir Hassa-i Şahanede sene 58)

Meslekler: Çiftçi

Lakaplar: Arap oğlu, Civan oğlu, Buluç oğlu, Bulduk oğlu, Kel Bektaş oğlu, Karkın oğlu, Cuma oğlu.

4. **Karye-i Mihmandar Ağa Kışlası-** An Cemaat-ı Torunlar mutavattın-ı (yerleşmiş) Kırşehir Keskini

Toplam Hane: 31

Kaydedilen Nüfus: 99

Toplam Nüfus: 155

Sabi: 27

Engelli: -

Orduda: 1 (Asakir-i Hassa-i Şahanede sene 58)

Meslekler: Deveci, Kahveci, Çiftçi, Çoban

Resmî Görevliler: Muhtar Şahbaz oğlu amelmanda orta boylu ak sakallı Hüseyin bin Veli sinn 90.

Lakaplar: Gedik Ali oğlu, Şahbaz oğlu, Merdan Ali oğlu, Hücçet oğlu, Hilal oğlu, Esef oğlu, Bekmeşli oğlu, Emir Ahmet oğlu, Kara Tamar oğlu, Bayındır oğlu, Malkoç oğlu, Hostak oğlu, Veli Bek oğlu, Pir oğlu, Rumlu oğlu, Köşkar oğlu, Şeker oğlu, Oruç oğlu, Bursalı oğlu, Turu oğlu, Ömer Koca oğlu.

3.2- 1908 numaralı deftere göre hane miktarı, meslekler, kaydedilen/ toplam nüfus, lakaplar

Nfs.d.; 1908 Sayfa, 0003-0004

Ankara sancağında kain Kırşehir, Kengri (Çankırı) ve Keskin kazalarında mutavattın olan Geygel aşiretinin hane ve nüfus-ı zükurlarının defteri

5. **Karye-i Hanyeri** - An Cemaat-ı Hancılı tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı Kaza-i Şabanözü

Toplam Hane: 23

Kaydedilen Nüfus: 73

Gündüz, Ahmet. Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266
(M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler.

Toplam Nüfus: 115

Sabi: 30

Engelli: Kekeç

Orduda: 1 (Asakir Hassa-i Hümayun sene 58)

Meslekler: Çiftçi

Lakaplar: Emir Hüseyin oğlu, Kekeç oğlu, Ümüþ oğlu, Handan oğlu, Natır Mehmet oğlu, Kör Hacı oğlu, Kamış oğlu, Böcük oğlu, Esef oğlu, Kara Mehmet oğlu, Karaca oğlu, Şefaata oğlu, Tahir oğlu, Hıyar oğlu, Hamid oğlu, Kel Bektaş oğlu

Nfs.d.; 1908 Sayfa, 0004-0007

6. **Karye-i Karadere** - An Cemaat-ı Maksudlu tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı kaza-i Kırşehir Keskin

Toplam Hane: 25

Kaydedilen Nüfus: 86

Toplam Nüfus:125

Sabi: 27

Engelli: -

Orduda: 2 (Asakir-i Hassa-i Hümayun sene 60)

Meslekler: Çoban

Lakaplar: Bayındır oğlu, Cemil'in oğlu, Gökşan oğlu, Pirli oğlu, Esef oğlu, Kör Hasan oğlu, Halef oğlu, Fakı oğlu, Yeter oğlu, Ateş oğlu, Eslim oğlu

Nfs.d.; 1908 Sayfa, 0008-0009

7. **Karye-i Bogos (Boğsa)** - An Cemaat-ı Hancılı tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı (yerleşmiş) Kengri / Keskini

Toplam Hane: 13

Kaydedilen Nüfus: 43

Toplam Nüfus: 65

Sabi: 14

Engelli: -

Orduda: 2 (Asakir Hassa-i Hümayun sene 60)

Meslekler: -

Lakaplar: Havan oğlu, Bedlic oğlu, Bulduk oğlu, Kel Bektaş oğlu, Karkın oğlu, Türk Ali oğlu, Cuma oğlu, Tahir oğlu

Nfs.d.; 1908 Sayfa, 0008-0009

8. **Karye-i Temur Ağa Kışlası-** An Cemaat-ı Torunlar tabi-i aşiret-i Geygel mutavattın-ı (yerleşmiş) kaza-i Kırşehir /Keskin

Toplam Hane: 31

Kaydedilen Nüfus: 98

Toplam Nüfus: 155

Sabi: 25

Engelli: -

Orduda: 4 (Asakir Hassa-i Hümayun sene 60)

Meslekler: Çiftçi, Köşker, Çoban

Lakaplar: Turu oğlu, Bursalı oğlu, Övenç oğlu, Şeker oğlu, Hilal oğlu, Kara Temur oğlu, Esef Ağa oğlu, Çolak Ahmet oğlu, Hotak oğlu, Bayındır oğlu, Şahbaz oğlu, Alkaya oğlu, Gedik Ali oğlu, Haydar Ali oğlu, Rumlu oğlu, Pir oğlu, Köşker oğlu, Merdan Ali oğlu, Hücet oğlu

3.3- 1909 numaralı deftere göre hane miktarı, meslekler, kaydedilen/ toplam nüfus, lakaplar

Nfs.d.; 1909 Sayfa, 0002-3

Ankara Eyaleti dahilinde Kain Kengri sancağı kazalarında meskûn Geygel Aşiretinin sinn ve eşkali ve hane numarası kaydıyla nüfus-ı zükurlarını mübeyyin defteri

Karye-i Hanyeri tabi-i kaza Şabanözü der liva-i mezkûr

Aşiret-i Geygel Cemaat-ı Hanyeri

Toplam Hane: 30

Gündüz, Ahmet. Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266
(M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler.

Kaydedilen Nüfus: 99

Toplam Nüfus: 150

Sabi: 27

Engelli: Topal

Orduda: --

Meslekler: Mesci

Lakaplar: Emir oğlu, Topal Memişoğlu, Böcek İsmail, Arap oğlu, Al Ahmet, Deli Ahmet, Ilgın oğlu, Tar Mahmut, Divrikli oğlu.

Hane 25, 26, 27 Yeni Abdal taifesinden, 28, 29 ve 30. haneler ise Geygel aşiretindedirler.

Nfs.d.; 1909 Sayfa, 0003-4

Karye-i Eşme Deresi

Tabi-i kaza-i Kalecik Der liva-i Kengri

Aşiret-i Geygel

Toplam Hane: 8

Kaydedilen Nüfus:29

Toplam Nüfus:40

Sabi: 12

Engelli: -

Orduda: -

Meslekler: Çoban

Lakaplar: Kürd oğlu, Elfiya oğlu, Koca Mustafa oğlu, Ömer Koca oğlu, Sarı Hüseyin Oğlu

Nfs.d.:01909— 00004-5

Karye-i Sofular nam-ı diğer Yeni Yapan tabi-i Şaban Özü der liva-i Kengri

Aşiret-i Geygel

Toplam Hane: 28

Kaydedilen Nüfus:103

Toplam Nüfus:140

Sabi: 47

Engelli: -

Orduda: -

Meslekler: -

Lakaplar: Battal oğlu, Abdal Ali oğlu, Çungar oğlu, Kara Ali oğlu, Kel Ahmet oğlu, Tahir oğlu, Hatal oğlu, Çil Ali oğlu, Mülazım oğlu, Kamber oğlu, Turmuş oğlu, Şükür oğlu, Zülfikar oğlu, Karabıçak oğlu, Seydi oğlu, Deli Hasan.

Bu köydeki nüfustan Hane 27 Milli aşiretinden, 11, 15, 20 ve 21. haneler ise Abdal taifesindendirler.

Nfs.d:01909—00005-8

Karye-i Afşar tabi kaza-i Kalecik der liva-i Kengri

Aşireti Geygel

Toplam Hane: 45

Kaydedilen Nüfus:163

Toplam Nüfus:225

Sabi: 74

Engelli: -

Orduda: -

Meslekler: -

Lakaplar: Deli Ali oğlu, Geygel Hüseyin oğlu, Murtaza oğlu, Kara Veli oğlu, Büyük Veli oğlu, Yakup oğlu, Monla Hüseyin oğlu, Ömçel oğlu, Cansız oğlu, Melik oğlu, Bulduk oğlu, Orcan oğlu, Hilal oğlu, Abbas oğlu, Gökçe oğlu, Adıyaman oğlu, Kör Süleyman oğlu, Kamber oğlu, Kır Murat oğlu, Savit oğlu, Solak oğlu, Çam Ali oğlu, Gök Yusuf oğlu, Şeker oğlu.

Nfs.d:01909—00008-11

Gündüz, Ahmet. Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266
(M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler.

Karye-i Karadere nam-ı diğer Çay Obası

Kaza-i Dinek Keskini Der Eyalet-i Ankara

(Aşiret-i Geygel An Cemaat-i Maksudlu)

Toplam Hane: 32

Kaydedilen Nüfus: 114

Toplam Nüfus:160

Sabi: 54

Engelli: Kör

Orduda: 2

Meslekler: Ticaret

Lakaplar: Ali kethüda oğlu, Bor'lu oğlu, Birli oğlu, Kökşan oğlu, Çatal oğlu, Ayan oğlu, Cüredel oğlu, Maksud oğlu, Tatar oğlu, Toprak oğlu, Haliye oğlu, Taş Emrud Hüseyin, Hallo oğlu, Kör Hasan oğlu, Ebuseyf oğlu, Kuru oğlu, Yeter oğlu, Cereddli oğlu, İğdeli oğlu, Halife oğlu, Taka oğlu, Yanık Ali, Fakı oğlu, Alikel oğlu, Eslim oğlu.

Kod. Nfs, D; 01909-00011-13

Karye-i Yuaşa? Ma'a Kavurgalı Der liva-i Kengri

Aşair-i Geygel

Toplam Hane: 29

Kaydedilen Nüfus: 108

Toplam Nüfus:145

Sabi: 36

Engelli: Çolak

Orduda: -

Meslekler: Çerçi

Resmi Devlet Görevlisi: Muhtar

Lakaplar: Kara Murad oğlu, İsa Kethuda oğlu, Ali Bektaş oğlu, Çerçi oğlu, Said oğlu, Çolak Hüseyin oğlu, Arap oğlu, Kanır oğlu, Kargın oğlu, Şamlı oğlu, Yüzük oğlu, Tahar oğlu, Handan oğlu, Ferit oğlu, Kürt Yusuf oğlu, Çıplak oğlu, Türk Ali oğlu, Boliç oğlu, Bektaş oğlu, Monla İsmail oğlu, Kel Bektaş oğlu.

Kod. Nfs, D; 01909-00013-15

Karye-i Temur Ağa Der Kaza-i Dinek Keskini

Zirde Muharrer Kesan Geygel Aşiretinden

Toplam Hane: 28

Kaydedilen Nüfus:85

Toplam Nüfus:140

Sabi: 34

Engelli: Çolak

Orduda: -

Meslekler: -

Lakaplar: Esef oğlu, Şahbaz oğlu, Harun oğlu, Osman oğlu, Ebu oğlu, Ömer Koca oğlu, Kosdan oğlu, Veli Beg oğlu, Mürsel beg oğlu, Yakup oğlu, Turan oğlu, Oruç oğlu, Kemya oğlu, Abidin oğlu, Hıdır oğlu, Eskilli oğlu, Müsellem oğlu, Karip oğlu, Çilingir oğlu, Deli Halil oğlu, Gök Ali oğlu.

Kod. Nfs, D; 01909-00015-16

Karye-i Kavurgalı Der Kaza-i Dinek Keskini

Aşair-i Geygel

Toplam Hane: 4

Kaydedilen Nüfus: 12

Toplam Nüfus:20

Sabi: 1

Engelli: -

Orduda:-

Meslekler: -

Lakaplar: Çördük oğlu, Köse oğlu.

Kod. Nfs.d.;01909-00016

Karye-i Akkuyu tabi-i Kaza-i Kalecik Keskini

Der liva-i Kengri Aşiret-i Geygel

Toplam Hane: 2

Kaydedilen Nüfus:6

Toplam Nüfus: 10

Sabi: 1

Engelli: Topal

Orduda: 1 kişi Nizamiyede

Meslekler: -

Lakaplar: Elfiya oğlu

Kod. Nfs.d.;01909-00016

Aşiret-i Hacabanlı- Der liva-i Ankara

Karye-i Kesik köprü tabi-i karye

Toplam Hane: 206

Kaydedilen Nüfus:---

Toplam Nüfus:1030

Sabi: 2

Engelli: -

Orduda: -

Meslekler: -

Lakaplar: Ahmet oğlu Naçar Hüseyin

Hacabanlı aşireti nüfusu kaydedilmemiş sadece sayfa 16'da yukarıda verildiği kadar bilgi bulunmaktadır.

Sonuç olarak Geygel aşiretine ait üç adet nüfus defteri incelenmiş ve yukarıda verilen bilgilere ulaşılmıştır. Hane sayıları, nüfus miktarı, kaydedilen kişilerin nüfus sayımı yapıldığında nerede olduğu, kişinin bedensel olarak herhangi bir engelinin olup olmadığı, mensup olduğu ailenin lakabı varsa aile lakapları, hatta sabi olanların dahi yaşları yazılarak en ince ayrıntısına kadar nüfus defterlerinde kaydedildiği görülmektedir. Hane ve nüfus açısından değerlendirildiğinde;

1907 numaralı defterde: geçen köy isimleri , hane ve nüfus miktarları ise şu şekildedir.

Hanyeri köyü toplam hane 24/ Toplam nüfus 120, Karadere Kışlası toplam hane 25/ Toplam nüfus 125, Bogos köyü toplam hane 13/ Toplam nüfus 65, Mihmandar Ağa Kışlası toplam hane 31/ toplam nüfus 155 ve toplam da 93 sabiden oluşmaktadır⁶.

1908 numaralı defterde geçen köy isimleri , hane ve nüfus miktarları ise şu şekildedir.

Hanyeri köyü toplam hane 23/ Toplam nüfus 115, Karadere toplam hane 25/ Toplam nüfus 125, Bogos köyü toplam hane 13/ Toplam nüfus 65, Temur Ağa Kışlası toplam hane 31/ Toplam nüfus 155 ve Toplam da 96 sabiden oluşmaktadır.

1909 numaralı defterde geçen köy isimleri , hane ve nüfus miktarları ise şu şekildedir.

Hanyeri (Şabanözü), toplam hane 30/ Toplam nüfus 150, Eşme Deresi (Kalecik), Toplam hane 08/ Toplam nüfus 40, Sofular (Şabanözü), Toplam hane 28/ Toplam nüfus 140. Sofular köyü 28 hane içerisinde bazı hanelerin Abdal taifesinden oldukları belirtilmiştir. Afşar Köyü, Toplam hane 45/ Toplam nüfus 225, Kara Dere nam-ı diğer Çay Obası (Dinek Keskini) Toplam hane 32/ Toplam nüfus 160, Karye-i Yu'uşa ile Kavurgalı (Çankırı) toplam hane 29/ Toplam nüfus 145, Temur Ağa (Dinek Keskini) toplam hane 28/ Toplam nüfus 140, Kavurgalı (Dinek Keskini) Toplam hane 04/ Toplam nüfus 20, Akkuyu (Kalecik Keskini) Toplam hane 02/ Toplam nüfus 10, Kesikköprü köyüne bağlı (Ankara) Hacabanlı Aşireti Toplam hane 206/ toplam nüfus 1030, sayılan nüfus 720. Aile lakapları,

⁶ Hanedeki toplam nüfusu tespit etmek için hane toplamı * 5 rakamı ile çarpılarak bulunmuştur. Örneğin, Hane 25*5= Toplam 125 olduğu gibi. Nejat Göyünç; Hane, DİA, C. 15, s.552-553.

isimler vd. metin içinde verildiğinden dolayı tekrara düşmemek için sonuç kısmında yazılmamıştır.

Geygellere ait üç adet nüfus defteri incelenmiş, defterlerde geçen bilgiler köy köy tasnif edilmiştir. Ayrıca 1909 numaralı defterin tümü günümüz Türkçesine çevrilerek ekler kısmına eklenmiştir. Yaptığımız bu çalışma yöresel bir çalışma olup tarih alanında ilgili yöreye katkı sunması temel beklenti olarak düşünülmüştür. Osmanlı Devleti döneminde yapılmış olan nüfus defterlerinin çevirilerinin yapılarak yayınlanmasının mahalli tarih açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

A-Arşiv Kaynakları

1907 Numaralı Nüfus Defteri

1908 Numaralı Nüfus Defteri

1909 Numaralı Nüfus Defteri

B- Yayımlanmış Eserler

Caferoğlu, Ahmet Caferoğlu (2012) ; Kırşehir Vilayetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**,2, (1-2), s. 79-96.

Göyünç, Nejat (1997); Hane, **DİA**, C. 15, İstanbul, s.552-553.

Kaya, Adnan Menderes - Hakan Karagöz(2014); Denizli ve Çevresinde Avşar Türkmenleri, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Ağustos, Sayı: 32, s. 47. (29-66)

Ekler

1. Geygel Aşiretine Ait Nfs.d.; 1909 Numaralı ve H.1266 (M. 1850)

Tarihli Nüfus Defterinin Günümüz Türkçesine Çevirisi

Nfs.d. 01909- Sayfa 2

Ankara Eyaleti dahilinde Kain Kengri sancağı kazalarında meskûn Geygel Aşiretinin sinn ve eşkali ve hane numarası kaydıyla nüfus-ı zükurlarını mübeyyin defteri

Karye-i Hanyeri tabi-i kaza Şabanözü der liva-i mezkûr

Aşiret-i Geygel Cemaat-ı Hanyeri

Hane1

- 1) Hasan oğlu orta boylu kara sakallı Yusuf tevellüdü 1220
- 2) Oğlu Hasan tevellüdü 1252
- 3) Diğer oğlu Arif tevellüdü sene 1266
- 4) Karındaşı oğlu Hüseyin bin Reşit tevellüdü sene 1252

Hane2

- 1) Emir oğlu uzun boylu kara sakallı Mustafa bin Hüseyin tevellüdü sene 1222
- 2) Oğlu seyyid Mehmet tevellüdü sene 1254
- 3) Diğer Kâmil tevellüdü 1265
- 4) Karındaşı orta boylu kara sakallı Ali tevellüdü sene 1230
- 5) Diğer oğlu Ahmet tevellüdü sene 1265

Hane3

- 1) Cafer oğlu orta boylu ter bıyıklı Ali bin Cafer tevellüdü sene 1245

Hane4

- 1) Esef oğlu uzun boylu az kara bıyıklı Ali bin İbrahim tevellüdü 1244

Hane5

- 1) Memiş oğlu uzun boylu kara sakallı Musa bin Mustafa tevellüdü. Silik.
- 2) Karındaşı uzun boylu sarı bıyıklı Ali tevellüdü sene 1242

Hane6

Silik

Hane7

Silik

Hane8

Gündüz, Ahmet. Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266
(M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler.

- 1) Silik
- 2) Silik
- 3) Silik
- 4) Karındaş oğlu orta boylu kara bıyıklı Ali bin Selim tevellüdü 1246

Hane9

- 1) Silik
- 2) Silik
- 3) Diğer karındaş Hasan tevellüdü 1258

Hane10

- 1) Silik –uzun boylu- silik
- 2) Karındaş Mustafa tevellüdü sene 1252?
- 3) Diğer oğlu Ali tevellüdü 1257
- 4) Karındaş oğlu şabb-ı emred Mehmet bin Ali tevellüdü 1250

Hane11

- 1) Çakal oğlu orta boylu kara sakallı Memiş bin Mustafa tevellüdü 1218
- 2) Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1253
- 3) Karındaş oğlu Mehmet bin İbrahim tevellüdü sene 1260

Hane12

- 1- Tahir oğlu orta boylu aksakallı Yusuf tevellüdü sene 1210
- 2- Karındaş orta boylu kara bıyıklı Süleyman tevellüdü sene 1234
(Asakir-i Hassa alayından ba tezkire Şevval sene 63)
- 3- Karındaş oğlu Hıdır bin Hüseyin tevellüdü sene 1258
- 4- Diğer karındaş oğlu Ali bin Hüseyin tevellüdü sene 1263

Hane13

- 1) Memiş oğlu orta boylu kara sakallı Yusuf bin İbrahim tevellüdü sene 1222
- 2) Oğlu İbrahim tevellüdü sene 1254
- 3) Diğer oğlu Mehmet tevellüdü sene 1262
- 4) Diğer oğlu Ahmet tevellüdü sene 1265
- 5) Karındaş orta boylu kara bıyıklı Abdullah tevellüdü sene 1233

Hane 14

- 1) Tahir oğlu orta boylu kara sakallı Hasan bin Ali tevellüdü sene 1232
- 2) Karındaşı orta boylu kara bıyıklı Ali tevellüdü sene 1235
- 3) Diğer karındaşı orta boylu kara bıyıklı Mehmet tevellüdü sene 1232

Hane 15

- 1) Said oğlu orta boylu kara sakallı Ali bin Bektaş.....

Hane 16

- 1) Topal Memiş oğlu orta boylu aksakallı Hasan bin Memiş tevellüdü sene 1200
- 2) Yeğeni orta boylu ter bıyıklı Hasan bin Hasan tevellüdü sene 1248

Hane17

- 1) Böcek İsmail oğlu orta boylu kumral sakallı Ali bin İsmail tevellüdü sene 1225
- 2) Karındaş oğlu şabb-ı emred Hüseyin bin Yusuf tevellüdü sene 1251
- 3) Diğer karındaşı oğlu Süleyman bin Esef tevellüdü sene 1258

Hane18

- 1) Arap oğlu orta boylu kara sakallı Ali tevellüdü sene 1230

Hane19

- 1) Al Ahmed oğlu orta boylu aksakallı Mustafa tevellüdü sene 1195
- 2) Oğlu orta boylu kumral bıyıklı Hasan tevellüdü sene 1240
(Asakir-i Hassa süvari Alayından ba tezkere istibdal sene 64)
- 3) Hafidi Mustafa bin Deli Ahmed tevellüdü sene 1256
- 4) Diğer Hafidi Veli tevellüdü sene 1259
- 5) Diğer Hafidi Mehmet tevellüdü sene 1263

Hane20

- 1) Hıdır oğlu orta boylu kumral sakallı Süleyman bin Hıdır tevellüdü sene 1215
- 2) Oğlu şabb-ı emred Hıdır tevellüdü sene 1250
- 3) Diğer oğlu Musa tevellüdü sene 1255 (Gözünde aksak olduğu)
- 4) Diğer oğlu Veli tevellüdü sene 1255
- 5) Diğer oğlu Kasım tevellüdü sene 1260

- 6) Diğer oğlu Emirze tevellüdü sene 1265
- 7) Karındaş İbrahim tevellüdü sene 1259

Kod. Nfs.d: 01909-00003

Hane21

- 1) Memiş oğlu uzun boylu kır sakallı Hüseyin bin Mustafa tevellüdü sene 1215
- 2) Oğlu Ali tevellüdü 1253
- 3) Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1251
- 4) Diğer oğlu Mehmet tevellüdü sene 1257
- 5) Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1216

Hane22

- 1) Tahir oğlu orta boylu sarı sakallı Mustafa tevellüdü sene 1221
- 2) Oğlu şabb-ı (emred) tevellüdü sene 1252
- 3) Diğer oğlu Tahir tevellüdü sene 1261

Hane23

- 1) Memiş oğlu orta boylu kumral sakallı Süleyman bin Süleyman tevellüdü sene 1230 (Topçu istihkam alayından ba tezkire istibdal sene 64)
- 2) Karındaş orta boylu kara bıyıklı Memiş tevellüdü sene 1242
(Dersaadet'te idüğü)

Hane24

- 1) Hamid? oğlu orta boylu kara sakallı Hüseyin bin Ahmet tevellüdü sene 1221
- 2) Oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1255
- 3) Diğer oğlu Ahmet tevellüdü sene 1256
- 4) Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1216

Hane25

Abdal Taifesinden

- 1) Ilgın oğlu orta boylu aksakallı Halil bin Abdullah tevellüdü sene 1200
- 2) Oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet tevellüdü sene 1231
- 3) Diğer oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet tevellüdü sene 1242
- 4) Diğer oğlu Abdullah tevellüdü sene 1254
- 5) Diğer Mustafa tevellüdü sene 1260

- 6) Diğer hafidi Hasan tevellüdü sene 1262

Hane26

- 1) Kel Memiş oğlu orta boylu aksakallı Ahmet bin Memiş tevellüdü sene 1195
- 2) Oğlu orta boylu kara bıyıklı Veli tevellüdü sene 1240
- 3) Diğer oğlu şabb-ı emred Satılmış tevellüdü sene 1252
- 4) Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1255
- 5) Diğer oğlu Memiş tevellüdü sene 1260

Hane27 - Bu dahi (Yeni Abdal taifesinden)

- 1) Hamdi oğlu orta boylu kara bıyıklı Mehmet bin Ali tevellüdü sene 1241
- 2) Karındaş orta boylu kara bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1244

Hane28 Aşair-i Geygel

- 1) Tar Mahmut oğlu orta boylu kara bıyıklı Mehmet bin Ali tevellüdü sene 1231
- 2) Oğlu Ali tevellüdü sene 1260
- 3) Karındaş orta boylu kara sakallı Hüseyin tevellüdü sene 1232

Hane29

- 1) Ali Çelebi oğlu orta boylu şabb-ı emred Mesci? bin Abidin tevellüdü sene 1251
- 2) Karındaş Mustafa tevellüdü sene 1255
- 3) Diğer karındaş Mehmet tevellüdü sene 1258

Hane30

- 1) Divrikli oğlu orta boylu kır sakallı Musa bin Abdullah tevellüdü sene 1220
- 2) Oğlu Bektaş tevellüdü sene 1255
- 3) Üvey oğlu orta boylu ter bıyıklı Yusuf bin İmam Hüseyin tevellüdü sene 1242
- 4) Diğer üvey oğlu Veli tevellüdü sene 1255

Karye-i Eşme Deresi Sayfa 3

Tabi-i kaza-i Kalecik Der liva-i Kengri

Hane1 Aşireti Geygel

1) Kürd oğlu orta boylu kumral sakallı Hüseyin bin Ali tevellüdü sene 1226

2) Oğlu Musa tevellüdü sene 1258

Hane2 –

1-Diğer Kürd oğlu orta boylu kara sakallı Bektaş bin Musa tevellüdü sene 1228 (Asakir-i Mansure alayından ba tezkire istibdal sene 62)

2- Karındaş orta boylu kara bıyıklı Ali tevellüdü 1242

Hane3

1) Elfiya oğlu orta boylu kır sakallı Hüseyin bin koca Mustafa tevellüdü sene 1210

2) Oğlu orta boylu ter bıyıklı Çoban Hüseyin Ahmet tevellüdü sene 1248

3) Diğer oğlu şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1253

4) Hafidi İbrahim bin Hüseyin Ahmet tevellüdü sene 1212

Hane4

1) Diğer Elfiya oğlu orta boylu köse sakallı Cuma bin Hüseyin tevellüdü sene 1236

2) Karındaşı şabb-ı emred tevellüdü sene 1251

Hane5

1) Koca Mustafa oğlu orta boylu aksakallı Arslan bin Mustafa tevellüdü sene 1195

2) Oğlu orta boylu kara sakallı Salih tevellüdü sene 1224

3) Diğer oğlu orta boylu kara sakallı Mustafa tevellüdü sene 1224

4) Diğer orta boylu kara sakallı Mustafa tevellüdü sene 1235

5) Diğer oğlu orta boylu kumral bıyıklı Ali tevellüdü sene 1244

6) Diğer oğlu şabb-ı emred Hamza tevellüdü sene 1250

7) Diğer oğlu Veli tevellüdü sene 1254

8) Diğer oğlu İbiş tevellüdü sene 1212

9) Hafidi Cuma bin Salih tevellüdü sene 1255

10) Diğer oğlu Mehmet bin Salih tevellüdü sene 1258

Hane6

1) Ömer Koca oğlu orta boylu kır sakallı İbiş tevellüdü sene 1210

- 2) Oğlu orta boylu ter bıyıklı Süleyman tevellüdü sene 1245
- 3) Diğer oğlu Satılmış tevellüdü sene 1255
- 4) Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1262

Hane7

- 1) Hüseyin Ali oğlu orta boylu kara sakallı Mustafa tevellüdü sene 1222
- 2) Oğlu Süleyman tevellüdü sene 1262

Hane8

- 1) Sarı Hüseyin oğlu orta boylu kara sakallı Memiş bin Hüseyin tevellüdü sene 1225
- 2) Oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1262
- 3) Diğer oğlu İbiş tevellüdü sene 1266

Nfs.d:01909—00004

Karye-i Sofular nam-ı diğer Yeni Yapan tabi-i Şaban Özü der livai Kengri

Hane 1- Aşiret-i Geygel

- 1-Battal oğlu uzun boylu kır sakallı Ali Beg tevellüdü sene 1223
- 2-Oğlu Battal Beg tevellüdü sene 1255
- 3-Diğer oğlu Tekeli? tevellüdü sene 1257
- 4-Diğer oğlu Mustafa Beg tevellüdü sene 1265
- 5-Hizmetkarı şabb-ı emred Satılmış bin Satılmış tevellüdü sene 1250

Hane2

- 1-Çil Ali oğlu orta boylu kumral sakallı Mehmet bin Ali tevellüdü sene 1228
- 2-Oğlu Hasan orta boylu ter bıyıklı tevellüdü sene 1247
- 3-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1263
- 4-Karındaş orta boylu kara sakallı Himmet tevellüdü sene 1230
- 5-Oğlu Ahmet tevellüdü sene 1262

Hane3

1-Hıdır oğlu orta boylu kara sakallı Ahmet bin Bektaş tevellüdü sene 1240

2-İsa oğlu uzun boylu ter bıyıklı Yusuf bin Hıdır tevellüdü sene 1242

Hane4

1-Mulazım oğlu orta boylu ak sakallı Mehmet bin İbrahim tevellüdü sene
1208

Hane5-

1-Hıdır oğlu orta boylu kara sakallı Hüseyin bin Seyyid tevellüdü sene 1216

2-Oğlu orta boylu kumral bıyıklı Veli tevellüdü sene 1240

(Zabtiye alayından ba tezkire istibdal sene 66)

3-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Seydi ? tevellüdü sene 1242

4-Diğer oğlu Mehmet tevellüdü sene 1253

5-Diğer oğlu Abdurrahman tevellüdü sene 1255

6-Hafidi Hıdır bin Sait tevellüdü sene 1262

7-Yeğeni orta boylu ter bıyıklı Ahmet tevellüdü sene 1249

Hane6

1-Kamber oğlu orta boylu kır sakallı Hasan tevellüdü sene 1213

2-Oğlu uzun boylu ter bıyıklı İsa tevellüdü sene 1247

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Musa tevellüdü sene 1250

4-Diğer oğlu Mehmet tevellüdü sene 1254

5-Diğer oğlu Süleyman tevellüdü sene 1260

Hane7

1-Ali Çelebi oğlu orta boylu kır sakallı Musa bin Ali Şeyh tevellüdü sene
1217

2-Oğlu şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1255

3-Diğer oğlu Zeynel tevellüdü sene 1256

Hane8

1-Hıdır oğlu orta boylu kumral sakallı Hasan bin Ali tevellüdü sene 1220

2- Oğlu Veli tevellüdü sene 1255

Hane9

1-Tahir oğlu orta boylu kumral bıyıklı Musa bin Veli Tevellüdü sene 1230

2-Karındaş orta boylu ter bıyıklı Osman tevellüdü sene 1243

3-İsa oğlu orta boylu ter bıyıklı Veli bin Hasan tevellüdü sene 1240

Hane10

1-Hatal oğlu uzun boylu kumral sakallı Ali bin Mehmet tevellüdü sene 1222

2-Oğlu Mehmet tevellüdü sene 1262

3-Diğeri Hüseyin tevellüdü sene 1265

4-Karındaş orta boylu kumral bıyıklı Süleyman tevellüdü sene 1242

Hane11- Abdal Taifesinden

1-Hüseyin oğlu orta boylu ak sakallı kör Veli tevellüdü sene 1206

2-Oğlu orta boylu kara sakallı İsa tevellüdü sene 1220

3-Diğer oğlu orta boylu kara bıyıklı Ali tevellüdü sene 1242

4-Diğer oğlu şabb-ı emred Mustafa tevellüdü sene 1269

5-Diğer oğlu Yusuf tevellüdü sene 1255

6-Hafidi İbrahim bin İsa tevellüdü sene 1262

Hane12

1-Abdal Ali oğlu orta boylu kara sakallı Veli bin Mustafa tevellüdü sene
1226

2-Oğlu Zülfikar tevellüdü sene 1259

3-Diğer oğlu Satılmış tevellüdü sene 1265

4-Karındaş orta boylu kara sakallı Ali tevellüdü sene 1230

5-Diğer orta boylu ter bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1219

6-Ammisi oğlu Cuma bin Durmuş tevellüdü sene 1258

Hane13

1-Çungar oğlu orta boylu kara bıyıklı Hüseyin bin Ali tevellüdü sene 1230

2-Oğlu Mehmet tevellüdü sene 1262

3-Karındaş orta boylu ter bıyıklı Halil tevellüdü sene 1244

4-Diğer karındaş Hasan tevellüdü sene 1257

Hane14

1-Kara Ali oğlu orta boylu kara sakallı Hasan tevellüdü sene 1228

2-Oğlu Ali tevellüdü sene 1255

3- Karındaş orta boylu kumral bıyıklı Cuma tevellüdü 1240

(Asakir-i Hassa süvari alayından ba tezkire istibdal sene 64)

4- Diğer karındaş orta boylu sarı bıyıklı Seyfi tevellüdü sene 1245

Hane15- Bu dahi Abdal Taifesi

1-Kel Ahmet oğlu orta boylu kara sakallı Beyrem tevellüdü sene 1230

2-Oğlu Ahmet tevellüdü sene 1259

3-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1264

4-Karındaş orta boylu kara bıyıklı Ali tevellüdü sene 1242

Hane16

1-Satılmış oğlu orta boylu kır sakallı Yusuf tevellüdü sene 1215

2-Oğlu Satılmış tevellüdü sene 1252

3-Diğeri Mustafa tevellüdü sene 1257

Kod. Nfs.d... 01909—00005

Hane17

1-Turmuş oğlu uzun boylu kara sakallı Kayan ? tevellüdü sene 1225

2-Oğlu Selim tevellüdü sene 1258

3-Diğer oğlu Cuma tevellüdü sene 1265

4-Ügey oğlu uzun boylu ter bıyıklı Durmuş bin Yusuf tevellüdü sene 1251

Hane18

1-Şükür oğlu şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1215

2-Karındaş Mehmet tevellüdü sene 1256

3-Diğer karındaş Mehmet tevellüdü sene 1255

Hane19

1-Zülfikar oğlu orta boylu kır sakallı köse Mehmet tevellüdü sene 1220

2-Oğlu Zülfikar tevellüdü sene 1262

Hane20 - Bu dahi Abdal

1-Karabıçak oğlu orta boylu ter bıyıklı Ali bin Mehmet tevellüdü sene 1243

2-Karındaş şabb-ı emred Mehmet tevellüdü sene 1249

3-Diğer karındaş Mamık? tevellüdü sene 1256

4-Diğer karındaş Mustafa tevellüdü sene 1252

5-Diğer karındaş İbrahim tevellüdü sene 1254

6-Diğer karındaş Süleyman tevellüdü sene 1257

Hane21 - Bu dahi Abdal

1-Seydi oğlu orta boylu ak sakallı deli Hasan bin Muslu tevellüdü sene
1201

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Derviş tevellüdü sene 1243

3-Diğer oğlu Cuma tevellüdü sene 1253

Hane22

1-Hüseyin oğlu orta boylu kır sakallı Musa tevellüdü sene 1225

2-Oğlu Murat tevellüdü sene 1252

3-Diğer oğlu Mehmet tevellüdü sene 1258

4-Diğer oğlu Yusuf tevellüdü sene 1259

Hane23

1-Diğer Hüseyin oğlu orta boylu şabb-ı emred Cüce Hüseyin bin Süleyman
tevellüdü sene 1240

2-Karındaş Süleyman tevellüdü sene 1263

Hane24

1-Ali Kethuda oğlu orta boylu kır sakallı İbiş tevellüdü sene 1200

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Hasan tevellüdü sene 1249

3-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1255

4-Diğer oğlu Cuma tevellüdü sene 1259

Hane25

1-Kara Mustafa oğlu orta boylu kara sakallı kara Mustafa tevellüdü sene
1230

2-Kaynı Cuma bin Hüseyin tevellüdü sene 1255

Hane26

1-Ahmet oğlu orta boylu kara sakallı Ahmet bin Ahmet tevellüdü sene 1220

2-Oğlu Ahmet tevellüdü sene 1259

3-Diğer oğlu kara Pekmez tevellüdü sene 1263

Hane27 - Milli Aşiretinden

1-Yürek oğlu orta boylu ak sakallı Mehmet bin İbrahim tevellüdü sene 1206

2-Oğlu orta boylu kumral bıyıklı Cafer ? tevellüdü sene 1242

Hane28

1-Kepek (Köpek) oğlu orta boylu ter sarı bıyıklı Satılmış bin Mehmet
tevellüdü sene 1217

2-Karındaş şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1250

Karye-i Afşar tabi kaza-i Kalecik der liva-i Kengri

Hane1 - Aşireti Geygel

1-Deli Ali oğlu orta boylu kara sakallı İsmail bin Battal tevellüdü sene 1225

2-Oğlu Satılmış tevellüdü sene 1254

3-Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1260

4-Karındaş orta boylu kara bıyıklı İsa tevellüdü sene 1235

5-Diğer orta boylu ter bıyıklı Ali tevellüdü sene 1268

Hane2

1-Deli Ali oğlu orta boylu kara sakallı Emin tevellüdü sene 1223

2-Oğlu şabb-1 emred Osman tevellüdü sene 1249

3-Diğer oğlu şabb-1 emred Monla Veli tevellüdü sene 1250

4-Diğer oğlu Musa tevellüdü sene 1258

Kod. Nfs.d.;01909-00006

Hane3

1-Geygel Hüseyin oğlu orta boylu kara sakallı Ali bin İsmail tevellüdü sene 1235

2-Karındaşı orta boylu kara bıyıklı Hüseyin tevellüdü sene 1240 (Asakir-i Hassa süvariden ba tezkire ihraç sene 59).

1- Diğer karındaş orta boylu ter bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1248

Hane4

1-Murtaza oğlu orta boylu köse sakallı Süleyman tevellüdü sene 1200

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Süleyman tevellüdü sene 1249

3-Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1253

Hane5

1-Kara Veli oğlu orta boylu kara sakallı Halil tevellüdü sene 1227

2-Oğlu Abdurrahman tevellüdü sene 1259

3-Diğer oğlu Bektaş tevellüdü sene 1265

4-Karındaş orta boylu kara sakallı Ali tevellüdü sene 1230

5-Diğer karındaş orta boylu kara bıyıklı Veli tevellüdü sene 1243

Hane6

1-Büyük Veli oğlu orta boylu kara sakallı Veli bin Bektaş tevellüdü sene 1222

2-Memiş oğlu Bektaş bin Hanlı Mehmet tevellüdü sene 1263

Hane7

1-Yakup oğlu orta boylu ak sakallı Yusuf tevellüdü sene 1195

2-Oğlu orta boylu kara sakallı Yakup tevellüdü sene 1226

Hane8

1-Diğer Deli Ali oğlu orta boylu kara sakallı Ahmet bin Ahmet tevellüdü
sene 1231

Hane9

1-Yakup oğlu orta boylu kara sakallı Abdullah tevellüdü sene 1221

Hane10

1-Murtaza oğlu orta boylu kır sakallı Süleyman bin Mehmet tevellüdü sene
1210

2-Oğlu orta boylu kumral sakallı Mehmet tevellüdü sene 1231

3-Hafidi İbrahim bin Mehmet tevellüdü sene 1260

4-Karındaş oğlu Mustafa bin İsmail tevellüdü sene 1259

Hane11

1-Monla Hüseyin oğlu orta boylu kır sakallı Hıdır bin Hüseyin tevellüdü
sene 1206

2-Oğlu orta boylu kara sakallı Süleyman tevellüdü sene 1235

3-Diğer oğlu orta boylu kara bıyıklı İsa tevellüdü sene 1233

4-Hafidi Hasan bin Süleyman tevellüdü sene 1261

5-Diğer oğlu Süleyman tevellüdü sene 1265

Hane12

1-Diğer Monla Hüseyin oğlu orta boylu kısa sakallı Mehmet bin Hüseyin
tevellüdü sene 1221

2-Oğlu Hanlı tevellüdü sene 1259

Hane13

1-Kara Veli oğlu orta boylu kumral sakallı Mustafa bin Hasan tevellüdü
sene 1225

2-Oğlu Abdurrahman tevellüdü sene 1259

3-Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1257

4-Diğer oğlu Ahmet tevellüdü sene 1262

5-Ammisi oğlu orta boylu sarı sakallı Hüseyin bin İbrahim tevellüdü sene 1228

6-Oğlu İbrahim tevellüdü sene 1262

Hane14

1-Ömçel? oğlu orta boylu kara sakallı Musa bin İbrahim tevellüdü sene 1232

2-Karındaş orta boylu sarı sakallı Ali tevellüdü sene 1235

3-Oğlu Ahmet tevellüdü sene 1262

Hane15

1-Diğer Ömçel? oğlu orta boylu kumral sakallı Mahmut bin Musa tevellüdü sene 1220

2-Oğlu şabb-ı emred Veli tevellüdü sene 1249

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Mehmet tevellüdü sene 1251

4-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1254

5-Diğeri İsmail tevellüdü sene 1259

Hane16

1-Cansız oğlu orta boylu kır sakallı Halil bin Mustafa tevellüdü sene 1195

2-Oğlu orta boylu kara sakallı Ali tevellüdü sene 1230

3-Diğer oğlu orta boylu kara bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1243

4-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Musa tevellüdü sene 1248

5-Melik oğlu şabb-ı emred Hüseyin tevellüdü sene 1251

6-Diğer oğlu Süleyman bin Ali tevellüdü sene 1255

7-Hafidi Veli bin Ali tevellüdü sene 1255

8-Diğer Hafidi Hasan bin Ali tevellüdü sene 1257

9-Diğer Hafidi Mehmet bin Ali tevellüdü sene 1261

10-Diğer Hafidi Yusuf bin Ali tevellüdü sene 1266

11-Diğer Hafidi İbrahim bin Mustafa tevellüdü sene 1260

12-Diğer Hafidi Ahmet bin Mustafa tevellüdü sene 1261

13-Diğer Hafidi Bektaş bin Mustafa tevellüdü sene 1265

Hane17

1-Bulduk oğlu orta boylu ak sakallı Hasan bin Hüseyin tevellüdü sene 1200

2-Oğlu orta boylu kara sakallı Hüseyin tevellüdü sene 1222

3-Diğer oğlu orta boylu kumral sakallı Ali tevellüdü sene 1228

4-Hafidi Mehmet bin Hüseyin tevellüdü sene 1256

Hane18

1-Deli Ali oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet bin İsmail tevellüdü sene 122?

Kod. Nfs.d.; 01909-0007

Hane19

1-Orcan oğlu orta boylu kara sakallı Yusuf bin Veli tevellüdü sene 1240

Hane20

1-Hilal oğlu orta boylu kır sakallı Mustafa bin İsmail tevellüdü sene 1211

2-Oğlu orta boylu kara bıyıklı İsmail tevellüdü sene 1235

3-Diğer oğlu orta boylu kara bıyıklı Hasan tevellüdü sene 1242 (Nizamiye' de sene 60)

4-Diğer oğlu İbrahim tevellüdü sene 1233

5-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1255

6-Diğer oğlu Süleyman tevellüdü sene 1262

Hane21

1-Deli Ali oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmet bin Ali tevellüdü sene 1243

2-Karındaş orta boylu ter bıyıklı Hasan tevellüdü sene 1247 (Çubukabad kazasında)

3-Diğer karındaşı Kenan tevellüdü sene 1255

Hane22

1-Deli Ali oğlu orta boylu ak sakallı Hasan bin Ali tevellüdü sene 1195

2-Oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet tevellüdü sene 1232

3-Diğer oğlu orta boylu kumral bıyıklı Ali tevellüdü sene 1242

(Asakir-i Hassa Süvari Alayından ba tezkere Şevval sene 63)

4-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Yusuf tevellüdü sene 1246

5-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı İbrahim tevellüdü sene 1249

6-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1252

7-Diğer oğlu Mehmet tevellüdü sene 1253

8-Hafidi Battal bin Mehmet tevellüdü sene 1263

9-Diğer Hafidi Bektaş bin Mehmet tevellüdü sene 1266

Hane23

1-Diğer Deli Ali oğlu orta boylu kara sakallı Derviş bin Ahmet tevellüdü sene 1220

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Temur tevellüdü sene 1226 (Yaylada)

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1251

4-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1254

5-Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1261

Hane24

1-Diğer Deli Ali oğlu orta boylu ter bıyıklı Hıdır bin Veli tevellüdü sene 1265

2-Karındaş Süleyman tevellüdü sene 1261

Hane25

1-Yakup oğlu orta boylu ak sakallı molla Mustafa tevellüdü sene 1190

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Kalender tevellüdü sene 1248

3-Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1253

4-Diğer oğlu İdris tevellüdü sene 1240

Hane26

1-Abbas oğlu orta boylu kır sakallı Veli bin Osman tevellüdü sene 1241

2-Oğlu Abbas tevellüdü sene 1255

3-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1259

4-Diğer oğlu İsa tevellüdü sene 1260

5-Karındaş orta boylu kara sakallı Mehmet tevellüdü sene 1268

6Ammisi oğlu şabb-ı emred Hasan bin Cuma tevellüdü sene 1251

7-Diğer ammisi oğlu şabb-ı emred Mustafa bin Cuma tevellüdü sene 1249
(Yaylada)

Hane27

1-Omçel oğlu orta boylu Mehmet bin Ali Osman tevellüdü sene 1253

2-Karındaş Hasan tevellüdü sene 1255

3-Diğer karındaş Mustafa tevellüdü sene 1260

Hane28

1-Diğer deli Ali oğlu Ali bin Mustafa tevellüdü sene 1253 (yaylada)

- 2-Karındaş İsmail tevellüdü sene 1255 (Bu dahi)
- 3-Diğer karındaş Bektaş tevellüdü sene 1256
- 4-Diğer karındaş Hasan tevellüdü sene 1260

Hane29

- 1-Gökçe oğlu orta boylu sarı bıyıklı Hasan tevellüdü sene 1230
- 2-Oğlu Yusuf tevellüdü sene 1263
- 3-Karındaş oğlu İsmail bin Yusuf tevellüdü sene 1255

Hane30

- 1-Diğer Adıyaman oğlu şabb-ı emred Veli bin Ali tevellüdü sene 1251

Hane31

- 1-Kör Süleyman oğlu orta boylu köse sakallı Veli bin Süleyman tevellüdü sene 1214
- 2-Oğlu orta boylu kumral bıyıklı Ali tevellüdü sene 1235
- 3-Diğer oğlu ter bıyıklı Hasan tevellüdü sene 1247
- 4-Diğer oğlu şabb-ı emred Süleyman tevellüdü sene 1251
- 5-Diğer oğlu şabb-ı emred İsa tevellüdü sene 1252
- 6-Diğer oğlu şabb-ı emred Mehmet tevellüdü sene 1255
- 7-Hafidi Hüseyin bin Ali tevellüdü sene 1264

Hane32

- 1-İsmail oğlu orta boylu kır sakallı Mehmet tevellüdü sene 1220
- 2-Oğlu Hasan tevellüdü sene 1262

Hane33

- 1-Kamber oğlu şabb-ı emred Satılmış bin Ali tevellüdü sene 1253

Hane34

- 1-Kır Murad oğlu orta boylu kumral sakallı Mehmet bin Veli tevellüdü sene 1225
(Hassa süvari alayından istibdal sene 261)
- 2-Oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1253
- 3-Diğer oğlu Halil tevellüdü sene 1258
- 4-Karındaş uzun boylu kır sakallı Ali tevellüdü sene 1226
- 5-Karındaş orta boylu kara bıyıklı İbrahim tevellüdü sene 1235 (yaylada)
- 6-Oğlu Veli tevellüdü sene 1265

7-Diğer karındaş uzun boylu ter bıyıklı Bekzade tevellüdü sene 12 (yaylada)

Nfs.d.;01909-00008

Hane35

1-Orçel? Oğlu uzun boylu kır sakallı Hüseyin bin Musa tevellüdü sene 1201

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1241

(Topçu inzibat alayından ba tezkire istibdal sene 66))

3-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Abdurrahman tevellüdü sene 1246

4- Diğer oğlu Şabb-ı emred Süleyman tevellüdü sene 1249 (yaylada)

5- Diğer oğlu Mehmed tevellüdü sene 1255

Hane36

1-Savit oğlu orta boylu kara sakallı Bektaş bin Ali tevellüdü sene 1221

2-Oğlu Ali tevellüdü sene 1262

3-Karındaş orta boylu sarı bıyıklı Mehmet tevellüdü sene 1235

4-Oğlu Hasan tevellüdü sene 1260

5-Diğer oğlu Halil tevellüdü sene 1264

Hane37

1-Solak Ahmet oğlu orta boylu kır sakallı Murad bin Alut tevellüdü sene
1212

2-Karındaş orta boylu kır sakallı Süleyman tevellüdü sene 1225

Hane38

1-Kara Veli oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet bin Memiş tevellüdü sene
1222

2-Oğlu Memiş tevellüdü sene 1255

3- Karındaşı orta boylu kara sakallı Süleyman tevellüdü sene 1226

Hane39

1-Çam Ali oğlu orta boylu kara sakallı Ali bin Musa tevellüdü sene 1243
(Bursa tarafında)

2-Veysel oğlu Ahmet bin Sarı tevellüdü sene 1258 (Bu dahi)

Hane40

1-Süleyman oğlu orta boylu sarı bıyıklı Yusuf tevellüdü sene 1238 (yaylada)

Hane41

1-Apo oğlu orta boylu kara sakallı Mustafa tevellüdü sene 1215 (yaylada)

2-Oğlu orta boylu sarı bıyıklı Sarı tevellüdü sene 1235 (Bu dahi)

3-Diğer oğlu Veli tevellüdü sene 1258 (Bu dahi)

Hane42

1-..... oğlu orta boylu kır sakallı Abo bin Veli tevellüdü sene 1215
(Yaylada)

2-Oğlu İsmail tevellüdü sene 1255 (Yaylada)

3-Diğer oğlu Veli tevellüdü sene 1258 (Yaylada)

4-Karındaş oğlu orta boylu kara bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1238 (Yaylada)

Hane43

1-Gök Yusuf oğlu orta boylu şabb-ı emred Mustafa bin Yusuf tevellüdü sene 1250 (Ticaret)

2-Karındaşı Hüseyin tevellüdü sene 1252 (Ticaret kaza-i Pazar)

Hane44

1-Şeker oğlu orta boylu ak sakallı Bektaş bin Mustafa tevellüdü sene 1205

2-Oğlu Veli tevellüdü sene 1254

Hane45

1-Diğer Şeker oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet bin Mustafa tevellüdü sene 123- (Ticaret)

2-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1265

**Karye-i Karadere nam-ı diğer Çay Obası Kaza-i Dinek Keskini Der
Eyalet-i Ankara**

(Aşiret-i Geygel An Cemaat-i Maksudlu)

Hane1

1-Ali Kethüda oğlu orta boylu aksakallı Karadere İbrahim bin Bayazid
tevellüdü sene 1205

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1247 (Ticaret' de)

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Molla Yusuf tevellüdü sene 1251

4-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1253

5-Karındaş orta boylu kara sakallı Bayezid bin Ali Kethudası tevellüdü sene
1223

6-Oğlu Ali tevellüdü sene 1253

7-Diğer oğlu Hıdır tevellüdü sene 1242

Hane2

1-Bor'lu oğlu orta boylu kumral sakallı Mehmet bin Yunus tevellüdü sene
1215

2-Oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1252

3-Karındaş oğlu orta boylu kara sakallı Yusuf bin Mustafa tevellüdü sene
123

4-Yunus oğlu Yunus bin Mustafa tevellüdü sene 1262

5-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1265

6-Diğer karındaş oğlu orta boylu ter bıyıklı İbrahim tevellüdü sene 124
(İzmir' de)

7-Diğer karındaş oğlu orta boylu ter bıyıklı Ali tevellüdü sene 124

8-Diğer karındaş oğlu orta boylu ter bıyıklı molla Osman bin Mustafa
tevellüdü sene 1246

(ba kura askere reft? sene 65)

9-Diğer karındaş oğlu Mehmed tevellüdü sene 1253.

Kod. Nfs.d.:01909-00009

Hane3

1-Birli?oğlu orta boylu kumral sakallı Hüseyin bin Ahmed tevellüdü sene
1228

2-Oğlu Ahmed tevellüdü sene 1262

3 -Karındaş orta boylu ter bıyıklı İbrahim tevellüdü sene 1249

Hane4

1-Diğer Birli ? oğlu orta boylu kara sakallı Hasan bin Ali tevellüdü sene
1226

2-Oğlu Satılmış tevellüdü sene 1255

3-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1257

4-Diğer oğlu Musa tevellüdü sene 1263

5-Karındaş orta boylu kara bıyıklı Himmet tevellüdü sene 1235

Hane5

1-Kökşan oğlu orta boylu köse sakallı Cema bin Kökşan tevellüdü sene 1216

2-Orta boylu ter bıyıklı İbrahim tevellüdü sene 1243 (Ba kura nizamiyede
sene 67)

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1250

4- Diğer oğlu şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1252

5-Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1257

Hane6

1-Çatal oğlu orta boylu aksakallı Hüseyin Mustafa bin Esef Kethuda
tevellüdü sene 1200

2-Oğlu orta boylu kumral bıyıklı Hıdır tevellüdü sene 1237

3-Diğer oğlu orta boylu sarı bıyıklı Halid

4-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Essef tevellüdü sene 1248 (Ticaret'de)

5-Ammisi oğlu orta boylu kara bıyıklı Mehmet bin Cafer tevellüdü sene 1242(yaylada)

Hane7

1-Ayan? Oğlu orta boylu kumral bıyıklı Osman bin Veli tevellüdü sene 1242

2-Karındaş orta boylu ter bıyıklı Ali tevellüdü sene 1249

Hane8

1-Cüredel ? oğlu orta boylu kır sakallı Şeref bin Cuma tevellüdü sene 1211

2-Oğlu orta boylu kara bıyıklı Ahmet tevellüdü sene 1240

3-Halidi İbrahim bin Ahmed tevellüdü sene 1266

Hane9

1-Maksud oğlu orta boylu aksakallı Yunus bin Mustafa tevellüdü sene 1190

2-Karındaş oğlu orta boylu kara bıyıklı Temer bin Hasan tevellüdü sene 1240

3-Diğer karındaş oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmed tevellüdü sene 1243 (Ticaret'de)

4-Diğer karındaş oğlu orta boylu ter bıyıklı Yusuf tevellüdü sene 1245

5-Diğer karındaş oğlu orta boylu ter bıyıklı Cuma ? tevellüdü sene 1255

Hane10

1-Tatar oğlu orta boylu ter bıyıklı Tatar Ali bin Turmuş tevellüdü sene 1249

2-Karındaşı Talip tevellüdü sene 1257

3-Diğer karındaş Bektaş tevellüdü sene 1261

4-Diğer karındaş Ahmet tevellüdü sene 1255 (Kır Memiş ? Karyesinde)

Hane11

1-Hüseyin oğlu orta boylu kır sakallı Ali bin Mehmed tevellüdü sene 1205

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmed tevellüdü sene 1244 (Ba kur'a Nizamiyede)

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Hasan tevellüdü sene 1252

4-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1253

Hane12

1-Toprak ? oğlu orta boylu ter bıyıklı Mehmed bin Hasan tevellüdü sene 1235

Hane13

1-Haliye ? oğlu orta boylu ter bıyıklı Hasan bin Halil tevellüdü sene 1239

(Asakir-i hassa süvari alayından ba ihraç sene 60)

2-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1262

3-Diğer oğlu Ahmed tevellüdü sene 1265

Hane14

1-Cuma oğlu orta boylu kara sakallı Taş Emrud Hüseyin bin Cuma tevellüdü sene 1231

Hane15

1-Hallo oğlu orta boylu kara sakallı Hasan bin Halil tevellüdü sene 1225

2-Oğlu Hakverdi tevellüdü sene 1259

3-Karındaşı orta boylu kara sakallı Mehmed tevellüdü sene 1230

4-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1263

Hane16

1-Kör Hasan orta boylu kara sakallı Cafer tevellüdü sene 1222

2-Oğlu Hasan tevellüdü sene 1256

3-Diğeri Hüseyin tevellüdü sene 1262

4-Diğeri Ali tevellüdü sene 1262 (Bu dahi)

Hane17

1-Ebu Seyf oğlu orta boylu kara sakallı Battal tevellüdü sene 1235
(Ticaret'te)

2-Oğlu Abdullah tevellüdü sene 1264

3-Karındaş orta boylu aksakallı Mehmet tevellüdü sene 1210 (Ticaret'te)

Hane18

1-Halka?oğlu orta boylu köse sakallı Bektaş bin Halil tevellüdü sene 1230

2-Oğlu Halil tevellüdü sene 1254

3-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1260

Kod. Nfsd....d; 01909-00010

Hane19

1-Kuru oğlu şabb-1 emred Süleyman bin Mustafa tevellüdü sene 1250

2-Karındaşı Koca Kuru tevellüdü sene 1254

3-Diğer karındaşı İbrahim tevellüdü sene 1255

Hane20

1-Yeter oğlu orta boylu kır sakalı Mansur bin Bektaş tevellüdü sene 1220

2-Karındaşı orta boylu kır sakallı İbrahim bin Yeter

Hane21

1-Diğer Ceredli oğlu orta boylu kara sakallı Satılmış bin Mustafa tevellüdü sene 1215 (Ticaret'te)

Hane22

1-Yakup oğlu orta boylu kara sakallı Hasan tevellüdü sene 1190

2-Karındaşı oğlu orta boylu kara bıyıklı Hüseyin bin Durmuş tevellüdü sene 1242 (Ticaret'te)

Hane23

1-Ebu Seyf oğlu orta boylu kara sakallı Ali bin Mustafa tevellüdü sene 1226

2-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1255

3-Diğer oğlu Veli tevellüdü sene 1260

4-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1263

Hane24

1-İğdeli oğlu orta boylu köse sakallı İsa bin Mustafa tevellüdü sene 1230

2-Karındaşı orta boylu kara sakallı Yusuf tevellüdü sene 1235 (Ticaret'te)

3-Oğlu Ali tevellüdü sene 1260

4-Diğer karındaşı orta boylu ter bıyıklı Musa tevellüdü sene 1240 (İstibdal deyü ifade olunmuştur)

Hane25

- 1-Halife oğlu orta boylu kır sakallı İsmail bin Halil tevellüdü sene 1206
- 2-Oğlu orta boylu kır sakallı şabb-ı emred Süleyman tevellüdü sene 1251
- 3- Diğer oğlu şabb-ı emred tevellüdü sene 1253

Hane26

- 1-Taka oğlu orta boylu kır sakallı Mustafa bin Durmuş tevellüdü sene 1246
- 2-Oğlu Mehmet tevellüdü sene 1259
- 3-Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1263
- 4-Karındaşı orta boylu sarı bıyıklı Ali tevellüdü sene 1235
- 5- Diğer karındaşı orta boylu sarı bıyıklı Ahmet tevellüdü sene 1240
(Topçu anbar taburundan ba tezkere istibdal sene 66)
- 6- Diğer karındaşı Süleyman tevellüdü 1253

Hane27

- 1-Memiş oğlu orta boylu aksakallı Yanık Ali tevellüdü sene 1195
- 2-Oğlu orta boylu kara sakallı Murad tevellüdü sene 1230
- 3- Diğer oğlu orta boylu kumral bıyıklı Mehmet tevellüdü sene 1234
- 4-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Hüseyin tevellüdü sene 1242 (Ba kura nizamiye sene 63)
- 5-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Kürd Mehmet tevellüdü sene 1242
- 6- Hafidi Ali bin Murat tevellüdü sene 1260
- 7-Diğer hafidi Hasan bin Murad tevellüdü sene 1263
- 8-Diğer hafidi Kadri bin Murad tevellüdü sene 1266

Hane28

- 1-Fakı oğlu orta boylu ter bıyıklı İdris bin Aydın İbiş tevellüdü sene 1248
- 2-Karındaşı Mehmet tevellüdü sene 1250 (Ticaret'te)

Hane29

- 1-Alikel? oğlu orta boylu kara sakallı Kasım bin Mustafa tevellüdü sene 1211
- 2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Veli tevellüdü sene 1250 (Ticaret'te)
- 3-Diğer oğlu şabb-ı emred Mehmet tevellüdü sene 1251

4- Diğer oğlu şabb-ı emred Ahmet tevellüdü sene 1251

Hane30

1-Eslim oğlu Şeyh Mehmet bin Hasan tevellüdü sene 1252 (Ticarette)

2-Karındaşı Ali Mehmet bin Hasan tevellüdü sene 1258 (Bu dahi)

Hane31

1-Atail oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet bin Mehmet tevellüdü sene 1225 (Ticaret'te)

Hane32

1-İdris oğlu orta boylu sarı bıyıklı Murad tevellüdü sene 1232 (Ticaret'te)

Kod. Nfs, D; 01909-00011

Karye-i Boğsa? ma'a Kavurgalı Der liva-i Kengri Aşair-i Geygel

Hane1

1-Muhtar-ı evvel Kara Murad oğlu orta boylu kır sakallı Murad bin İsa tevellüdü sene 1210

2-Oğlu orta boylu kır bıyıklı Musa tevellüdü sene 1238 (Ba kura askere reft sene 62)

3-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Yusuf tevellüdü sene 1265?

4-Diğer oğlu Himmet orta boylu ter bıyıklı tevellüdü sene 1265

5-Karındaşı orta boylu sarı sakallı Ali tevellüdü sene 1265

Hane2

1-İsa kethüda oğlu orta boylu aksakallı Hüseyin tevellüdü sene 1265

2-Oğlu uzun boylu kumral bıyıklı Mehmet sene sene 1242

3-Diğer şabb-ı emred İsa tevvüllüdü sene 1251

4-Diğer oğlu Halil tevellüdü sene 1255

Hane3

1-Ali Bektaş oğlu uzun boylu aksakallı Hüseyin bin Bektaş tevellüdü sene 1290

2-Oğlu uzun boylu kara sakallı Ali tevellüdü sene 1227

3- Diğer oğlu orta boylu kumral bıyıklı Mehmet tevellüdü sene 1232

4-Diğer oğlu orta boylu kumral bıyıklı Veli tevellüdü sene 1240

(Asakir-i Mansure-i Şahane istihkam taburundan ba tezkire istibdal sene

65)

5-Hafidi Hasan bin satılmış tevellüdü sene 1260

6-Karındaş uzun boylu aksakallı Mustafa tevellüdü sene 1195

Hane4

1- Çerçi oğlu Mehmet bin Bektaş tevellüdü sene 1159

Hane5

1- Said? Oğlu uzun boylu kara sakallı Mehmet bin Ali tevellüdü sene 1230

2-Oğlu şabb-ı emred Cuma tevellüdü sene 1252

3-Diğer oğlu Ahmet tevellüdü sene 1255

4-Karındaş şabb-ı emred Hüseyin tevellüdü sene 1251

Hane6

1-Diğer Said oğlu uzun boylu ter bıyıklı Mehmet bin Veli tevellüdü sene
1243

2-Karındaş uzun boylu ter bıyıklı Mustafa sene 1248 (Ticaret'te)

Hane7

1-Çolak Hüseyin oğlu uzun boylu ter bıyıklı Veli bin Hasan tevellüdü sene
1242

2-Karındaş Ali tevellüdü sene 1252

Hane8

1-Arap oğlu uzun boylu kır sakallı Bayezid bin Mehmet tevellüdü sene 1210

2-Oğlu İbrahim tevellüdü sene 1259

3-Karındaşı orta boylu kara bıyıklı Ali tevellüdü sene 1235 (Ticaret'te)

4-Oğlu Satılmış tevellüdü sene 1264

Hane9

1-Kanır? Oğlu orta boylu kır sakallı Mustafa bin Mustafa tevellüdü sene
1244

2- Oğlu uzun boylu ter bıyıklı Mehmet tevellüdü sene 1244

3-Diğer oğlu Süleyman tevellüdü sene 1262

Hane10

1- Kargın oğlu orta boylu kara sakallı Hüseyin bin Ahmet tevellüdü sene
1210

2-Oğlu Veli tevellüdü sene 1254

Hane11

1-Şamlı oğlu orta boylu kır sakallı Mustafa bin Mehmet tevellüdü sene 1195

2-Oğlu orta boylu kara bıyıklı Mahmut tevellüdü sene 1238 (İstibdal dediler)

3-Diğer oğlu orta ter bıyıklı Ali tevellüdü sene 1243 (Ticaret'te)

Kod. Nfs.d:01909-00012

Hane12

1-Hıdır? Oğlu orta boylu kırca sakallı Veli bin Mehmet tevellüdü sene 1208

2-Oğlu şabb-ı emred Mehmet tevellüdü sene1250

3-Diğer oğlu Musa tevellüdü sene 1257

4-Karındaş orta boylu kır sakallı İsa bin Mehmet tevellüdü sene 1215

5-Oğlu Mehmet tevellüdü sene 1259

6-Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1258

Hane13

1-Yüzük oğlu şabb-ı emred Ali bin İbrahim tevellüdü sene 1253

2-Karındaş Mehmet tevellüdü sene 1255

Hane14

1-Tahar oğlu orta boylu kara sakallı Abdullah bin Mustafa tevellüdü sene 1222

2-Oğlu Yusuf tevellüdü sene 1255

3-Diğer oğlu Mehmet tevellüdü sene 1257

4-Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1259

5-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1262

6-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1263

7-Karındaş orta boylu kara bıyıklı Hamza tevellüdü sene 1242

(Tophane asakir-i anbar taburundan ba tezkere istibdal sene 66)

Hane15

- 1-Diğer Tahar oğlu orta boylu kara bıyıklı Veli bin Ali tevellüdü sene 1242
- 2-Karındaş orta boylu ter bıyıklı Ali tevellüdü sene 1248
- 3- Ügey pederi orta boylu kumral sakallı Hüseyin bin Veli tevellüdü sene 1218

Hane16

- 1-Handan oğlu orta boylu kara sakallı Hüseyin bin Mustafa tevellüdü sene 1225
- 2-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1260

Hane17

- 1-Kargın oğlu orta boylu kır sakallı İbrahim bin Mehmet tevellüdü sene 1200
- 2-Oğlu kara bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1236
- 3-Diğer oğlu Satılmış tevellüdü sene 1255

Hane18

- 1-Ferit? oğlu orta boylu sarı sakallı Ahmet bin Ali tevellüdü sene 1222
- 2- Oğlu Ali tevellüdü sene 1264

Hane19

- 1-Kürt Yusuf oğlu orta boylu ak sakallı Cuma bin Satılmış tevellüdü sene 1195
- 2-Oğlu orta boylu orta boylu kara sakallı Satılmış tevellüdü sene 1226
- 3-Diğer oğlu orta boylu orta boylu kara bıyıklı Ali tevellüdü sene 1238 (?)
- 4-Diğer oğlu şabb-ı emred Mehmet tevellüdü sene 1251
- 5-Karındaş orta boylu kır sakallı Yusuf tevellüdü sene 1220
- 6-Oğlu Hasan tevellüdü sene 1259
- 7-Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1262
- 8-Diğer oğlu Bektaş tevellüdü sene 1266

Hane20

1-Çıplak oğlu orta boylu kara sakallı Ali bin Veli tevellüdü sene 1225

2-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1262

3-Diğer oğlu İsmail tevellüdü sene 1265

4-Karındaş orta boylu kara bıyıklı Hasan tevellüdü sene 1220

5-Diğer karındaş orta boylu kara bıyıklı Veli tevellüdü sene 1232

6- Diğer karındaş orta boylu kara bıyıklı Mehmet tevellüdü sene 1239

(İstibdal oldu)

7-Ammisi orta boylu ak sakallı Mehmet bin Hasan tevellüdü sene 1195

Hane21

1-Kargin oğlu orta boylu kır sakallı Satılmış bin Cuma tevellüdü sene 1211

2-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1254

3-Diğer oğlu Cuma tevellüdü sene 1260

Hane22

1-Türk Ali oğlu orta boylu kara sakallı Satılmış bin Osman tevellüdü sene 1226

2-Oğlu İbrahim tevellüdü sene 1264

Hane23 Karataş karyesinde meskûn

1-Boliç oğlu orta boylu kısa sakallı Osman bin Mehmet tevellüdü sene 1219

2-Oğlu orta boylu kara bıyıklı Mehmet tevellüdü sene 1248

3-Diğer oğlu Mustaf tevellüdü sene 1252

4-Diğer oğlu Heco tevellüdü sene 1256

5-Ammisi oğlu orta boylu kara bıyıklı Hasan bin Hüseyin tevellüdü sene 1238 (Ba tezkire istibdal sene 66)

Hane24

Gündüz, Ahmet. Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266
(M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler.

1-Diğer Boliç oğlu Orta boylu kara bıyıklı Ali bin Mehmet tevellüdü sene 1235 (ticarette)

2-Oğlu Mehmet tevellüdü sene 1262

Hane25

1-Bektaş oğlu orta boylu ak sakallı Musa bin Bektaş tevellüdü sene 1200

2-Oğlu orta boylu kara bıyıklı Süleyman tevellüdü sene 1236

3-Diğer oğlu ter bıyıklı Ali tevellüdü sene 1244

4-Diğer oğlu şabb-ı emred Hasan tevellüdü sene 1250

5-Diğer oğlu Hacı Ahmet tevellüdü sene 1251

Kod. Nfsd:01909-00013

Hane26

1-Monla İsmail oğlu orta boylu kumral bıyıklı Hali bin İsmail tevellüdü sene 1240 (Ba kura meşrua asker reft sene 63)

Hane27

1-Kel Bektaş oğlu orta boylu sarı bıyıklı İsmail bin Hasan tevellüdü sene 1238 (Ba kura kasabaya reft sene 63)

Hane28 (Bozmekan karyesinde sakin)

1-Diğer Said oğlu orta boylu kır sakallı Karaca bin Musa tevellüdü sene 1200

2-Oğlu orta boylun ter bıyıklı İbrahim tevellüdü sene 1235

3-Diğer oğlu Güdük oğlan tevellüdü sene 1250

4-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1253

Hane29 Uyerice? karyesinde sakin

1-Bektaş oğlu orta boylu kır sakallı İsmail bin Halil tevellüdü sene 1210

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Mustafa tevellüdü sene 1243 (Ba tezkire istibdal sene 63)

3-Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1255

Karye-i Temur Ağa Der Kaza-i Dinek Keskini/**Zirde Muharrer Kesan Geygel Aşiretinden****Hane1**

1-Esef oğlu orta boylu kır sakallı Timur bin Esef tevellüdü sene 1210

2-Oğlu orta boylu kara bıyıklı Abdurrahman tevellüdü sene 1238

3-Diğer oğlu Ahmet tevellüdü sene 1252

Hane2

1-Şahbaz oğlu orta boylu kır sakallı Ahmet bin Veli tevellüdü sene 1211

2-Oğlu orta boylu sarı bıyıklı Mehmet Osman tevellüdü sene 1242

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Veli tevellüdü sene 1250

Hane3

1-Diğer Şahbaz oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet bin Mustafa tevellüdü sene 1230

2-Karındaş orta boylu ter bıyıklı tevellüdü sene 1242

(Sene 65 tarihinde kura-i şer'iyeye isabet ederek sevk olunmayıp çalışmakta idüğü)

Hane4

1-Harun oğlu orta boylu kır sakallı Ali bin Abidin tevellüdü sene 1212

2-Oğlu Abidin tevellüdü sene 1255

Hane5

1-Diğer Esef oğlu orta boylu kara sakallı Ali bin Esef tevellüdü sene 1225

2-Karındaş orta boylu kumral bıyıklı Veli tevellüdü sene 1242

3-Diğer karındaş orta boylu kumral bıyıklı Ahmet tevellüdü sene 1240

4-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Halil İbrahim tevellüdü sene 1248

Hane6

1-Diğer Esef oğlu orta boylu ak sakallı Osman tevellüdü sene 1218

Hane7

1-Osman oğlu orta boylu kır sakallı Derviş bin Osman tevellüdü sene 1215

2-Oğlu şabb-1 emred Ali tevellüdü sene 1250

Hane8

1-Ebu oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet bin İbrahim tevellüdü sene 1226

2-Kaynı orta boylu ter bıyıklı Satılmış bin Temurcu Ali tevellüdü sene 1248

Kod. Nfsd:01909-00014

Hane9

1-Ömer Koca oğlu orta boylu kumral sakallı Veli bin Ömer tevellüdü sene
1220

Hane10

1-Kosdan oğlu orta boylu kısa sakallı Satılmış bin Hüseyin tevellüdü sene
1200

2-Oğlu Halil tevellüdü sene 1252

Hane11

1-Diğer Kosdan oğlu orta boylu kara sakallı Habib bin Hüseyin tevellüdü
sene 1215

2-Oğlu şabb-1 emred Ali tevellüdü sene 1251

Hane12

1-Veli Beg oğlu orta boylu kır sakallı Şaban tevellüdü sene 1215

2-Oğlu uzun boylu ter bıyıklı Veli tevellüdü sene 1244

3-Diğer oğlu Bekir tevellüdü sene 1255

4-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1210

5-Diğer oğlu Hasan tevellüdü sene 1265

Hane13

1-Yakup oğlu orta boylu ter bıyıklı Himmet bin Yakup tevellüdü sene 1244

2-Ammisi oğlu orta boylu kara sakallı Hüseyin bin Yakup tevellüdü sene 1230

Hane14

1-Mürsel oğlu orta boylu kır sakallı Mahmut bin Bektaş tevellüdü sene 1220

2-Oğlu şabb-ı emred Bektaş tevellüdü sene 1250

3-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1253

Hane15

1-Koca Ömer Oğlu orta boylu kumral sakallı Alişan bin Ömer tevellüdü sene 1238

2-Karındaş orta boylu kara bıyıklı Halil tevellüdü sene 1237

(Asakir-i Hassa süvari alayından ba tezkire sene 66)

Hane16

1-Turan oğlu orta boylu kara sakallı Mehmet bin Hüseyin tevellüdü sene 1227

2-Oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1256

Hane17

1-Oruç oğlu orta boylu sarı sakallı Hüseyin bin Mustafa tevellüdü sene 1220

2-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1263

3-Karındaş orta boylu kumral sakallı Ali tevellüdü sene 1268

4-Diğer karındaş orta boylu sarı bıyıklı Himmet tevellüdü sene 1242
(Asitane ticaret ile redife? nakl sene 65)

Hane18

1-Kemya oğlu orta boylu kara sakallı Veli bin Ali tevellüdü sene 1248

2-Oğlu Ali tevellüdü sene 1262

3-Karındaş orta boylu ter bıyıklı Hüseyin tevellüdü sene 1244

Hane19

1-Abidin oğlu orta boylu kara sakallı Ahmet bin Abidin tevellüdü sene 1229

2-Oğlu Abidin tevellüdü sene 1257

3-Üvey Karındaş şabb-ı emred Hasan bin Süleyman tevellüdü sene 1251

Hane20 (Akkuyu karyesinde meskûn)

1-Hıdır oğlu orta boylu köse sakallı Şerif bin Hıdır tevellüdü sene 1208

2-Oğlu orta boylu kumral bıyıklı Süleyman tevellüdü sene 1240 (ama dediler)

3-Diğer oğlu Hıdır tevellüdü sene 1253

4-Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1259

Hane21

1-Müsellem oğlu orta boylu kır sakallı Abidin bin Müsellem tevellüdü sene 1210

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Veli tevellüdü sene 1247 (Hassa süvari alayından ba tezkere ihraç sene 55)

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Mehmet tevellüdü sene 1248

Hane22

1-Eşkilli oğlu orta boylu kır sakallı Ali bin Hüseyin tevellüdü sene 1221

2-Oğlu Musa tevellüdü sene 1253

3-Diğer oğlu Hüseyin tevellüdü sene 1263

Kod. Nfs.d.;01909-00015

Hane23

1-Karip oğlu orta boylu kara sakallı Ali bin Musa tevellüdü sene 1225

2- Oğlu Musa tevellüdü sene 1254

3- Diğer oğlu Veli tevellüdü sene 1262

4-Diğer oğlu Abidin tevellüdü sene 1265

5-Karındaş uzun boylu kara Bıyıklı Bektaş tevellüdü sene 1235

6-Diğer karındaş orta boylu kara bıyıklı Mehmet tevellüdü sene 1242
(Ticaret'te Bursa'da)

Hane24

1-Çilingir oğlu orta boylu kumral bıyıklı Zülfikar bin Veli tevellüdü sene 1233

2-Karındaş Abidin tevellüdü sene 1256

Hane25

1-Deli Halil oğlu orta boylu kır sakallı Ali bin Halil tevellüdü sene 1212

Hane26

2-Şahbaz oğlu orta boylu aksakallı Hüseyin bin Veli tevellüdü sene 1190

3-Oğlu orta boylu kır sakallı Osman tevellüdü sene 1210

4-Diğer oğlu orta boylu kara sakallı Bayezid tevellüdü sene 1228(Çolak)

5-Diğer oğlu uzun boylu kara sakallı İbrahim tevellüdü sene 1222

6-Diğer oğlu orta boylu kara sakallı Derviş tevellüdü sene 1235(Ticaret)

7-Diğer oğlu orta boylu kara bıyıklı Abdurrahman tevellüdü sene 1230

(Hassa süvari alayından ba tezkere istibdal sene 6?)

8-Hafidi Hüseyin bin Bayezid tevellüdü sene 1261

9-Diğer Hafidi Hasan bin Bayezid tevellüdü sene 1265

10-Diğer oğlu şabb-ı emred Veli bin İbrahim tevellüdü sene 1252

11-Diğer oğlu Mehmed bin İbrahim tevellüdü sene 1262

12- Diğer oğlu Ali Osman bin İbrahim tevellüdü sene 1262

Hane27

1-Gök Ali oğlu orta boylu kara sakallı Hüseyin Bin İbiş tevellüdü sene 1215

2-Oğlu Yusuf tevellüdü sene 1255

3-Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1260

4-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1264

5- Karındaş oğlu Esef bin Hüseyin tevellüdü sene 1254

Hane28

1-Diğer şahbaz oğlu orta boylu kara bıyıklı Osman bin Osman tevellüdü sene 1235

(Süvari alayından ba tezkere istibdal sene 63)

2-Karındaş orta boylu ter bıyıklı İbrahim tevellüdü sene 1248

(Balada karyelerde sakin aşairin 79 senesi tahrir-i cedidi bi'l-vürud düsturu'l-amel tutulmuş olmağla zikr olunan karyelerini eşkali işbu mahalle şerh verildi)

Karye-i Kavurgalı Der Kaza-i Dinek Keskini sayfa 15

Aşair-i Geygel

Hane1

1-Çördük oğlu orta boylu k sakallı Hüseyin bin Ali tevellüdü sene 1210

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Kumral bıyıklı Abidin tevellüdü sene 1238

Hane2

1-Diğer oğlu orta boylu kır sakallı Hüseyin bin Ali tevellüdü sene 1215
(Ticaret'te)

2-Oğlu orta boylu ter bıyıklı Satılmış tevellüdü sene 1247 (Ticaret'te)

3-Diğer oğlu şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1249(Ticaret)

4-Karındaş orta boylu kara sakallı Osman tevellüdü sene 1225

5-Oğlu Mustafa tevellüdü sene 1260

Hane3

1-Köse oğlu orta boylu kara sakallı İbrahim tevellüdü sene 1237

2- Oğlu Hasan tevellüdü sene 1259

3-Karındaş orta boylu ter bıyıklı Halil tevellüdü sene 1248(Ticaret)

4-Diğer oğlu şabb-ı emred Ali tevellüdü sene 1251

Hane4

1-Çördük kızının oğlu orta boylu ter bıyıklı Hüseyin tevellüdü sene 1244

Kod. Nfs.d.:01909-00016

Karye-i Akkuyu tabi-i Kaza-i Kalecik Keskini /Der liva-i Kengri Aşiret-i Geygel

Hane1

1- Elfiya Oğlu orta boylu kır sakallı Mehmet bin Koca tevellüdü sene1215

2-Oğlu orta boylu kara bıyıklı Koca tevellüdü sene1239 (Ba tezkere istibdal sene 63)

3-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Ahmet tevellüdü sene 1242 (Ba kur'a nizamiyeye...sene 65)

4-Diğer oğlu orta boylu ter bıyıklı Aşır tevellüdü sene 1248 (Ticaret'te)

5-Diğer oğlu Mustafa tevellüdü sene 1253

Hane2

1-Diğer Elfiya oğlu orta boylu kır sakallı Topal Ali bin Koca sene 1212

Ber muceb-i .... karyesinde sene 82

Aşiret-i Hacabanlı- Der liva-i Ankara

Karye-i Kesik köprü tabi-i karye

Hane 25

1-Ahmet oğlu Naçar? Hüseyin bin Abdülkadir tevellüdü sene 1200

2-Oğlu orta boylu sarı bıyıklı Hüseyin tevellüdü sene 1230

3-Diğer oğlu Ali tevellüdü sene 1255

4-Diğer oğlu Mehmet tevellüdü sene 1260

Bin dokuz senesinde tahrir-i cedidi vürud eylemiş olduğu iş bu defter bakayası olmuştur

Hane206/ Nüfus 720

Kengri Sancağı kazalarında meskun Geygel aşiretinin 266 senesi tahrir-i nüfuslarına ba ferman-ı Ali memur ve tayin buyurulan miralay Salih Bey bende iskan olduğumuz kuralara bi'l-vürud müntesib olduğu ferman-ı Ali-i münifi üzere

Gündüz, Ahmet. Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266
(M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler.

nüfus-ı zükurlarımızı fil-yevm müşahade iderek tahrir-i dikkat etmiş olduğu ve aşair-i merkumeden bir neferi ketm ve ihfa olunmayarak cümlesi tahrir olduğu ecilden işbu bir kıta defteri bit-tanzim zir-i taraf-ı asafhanemizden mazbata alınarak isal-ı hak pa-yı felek-fersa-yı hazret-i şehir-i yâri ictisar kılındı. Ol babda ve her halde emr ü ferman men lehü'l-emrindir.

21 Ramazan sene 266

Aza

Aza

Aza

Aza

Mühür

Mühür

Mühür

Mühür

Gündüz, Ahmet. Geygel Aşiretine Ait Nfs.D 1907-1908- 1909 Numaralı ve H 1260-1266
(M.1844-1850) Tarihli Nüfus Defterlerinde Tespit Edilen Bilgiler.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

17

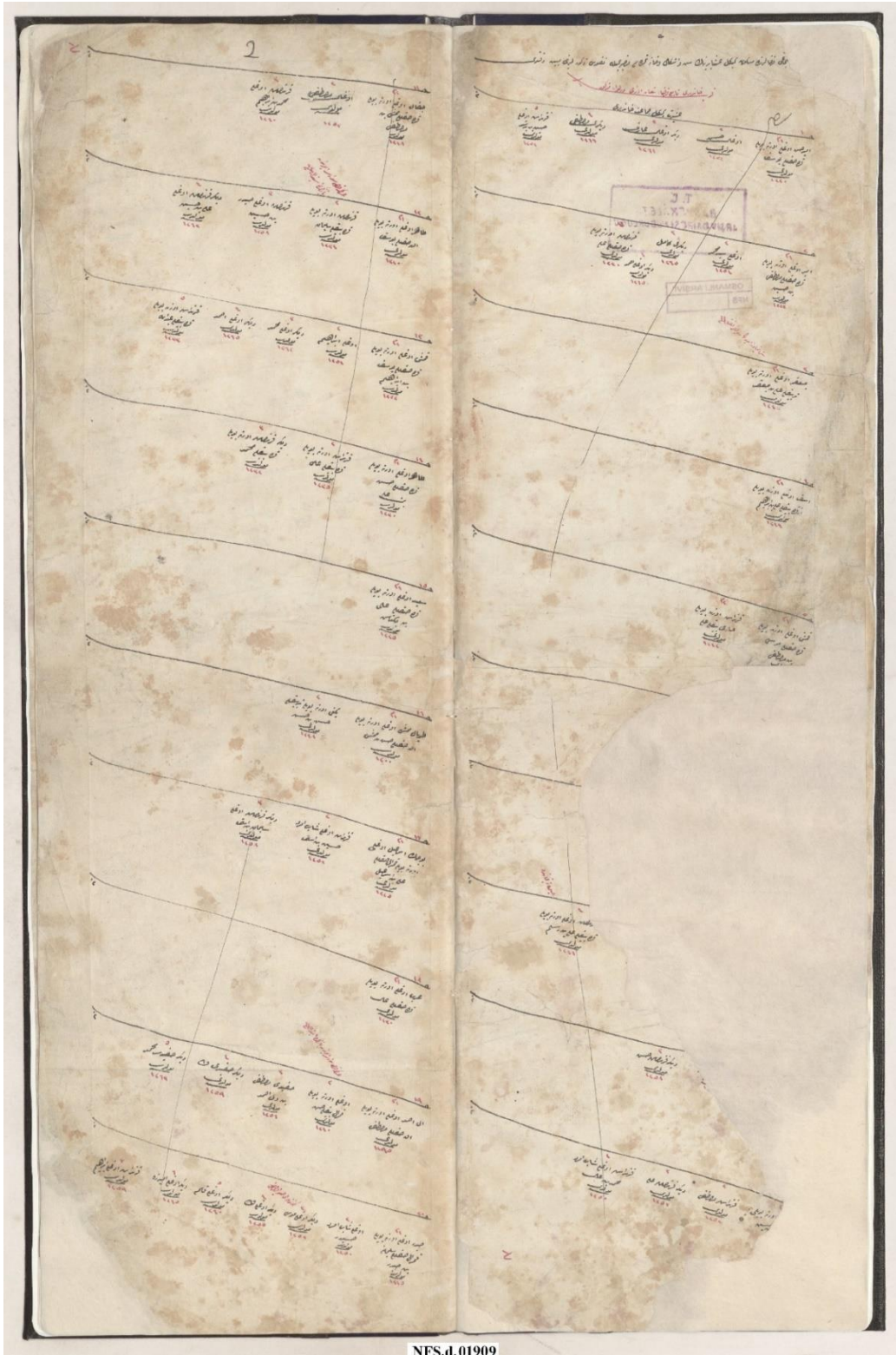
№	Adı	Yaşı	Notlar
1	عبدالله	١٤	بدره اولاد
2	عبدالله	١٤	بدره اولاد
3	عبدالله	١٤	بدره اولاد
4	عبدالله	١٤	بدره اولاد
5	عبدالله	١٤	بدره اولاد
6	عبدالله	١٤	بدره اولاد
7	عبدالله	١٤	بدره اولاد
8	عبدالله	١٤	بدره اولاد
9	عبدالله	١٤	بدره اولاد
10	عبدالله	١٤	بدره اولاد
11	عبدالله	١٤	بدره اولاد
12	عبدالله	١٤	بدره اولاد
13	عبدالله	١٤	بدره اولاد
14	عبدالله	١٤	بدره اولاد
15	عبدالله	١٤	بدره اولاد
16	عبدالله	١٤	بدره اولاد
17	عبدالله	١٤	بدره اولاد
18	عبدالله	١٤	بدره اولاد
19	عبدالله	١٤	بدره اولاد
20	عبدالله	١٤	بدره اولاد
21	عبدالله	١٤	بدره اولاد
22	عبدالله	١٤	بدره اولاد
23	عبدالله	١٤	بدره اولاد
24	عبدالله	١٤	بدره اولاد
25	عبدالله	١٤	بدره اولاد
26	عبدالله	١٤	بدره اولاد
27	عبدالله	١٤	بدره اولاد
28	عبدالله	١٤	بدره اولاد
29	عبدالله	١٤	بدره اولاد
30	عبدالله	١٤	بدره اولاد
31	عبدالله	١٤	بدره اولاد
32	عبدالله	١٤	بدره اولاد
33	عبدالله	١٤	بدره اولاد
34	عبدالله	١٤	بدره اولاد
35	عبدالله	١٤	بدره اولاد
36	عبدالله	١٤	بدره اولاد
37	عبدالله	١٤	بدره اولاد
38	عبدالله	١٤	بدره اولاد
39	عبدالله	١٤	بدره اولاد
40	عبدالله	١٤	بدره اولاد
41	عبدالله	١٤	بدره اولاد
42	عبدالله	١٤	بدره اولاد
43	عبدالله	١٤	بدره اولاد
44	عبدالله	١٤	بدره اولاد
45	عبدالله	١٤	بدره اولاد
46	عبدالله	١٤	بدره اولاد
47	عبدالله	١٤	بدره اولاد
48	عبدالله	١٤	بدره اولاد
49	عبدالله	١٤	بدره اولاد
50	عبدالله	١٤	بدره اولاد

NFS.d.01907

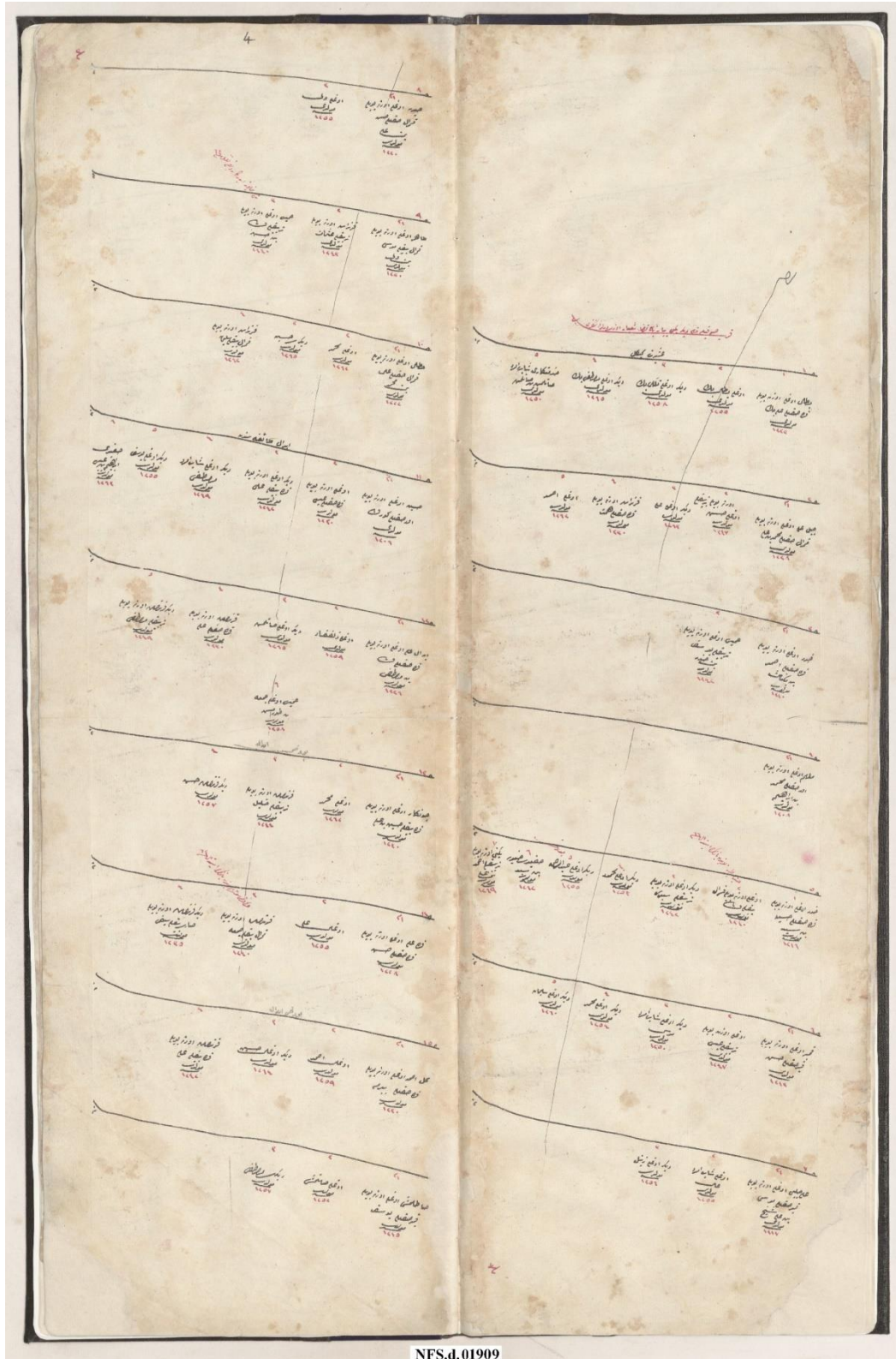
2.3 - Nfs.-d_01909 Numaralı Defter

NFS.d.01909

NFS.J.01909

The image displays two pages of a handwritten Ottoman Turkish document, identified as a population register (Nüfus Defteri) for the Geygel tribe. The pages are numbered 4 and 5. The text is organized into columns and rows, with some entries underlined. The handwriting is in a cursive style typical of the 19th century. There are some red ink markings and a large red scribble on the right page.

Key elements visible in the document include:

- Page numbers: 4 (top left) and 5 (top right).
- Handwritten text in Ottoman Turkish script, organized into columns and rows.
- Red ink markings, including a large scribble on the right page and smaller marks throughout.
- Underlined entries, possibly indicating specific individuals or families.
- References to years and names, such as "1260" and "1266" (Hijri years) and "1844-1850" (Gregorian years).

NFS.d.01909